ÖZET

XI. Yüzyılda Türk dünyasının belli başlı aydınlarının biri ve Karahanlı Devletinde yüksek devlet görevlerinden biri olan *Has Haciblik* unvanını üstlenerek büyük itibar gören devlet adamı Balasagun'lu Yusuf olmuştur. O, Karahanlı sarayında meşhur *"Kutadgu Bilig"* eserini yazarak, Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han'a ithaf etmiştir. *Kutadgu Bilig* eseri devlet ile halkın ilişkilerinin ne derecede olması gerektiği, hukümdar ve onun çevresindeki idari kesim ile halkın ortasındaki münasebetlerde nasıl denge sağlanması gerektiğini açıkça belirtmiştir.

Bu bağlamda *Kutadgu Bilig* Türklerin İslamı kabul ederek, kendi kültürel ve siyasi yaşamlarında İslamın değerleri görülmeye başladığı sırada kaleme alınan ilk Türkçe yazılı eserlerin biridir. *Kutadgu Bilig* Türk toplulukların manevi yönünü, siyasi ve idari görüşünü ortaya koyması açısından da önemlidir. Söz konusu eser hem bilgi hem de devlet yönetimindeki teoriler bakımından günümüzde, birçok ilim adamlarına hazır bilgileri sağlamaktadır.

Balasagun'lu Yusuf'un *Kutadgu Bilig* eseri daha çok ortaçağ Türk kültür yaşamını, devlet düşünce algılayışını yansıtır. Çalıştığımız konu *Kutadgu Bilig'de* ele alınan kültür ve düşünce algılayışlarını o zamanın şartları içerisinde anlatmakla kalmayıp, günümüzde de ondan ibret alınması gereken yönleri üzerinde mukayeseli olarak vermektir.. *Kutadgu Bilig* edebi bir eser olmasının yanında başlı başına bir anayasa ve bir siyasetname kaynağı olarak da, değerlendirilir. Eserde toplum ile devlet kurumu hakkındaki fikir anlayışları belirtilerek devlet yöneticilerinin görev ve vazifelerinin tayinleri de açıkça anlaşılmaktadır.

Türklerde XI. Yüzyılda da, bugünkü hukuki devleti tanzim prensiplerine uygun olan devleti kurma anlayışı bulunduğu dikkati çeker. Türk halkları sadece bu çağlara gelindiğinde demokratik ve hukuki prensiplere uygun olan devlet sistemi işleyişinin farkında olmamışlardır. Böylece, *Kutadgu Bilig'deki* devlet ve devleti yönetim anlayışının temel unsurları eski Türk devrinden kalmadır.

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

XI-кылымдагы Түрк дүйнөсүнүн белгилүү окумуштууларынын бири болгон Жусуп Баласагын, Караханиддер мамлекетинде жогорку мамлекеттик мансаптардын биринде кызмат өтөп, Хас хажиблик титулун алып жүргөн сыйлуу мамлекеттик ишмер адам болгон. Ал Караханиддер сарайында белгилүү «Кутадгу Билиг» чыгармасын жазып, аны Батыш Караханиддердин ханы Тамгач Буурага арнаган. «Кутадгу Билиг» чыгармасы мамлекет менен калк мамилесинин кандай даражада болушу керектигин, хан жана анын тегерегиндеги башкаруучу чөйрөнүн калк менен мамилеси, анын тең салмактуулугу кандай болушу керектигин так белгилеп кеткен.

Ошону менен бирге «Кутадгу Билиг» чыгармасы, түрктөрдүн исламды кабыл алуусу менен Ислам баалуулуктары жайыла баштаган учурда жазылган алгачкы чыгармалардын бири. «Кутадгу Билиг» Түрк калктарынын руханий дүйнөсүн, саясий жана башкаруу өзгөчөлүктөрүн ачып берүүдө да зор мааниге ээ. Аталган чыгарма мамлекеттик башкаруу теориясы жагынан бүгүнкү күндө да да көптөгөн окумуштууларга даяр маалыматтарды камтыйт.

Баласагындык Жусуптун «Кутадгу Билиг» чыгармасы орто кылымдагы түрк элинин маданияты, мамлекет түшүнүгүн да чагылдырып кетет. Бул чыгарманын предмети болгон маданият жана түшүнүк, ошол учурдун шарттары менен чектелбестен, бүгүнкү күнгө сабак болуучу жактары салыштырылып берилген. «Кутадгу Билиг» чыгармасын адабий чыгарма гана эмес, конституциялык жана саясатнаама негизинде булак катары да караса болот. Себеби эмгекте коом жана мамлекет уюмдары жөнүндө түшүнүктөр, мамлекет башкаруучуларынын кызматы жана милдеттери да түшүндүрүлгөн.

Түрк элдери арасында, XI-кылымда да бүгүнкү укуктук мамлекеттик принциптерге ылайык мамлекет түзүү түшүнүгүнүн болгондугу да көңүлдү бурат. Бирок түрктөр бул мезгилде демократия жана укуктук принциптерине ылайык келген мамлекеттик система калыптандыргандыктарын байкашкан эмес. Ушундан улам мамлекет жана мамлекеттик башкаруу түшүнүгү, анын негиздери байыркы түрк доорунан бери кележаткан салт экендиги да билинет.

ABSTRACT

One of the well-known bright scholars of XI.th century was Yusuf Balasagunlu who worked as a Head of Clerks (*Has Hajib*) and a respected statesman at the Karakhanid's government. He wrote his famous work "*Kutadgu Bilig*" and presented it to Karakhanid's ruler Tamgach Bugra Han.

İn his work, the writer tried to provide the ways of state managment and how to form stabilized relationship among the state, ruler and people. So related to this, Kutadgu Bilig is the first work which was writen in Turkic language on political theory of state management and the same time socio-cultural contex by the spreading of Islamic efects in the region. In one way the work reflects political condition of that time and theoretical state consciousness of whole Turkic-rooted peoples, in the sample of Karakhanids. Today the stated work has been providing advantages to the scholars both informational and theoritical contex.

The work of Yusuf Balasagunlu mostly reflects cultural life and state understanding of middle age Turkic people and our dissertation wasn't contented with the cultural and thought understanding which had been taken up in Kutadgu Bilig, in the contex of it, we tried to do a comparative research on necessary sides of being lesson to contemporary people thought. Kutadgu Bilig is a literary work but the same time it must be evaluated as a source of constitution and politic books *(siyasetname)*. İn the content, it is clearly stated that understanding on society and state organization comes into a view when appointments of state workers were made.

Among the Turks, existed prinsiples of contempoarary right-state organization. So Turkic peoples weren't aware of forming, well-organized state understanding in the last centuries. It was a fact that this tradition or the basis of state organization inherited ancestors from ancient times.

Çalışma Planı

Özet (Kırgızca, Türkçe, Yabancı Dilde)
Önsöz
İçindekiler
Kısaltmalar Cetveli

Tablo ve Şekiller Cetveli

I BÖLÜM

1. Giriş.....

1.1. Yusuf Has Hacib'in Hayatı.....
1.2. Kutadgu Bilig'in Genel Değerlendirilmesi.....
1.3. Kutadgu Bilig'in İlmi Açıdan İncelenmesi.....

II BÖLÜM

2. Kutadgu Bilig'e Göre Devlet Anlayışı

2.1.Genel Olarak Devlet.....
2.2. Devlet Yönetimi.....
2.3. Devlet Yönetiminin Dayanakları.....

III BÖLÜM

3. Kutadgu Bilig'e Göre Halk Anlayışı

3.1. Halk Anlayışı.....
3.2. Devlet Yönetiminde Halkın Rolü.....

IV BÖLÜM

4. Kutadgu Bilig'e Göre Devlet ve Halk İlişkisi

4.1. Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları.....

4.2. Halkın Devlete Karşı Sorumlulukları.....

4.3. Kutadgu Bilig'e Göre Adalet Anlayışı.....

V BÖLÜM

5. Sonuç.....

Kaynakça

Ekler

Önsöz

XI. Yüzyılın adeta bir anayasa kitabı halini almış olan Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig *eseri kültür ve toplumsal tarih açısından önemini kaybetmeyen Türk kültürel gelişmesine belki de Doğu Medeniyetinin gelişimine büyük katkı sağlayan eser olmuştur.*

Kutadgu Bilig *esas alınarak, devlet ve halk ilişkilerinin ortaya sunulmasında önem ile üzerinde durduğumuz konu ya da esas amaç memleketin halka karşı sorumluluğu halkın da devlet karşısında üstlendiği yükümlülüklerini dile getirerek, başlıcası adalet anlayışı hakkında bilgiler vermektir.*

Tez konusunun böyle bir başlık altında tercih edilmesinin nedeni de eserdeki siyasi iktidar düşüncesinin, memleket ile ahali arasında ne tür uyumluluğun sağlanması gerektiğini değerlendirmektir. Ayrıca anlatılan şartlarda eserde dile getirilen devlet yönetimi ve halk anlayışlarının günümüz ile nasıl örtüştüğünü de açıklamak esas amacı oluşturmuştur. Kutadgu Bilig'de *iktidar sahiplerinin neleri yerine getirip nelere de yol vermemeleri gerektiği yani onların özellikleri ve vazifeleri konusunda dile getirilen tüm bilgiler bugün devlet başında oturan herkesi ilgilendirmelidir. Çünkü, halkı refah içerisinde yaşatma ve memlekete adalet sağlama ve böylece dünya nizamını koruma düşünceleri devlet başkanlarının balıca görevi sayılmıştır. Eserde anlatıldığı gibi, bugünkü çağdaş toplumun bir yöneticisinin de toplumun dengesini sağlaması gerektiği ayrıca orta halli sınıfın memleketin direk nüfusunu oluşturması gerektiğine ayrıca önem vermesi lazımdır. Zira, toplumda daha zayıf görülen alt tabakalar ile olgun ya da zengin tabakaların birbiri üzerine düşmesi yani onların güçlüsünün güçsüzü üzerine gelmesi nasıl bir sıkıntı yaşatacağı bin yıl önce* Kutadgu Bilig'de *çok açık bilgiler halinde söylenmiştir. Bu gibi bilgilerin bugünkü yöneticilere nasıl bir öğüt olacağı eseri okuyup anlayan herkese yerinde yazılmış bilgi ve akıl kaynağı olacaktır. Böyle bir miras kaynağının öğrenilip örnek alınması herkese vaciptir.*

Ayrıca benim bu gibi kültürel ve tarihi eser üzerinde çalışma yapmama motive eden, çalışmam esnasında bilgi, gerek düşünce gerekse metodolojik yönden destekleyen ve tez konumun hazırlanması sorumluluğunu üstlenen tez danışmanım Prof. Dr. Remzi Ataoğlu'na teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bunun yanında ara sırada yardımlarını esirgemeyen diğer hocalarıma ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmam sırasında bana her türlü kolaylıklar sağlayarak, tavsiyeler verip yardımda bulunan değerli meslektaşlarım Baktıbek İsakov ve Kayrat Belek'e de teşekkür etmeyi borç bilirim.

Kısaltmalar Cetveli

a.g.e.	*: Adı Geçen Eser*
a.g.m.	*: Adı Geçen Makale*
b.	*: beyit*
c.	*: cilt*
Çev.	*: Çeviren*
Der.	*: Derleyen*
İA.	*: İslam Ansiklopedisi*
KB.	*: Kutadgu Bilig*
s.	*: sayfa*
S.	*: Sayı*
TA.	*: Türkler Ansiklopedisi*
TDAD.	*: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*
TED.	*: Tarih Enstitüsü Dergisi*
TTKB.	*: Türk Tarih Kurumu Basımevi*
Yay. Haz.	*: Yayına Hazırlayan*
YTA.	*: Yeni Türk Ansiklopedisi*

I. B Ö L Ü M

1. Giriş

Tarihi başlangıçtan itibaren, Türk asıllı halklar dünya tarihinde önemli rol oynayarak tarihi çok yönde etkiledikleri görülmüştür. Türkler hem siyasi hem de kültürel açıdan büyük gelişmeler göstererek tarih sahnesinde çok derin iz bırakmışlardır. En eski çağlardan beri, bugünkü durumdaki toplumların oluşmasına temel sağlayan, İskit, Hun ve Göktürk devletleri, bugünkü içtimai ve kültürel varlıklarımızın asıl yaratıcıları olmuşlardır. Türk halklarının yaşadıkları her devir kendine özgü büyük çapta siyasi ilerleme ve kültürel gelişmeler ile devam ettiği gibi, siyasi çöküntü ve gerilemeleri de yaşamıştır.

Ancak, yaşadığımız her zaman her dönem kendine ait özellikler ve farklılıklar gösterir.Türk siyasi tarihinde XI. Yüzyıl hem kültürel hem de, siyasi yönden bir çok gelişmelerin olduğu devirdir. Çünkü, her devirde güçlü hanedanlıklar, devletler kurmuş olan Türkler, XI. Yüzyıla gelindiğinde kendi siyasi ve kültürel yaşamlarında İslami değerleri barındırmaya başlamışlardır [(1)] .

İslami-Türk devri olarak değerlendirebileceğimiz bu devirin başlıca karakteri eski bozkır Türk kültürü İslam kültürünün değerleri ile zenginleşmiş olmasıdır. İslam dininin, kabul edilmesi toplumsal, inanış ve düşünüş, yaşayışımızda derin değişiklikleri beraberinde getirdiği gibi bu süreç tarihte önemli bir olay özelliğini de korur. Böyle gelişmeler bazen kavimlerin varlığını koruduğu ya da hızla ileri seviyeye ulaştırdığı gibi,

---

[(1)] İbrahim KAFESOĞLU: *Kutadgu Bilig ve Kültür Traihimizdeki Yeri*, **TA**, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.163.

bazen de yapılarını sarstığı ve ya siyasi çöküntülere yol açtığını tarihi misaller göstermiştir [(2)].

Türklerin İslam Medeniyetini kabulü ve bu medeniyetin değerlerini kendi yaşamlarına barındırmaları olumlu neticeler sağlamıştır. Yeni bir din, yeni bir medeniyetin kabul edilmesi kendi yaşayış tarzımız bakımından da önemli değişikler ve gelişmeler getirdiği gibi İslam aleminin vaziyetinde de yeni gelişmeler sağlamıştır. Yani, Türklerin İslam Medeniyeti ve İslam Medeniyetinin de Türkler üzerinde yarattığı tesirler olmuştur [(3)]. Ancak, Türklerin islam dünyasındaki yeri, İslamı nasıl bir surette kabul ettikleri ve İslam tarihinin gelişimi ayrı bir konudur. Bizim burada sunmak istediğimiz, İslamın, siyasi ve kültürel yaşamımızda bu kadar etkisinin görüldüğü zamanlarda yeni bir medeniyet karşısında kendi özgü kültürel benliğimiz nasıl bir durumda kaldı. Bu yeni değerlerle kendi yapılarımızı nasıl uyuşturduk ve bu durumda hangi arayışlar içerisin girdik bunlar üzerinde durmamız gerekir.

Önce İslami kültürün etkileri görülmeye başladığında, Türk dünyasının siyasi görüntüsünün nasıl bir durumda olduğunu da açıklayalım.

X-XI. Yüzyıl Orta Asya'da Karahanlılar, Horasan ve Hindistan'ın kuzey batısındaki Gazneliler, daha batıda yani İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da Selçuklu Türk devletleri bulunuuyordu. O dönemde İslam dünyasının doğusunda siyasi hakimiyet Türklerin eline geçmeye başladığı görülmüştür [(4)].

IX. Yüzyılın birinci yarısında Batı ve Doğu Türkistan topraklarında kurulan Karahanlılar dönemi Türk dünyası tarihinde önemli yere sahiptir. Karahanlı Devleti X. Yüzyılın ortalarında İslam dinini kabul etmiştir. Karahanlıların islamı kabul etmeleri Karahanlı devletinin kültürel ve ideolojik tarihinde de önemlidir. Ayrıca islamın ilk önce yerleşikler tarafından kabul edilmesi, sonradan göçmenler arasında yayılmaya başlaması tarihimizde önemli safha oluşturmuştur [(5)]. İslamın etkisinin Türklerin siyasi ve sosyal yaşamlarında bu kadar etkili görüldüğü zamanlarda Türk kültürü, dili ve edebiyatının itibar kaybetmesi de düşünülebilirdi. Ayrıca Orta Asya'da ilk İslamı kabul eden Türk devleti olan Karahanlı devletinde, Arapça yazılan vesikalar görülmüştür ve devlet teşkilatlarında ise, kuvvetli bir İslam-İran etkisi yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat, bununla Türk kültürünün

---

(2) Osman TURAN: *Türkler ve İslamiyet.* **TA**, c.4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,2002), s.290.
(3) Osman TURAN: a.g.m., s.290-91.
(4) İ KAFESOĞLU: a.g.m., s.163.
(5) A N KONONOV: *Poema Yusufa Balasagunskogo "Blagodatnoye Znaniye".* Yusuf BALASAGUNSKİY: **Blagodatnoye Znaniye.** Çev. S. N. İVANOV (Bişkek: Biyiktik Yayınevi, 2007), s.496.

değerden düştüğünü sanmak mümkün değildir[6]. İslamın etkilerinin kuvvetli şekilde görülmeye başladığı zamanlarda Yedi Su bölgesinin kuzey doğusu Muslüman kültürünün ileri karakolu (ocağı) durumuna dönmüştür [7].

İslam medeniyetinin çevresine giren Türklerin kendi kültürlerine tamamen önem vermedikleri düşüncesi kabul edilmiş hatta bu konuda Orta Asya tarihi hakkında araştırmaları ile ünlü sayılan V. V. Bartold'un şu görüşleri de ileri sürülmüştür. *"Türkler üzerinde İslamiyetin ve Fars edebiyatının tesiri o derecede kuvvetli olmuştur ki, Türkler islamdan önceki geçmişlerini bütünü ile unutmuşlardır"*. Fakat, tam o çağlarda ortaya çıkan Türk yazarlarının yarattıkları iki büyük eser bunun böyle olmadığını kanıtlamıştır. Türk dünyasının iki dev miras eseri olan, Kaşgarlı Mahmud'un ***Divan'ü Lügat-it Türk*** (Türk Dillerinin Sözlüğü) eseri ile Yusuf Balasagun'un ***Kutadgu Bilig*** adlı eseri birisi, Türk dünyasının dış cephesini tesbit bakımından nasıl önemli ise, *Kutadgu Bilig* Türklerin manevi yönünü, siyasi ve idari görüşünü ortaya koyması açısından o kadar ehemmiyet arz eder [8].

Kutadgu Bilig Türklerin İslamı kabul ederek, kendi kültürel ve siyasi yaşamlarında İslamın değerleri görülmeye başladığı sırada kaleme alınan ilk Türkçe eserdir. *Kutadgu Bilig'in* ortaçağ feodalite devrinde yazılmış Türk kültürünün edebi bir eseri olması Türk dünyasının araştırılmasında ön görülen değerli bir kaynak olma vasfını kazandırmıştır. Gerçektende, Yusuf Has Hacib'in ***Kutadgu Bilig*** eseri ile Kaşgarlı Mahmud'un ***Divan'ü Lügat-it Türk'ü*** tamamen Türk kültürünün eseri olduğu anlaşılmaktadır. Yazarlarının yeni bir kültür atmosferi içerisinde eğitim görerek, tamamen öz kültür özelliklerini taşıyan önemli eserleri ortaya sunmaları tarihimizde çok önemlidir. Bizim çalışmamızda bu önemli kültür miraslarından birisi olan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri üzerinde olacaktır.

Kutadgu Bilig'de geçen esas konular daha çok orta çağ Türk kültür yaşamını, düşünce algılayışını yansıtır. Fakat, burada benim sizlere sunacağım konu İslami-Türk devrinin *Kutadgu Bilig'de* ele alınan kültür ve düşünce algılayışlarını o zamanın şartları içerisinde anlatmakla kalmayıp, günümüzde de ondan ibret alınması gereken yönleri üzerinde de bilgiler vermeye çalışacağız. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig* edebi bir eser olmasının yanında başlı başına bir anayasa ve bir siyasetname tarzında yazılan ortaçağ İslami-Türk devrinin önemli kültür kaynağıdır. Görüldüğü gibi, *Kutadgu Bilig* eseri sadece insan varlığını toplum

---

(6) İ KAFESOĞLU: a.g.m., s.163.
(7) **İstoriya Kirgizskoy SSR,** c.1, IV Bölüm. (Frunze: Kırgızstan Basımevi, 1984), s.320.
(8) İbrahim KAFESOĞLU: *Kutadgu Bilig ve Kültür Traihimizdeki Yeri*, **TA**, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.163.

hayatı içerisinde belirleyen bir kültür eser olması yanında en önemlisi bir siyasetnamedir. Elbettedir ki, siyasetname deyince de *Kutadgu Bilig*'de günümüz algılayışında olduğu gibi parlamento, senato ve herhangi bir halk topluluğu, örgütü, kurulu ve kurumu derneğinden söz edilmemiştir. *Kutadgu Bilig*'de Tanrı'nın verimliliğinin verimliği olan *"İlig"* yani, hükümdar vardır. Hükümdarın baş danışmanı, başbakanı (vezir), bakanları ve atadığı görevliler vardır[9]. Bence, *Kutadgu Biliğ'in* değerlendirilmesi gereken önemli yönü de budur. Burada bu eser üzerinde yapılan mühim çalışmaları ile ünlü olan Türk tarihçi ilim adamı **Reşit Rahmeti Arat'ın** *Kutadgu Biliğ'e* verdiği açıklamaya da vurgu yapmak istiyorum. "*Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih, ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının içtihatlarını toplayan bir telif, ne hakimlerin fikirlerine dayanan bir felsefe, ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Yusuf bir çoklarının iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerinin iyi olmaları için tatsız mecazlarla ahlak dersi veren kuru bir nasihatçı olmaktan ziyade insan hayatının manasını tahlil eden onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş manada bir alim ve mütefekkirdir.*[10])" Burada ifade edildiği kadarıyla *Kutadgu Bilig'in* sıradan bir eser olmadığını, açıkcası onun bir felsefe, tarih ya da coğrafya ve ya nasihat tarzı bir kitap olmadığını anlamış bulunuyoruz. Gerçekten de *Kutadgu Bilig* yukarıda bahs edildiği gibi ilmin her hangi bir dalını esas alarak yazılmamıştır. Bu gibi önemli bir eseri kaleme alan yazar da bu ilmi konuların direk birisine yönelerek de gitmemiştir. En başlıcası Yusuf insan varlığının cemiyet ve toplum nihayet de devlet kurumu içerisinde aldığı yeri belirterek, görev ve vazifelerini tayin eden düşünür olmuştur.

Kutadgu Bilig'de anlatılan devlet anlayışı ideal bir devlet anlayışıdır. Eserdeki devlet teorisi ve Bilgili hukümdar düşüncesi tamamı ile idealistik düşüncedir. Adaletli toplum üzerindeki düşünceleri ise hayalidir[11]. Buradaki yönetimin başlıca amacı eserin kendisinde de sık sık belirtildiği gibi, halkın huzuru idi. Devleti bir Kut veya Siyasi Hakimiyet Yetkisi olarak anlatmaya çalışan Yusuf eserinde devlet ve devlet yönetiminin her isteyenin işine yarayabilen rastgele bir uğrayış işi olmadığını eserinde durmadan anlatmıştır. İdeal ülke anlayışının da ideal hukümdar ve ideal halkın davranışlarından kaynaklandığını Yusuf eserinin her yerinde belirtmiştir.

---

(9) Ahmet DİLAÇAR: **Kutadgu Bilig İncelemesi**. (Ankara: 1995), s.169-70.
(10) Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT: (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDKY:458 3. Baskı, 1991), s.XXVI.
(11) A NARINBAYEV: *Yusuf Balasaguni - poet i filosof.* **Kut Bilim** (21 Nisan 1993), s.6.

Demek ki, Türklerde XI. yüzyılda da bugünkü hukuki devleti tanzim prensiplerine uygun olan devleti kurma anlayışı bulunduğuna dikkat etmeliyiz. Türk halkları sadece bu çağlara gelindiğinde demokratik ve hukuki prensiplere uygun olan devlet sistemi işleyişinin farkında olmamışlardır. Devlet ile halkın ilişkilerinin ne derecede olması gerektiği, hukümdar ve onun çevresindeki idari kesim ile halkın ortasındaki münasebetlerde nasıl denge sağlanması gerektiği konusu İslami Türk devrinden önce de meşhur Türk yazıtlarında dile getirilmiştir. Demek ki, *Kutadgu Bilig'deki* devlet ve devleti yönetim anlayışının temel unsurları eski Türkler devrinden kalmadır. Türklerin böyle bir anlayışa sahip olmaları dün ortaya çıkmamıştır. Devlet ve Halk münasebetlerindeki anlayışlılık eskiden beri devam etmektedir. Tarihte evvel ***"Türk"*** adını kullanan ve teşkilatlı devlet yapısını oluşturan Gök Türklerde ideal devlet ve halk anlayışı devamlı dile getirilmiştir. Gök Türklerde meşhur devlet yöneticileri olarak bilinen, Bilge Kağan, Kültegin, Tonyukuk adına dikilen yazılı anıtlarda devlet yönetimi anlayışının temel kaynağını görmek mümkündür. Mesela, ***1) Üze kök: teńri: asra: yagız:yer kılıntukda: (e) kin (a)ra: kişi oglı: kıl(ı)nm(ı)ş: kişi: oglınta üze (e)çüm (a)pam: bum(ı)n kagan: iştemi. Kaganolurmış: olurpan: türük bodunın ilin töreüsin tuta birmiş iti birmiş.*** 1) Üstte mavi gök (yüzü)altta (da) yagız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hukümdar olarak) tahta oturmış. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. ***2) tört:bul(u)ń: kop: y(a)gı ermiş: sü sülepen: tört buluńdakı bodunug: kop almış: kp baz: kılmış başlıgıg yöküntürmiş: tizligig sökürmiş*** 2) Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar, Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. ***3) Ança kazganmış. Ança itmiş:elimiz: törümiz: erti: türük: oguz: begleri bodun eşidin üze teńri basmasar: asra yir. Telinmeser türük bodun elińin törüńin kem artatı udaçı erti: türük: bodun: ertin.*** 3) Onca zengin (ve) onca gelşmiş devletimiz vardı. (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte (ki) gök çökmedlkçe, altta(ki) yer(de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç [(12)]. */Kültegin Yazıtı /Doğu yüzü/* Örneklerde görüldüğü gibi devlete verilen önem ve devlet müesesesinin kutsal bir algılayış değil insan varlığı için var olan bir anlayış olduğu ve sonunda da devlet felsefesinin temel düşünceleri eski Göktürkler döneminde de yaşadığı anlaşılmıştır. Böylece bizim sizlere bilgi vereceğimiz *Kutadgu Bilig* eserindeki devlet ve halk arasındaki münasebetler fikri temel felsefesini buradan almaktadır. Burada olduğu gibi, devlet ve halk münasebetlerini orataya

---

[(12)] Talat TEKİN: **Orhon Yazıtları.** (Ankara: 1988), ss.9-15.

koyan *Kutadgu Bilig* gibi bir siyasetneme tarzı eserinde siyasi anlayış içerisinde birbirlerini tamamlayan devlet ve halk kavramlarının nasıl içiçe olduğunu ve olması gerektiği yönünde sizlere açıklamalar yapmayı amaç edinmekteyiz.

1.1. Yusuf Has Hacib'in Hayatı

Yusuf Has Hacib Türk kültür ve düşünce hayatı tarihinde kalan önemli sima olmasına rağmen, yazarın hayatı ile ilgili yeterli bilgilerden yoksun durumdayız. Bunun asıl nedeni tarihimiz boyunca görüldüğü gibi Türk Tarih algılayışı içerisinde diğer devletlerde olduğu gibi tarihi zaman ve olguları belgelendirme anlayışının gelişmediği ve bireysel olarak bizi yakından ilgilendiren bilgileri yazarak koruma altına alma geleneğinin de olmadığından görebiliriz [(13)]. Bunun yanı sıra, milli tarihimizin bir çok karanlık noktaları belirdi ve bu gibi durumları aydınlatmalarda da şimdiye kadar zorluk çekmekteyiz.

Yusuf'un hayatını ortaya koymada da genelde bu tür olumsuzluklar ile beraber yazarın özgeçmişi ile birlikte kişiliği ve görevi bakımından bir çok taraflar karanlığa bürünmektedir. Böyle olsa da yazarın hayatı ile ilgili yeterli bilgilere sahip bulunamazsak bile günümüze kadar yazarın yaşamı ile ilgili *Kutadgu Bilig'de* yer alan bazı malumatlar ve esere sonradan eklenmiş mensur ve manzum girişlere dayanarak, az çok bilgiler elde edebilmekteyiz.

Yusuf eserinin sadece bir yerinde kendi adından bahseder. *"Ey Yusuf, gerekli ve doğru sözü söyle; gereksiz sözü gizle; onun zararı dokunur"*. Yazar adının Yusuf olduğunu bizzat bu şekilde belirtmiştir[(14)]. Yine yazar kendisi ile ilgili eserinde kitabın adının manası ve kendisinin de ihtiyarladığı hakkında söylediği kısmında bilgiler vermiştir. *"Elli yaşım bana elini değdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi. İmdi altımış:-"Bana gel!"-diye çağırıyor: ecel pususuna düşmezsem, şimdi oraya gideceğim[(15)]"*. Burada görüldüğü gibi, Yusuf eserini tamamladığı sırada 50 yaşını aştığı, 60 yaşın kendisini çağırmakta olduğunu belirtmesi ile yazarın doğum tarihinin 1018-1019 yıllar arası olduğunu kabul edebiliriz. Bundan başka yazar eserini de 18 ay içinde tamamladığını, eserini tamamlayıp hukümdara sunduğu tarih ise, Hicri 462'de olduğundan söz eder. Yazarın hayatı ile ilgili bizzat kendisinin verdiği bilgiler ancak bunlardan ibarettir[(16)]. Verilen diğer bilgiler dolaylı olmasına rağmen, aslında bu bilgilerin çoğu yaşlılıktan ve yaşadığı devrin olumsuzluklarından şikayet ya da yakınmalar şeklindedir.

Ama, *Kutadgu Bilig'e* sonradan eklemeler yapanlar tarafından verilen bilgiler yazarın hayatı ile ilgili önemli kaynaktır. Bu bilgilere göre, Yusuf Has Hacib 1017 ya da 1018 yılında bugünkü Kırgızistan topraklarındaki Çüy bölgesinde bulunan Tokmok şehrinin güney tarafında yer alan Balasagun'da doğmuştur[(17)]. Balasagun şehri *Kutadgu Bilig'e* daha önceden eklenmiş olan manzum bir tanıtımda "*Kuz Ordu"* olarak geçmektedir.

bu teńgi turuglag kuz ordu ili Yaşadığı yer Kuz-Ordu memleketi imiş, kendisi

---

(13) Hüseyin AKYÜZ: **Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedogojik Siyasal Söylem**. (Erzurum, 2002), s.2-3.
(14) H.AKYÜZ: a.g.e., s.2.
(15) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev, R.R. ARAT: (Ankara: TTKY, 1998), 365-66 bb s.37
(16) H AKYÜZ: a.g.e., s.2.
(17) H AKYÜZ: a.g.e., s.2.

tüp aslı nesebdin yorımış tili [18]. asil bir aileden olup, dili de buna göredir [19].

Balasagun şehrinin bulunduğu yer konusu bugüne kadar tartışılmaktadır. V. V. Bartold Balasagun şehri bugünkü Burana Ak Beşim şehir kalıntılarının bulunduğu yer olduğunu ileri sürmüştür. Bunun yanında Balasagun'un daha çok Ak Beşim şehri ile özdeştiğini ve Burana'nın ise, her hangi bir şehir civarı olduğunu tahmin etmiştir[20]. Yine Balasagun şehrinin Maveraünnehir'i ilk ele geçiren Karahanlı Harun Buğra bin Musa'nın konak yeri olduğunu ve sonradan Kaşgar'ı yöneten hükümdarın eline geçtiği ifade edilmiştir [21]. Burada bu son görüşün önemli olduğunu vurgulamak istiyoruz. X. yüzyıl ortaları Kaşgar şehrinin de Balasagun ile birlikte Doğu Türkistan'da bulunan önemli kültür merkezleri olduğu bilinmektedir. XI yüzyıl buraları Muslüman bilginlerinin ileri karakolu durumuna gelmiştir [22].

Önemli kültür merkezleri olan Balasagun ve Kaşgar gibi şehirlerde İslam dini ile birlikte kültürel varlığının da etkilerinin iyice yaygınlaştığı düşünülürse, Yusuf'un da İslam dünyasının önemli yetişkinleri, mütefekkirlerinin etkisi altında yeteneksel özelliklerini geliştirebileceği muhakkaktır.

Soylu bir aileden geldiği düşünülen Yusuf'un eserinde büyümesine kadar doğum yeri olan Balasagun'da kaldığı ve orada güçlü bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır [23]. Soylu Karahanlı bir ailesine de mensup bulunduğu anlaşılan Yusuf'un küçüklüğünden itibaren ana babasının doğru yolda yetiştirmesi sayesinde çalışkan ve her şeye merak eden bir özellik kazanmıştır. Sahip bulunduğu kişiliği ve bilgeliği ötesinde de herkesin takdirini kazanmıştır. Yusuf ana dili olan Türkçe dışında Arapça, Farsça ve Soğdca da öğrenmiştir. Ayrıca, çeşitli dilde yazılan mühim kültürel eserleri okuyarak bilgilerini zenginleştirmiştir.

Yusuf'un ayrıca, Firdevsi'nin Sahnamesi, Farabi'nin ve İbni Sina'nın eserlerinden haberdar olması, efsanelere, İslami bilgilere, Türk atasözlerine, folkloruna, devlet örgütüne , matematiğe astronomiye ve Türk sporlarına yabancı kalmadığı da eserinden anlaşılmaktadır [24]. Ayrıca önemli olan husus yazarın eserini saf bir Hakaniye Türkçesi ile yazmasıdır. Oysa yazarın eserini yazmaktaki tercihinin bilindiği kadarı ile şahsi emellerinden daha çok milli güdülere dayanan bilinçli tercihinden ileri gelmektedir. Yusuf Has Hacib de kendi döneminde yahut kendinden önceki ve sonraki devirlerdeki şair ve bilginlerin yaptığı gibi eserini Arapça ya da Farsça olarak ele alabilirdi. Beklediği bir mükafatı da aynı hukümdar ve ya başkalarından rahatlıkla alabilirdi. Fakat, Yusuf eserini Türkçe yazarak devrin şartları içinde eserini Türk kültürünün lehine gelişen büyük bir hadise olduğunu göstermiştir. O, ayrıca Türk diline olan sevgisini eserinin bazı parçalarında da ifade etmiştir [25].

---

[18] Yusuf HAS HACİB: **Kutadgu Bilig I Metin**, Giriş, Yay. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dili Kurumu Yayınları:458 3. Baskı,, 1991) 57 b , s. A7 B-C6.
[19] Yusuf HAS HACİB: **Kutadgu Bilig,** Çev, R.R. ARAT (Ankara: TTKY, 7.Baskı, II. Dizi-Sa. 20f, 1998), 57 b
[20] V V BARTOLD: **Soçineniye.** c.4. (Moskova, 1966), s.56-7.
[21] V V BARTOLD: **Soçineniye**, c.2, II Bölüm (Moskova, 1966), ss. 288-99. V V BARTOLD: a.g.e., c.3, s. 556.
[22] A N KONONOV: *Poema Yusufa Balasagunskogo "Blagodatnoye Znaniye"* **Blagodatnoye Znaniye.** (Bişkek: Biyiktik Yayınevi, 2007), s. 500.
[23] Kemal ERASLAN: **Yusuf Has Hacib,** YTA, (Ötüken, 1997), s.438.
[24] Ahmet DİLAÇAR: **Kutadgu Bilig İncelemesi,** (Ankara, 1995), s.22.
[25] K.ERASLAN: a.g.**mad.**, s.438.

Esere sonradan ilave yapanların ifadelerine göre, Yusuf'un eserini Balasagun'da yazmaya başlayarak, 1069-1070'yıllarında da Kaşgar'da tamamladığı bilinmektedir.

Bilindiği üzere, XI. yüzyılda Orta Asya'da mühim kültür merkezleri olan Balasagun ve Kaşgar Şehirlerinin Yusuf gibi toplumda faydalı olmayı ön plana tutan, iyi bir muslüman, alim ve düşünürün yetişmesinde önemli bir rol oynadığı muhakkaktır [(26)].

Yazar eserini tamamladığında 50-51 ya da 52 yaşında olduğu düşünülürse 1018-1019'lu yıllarında doğmuş olması muhtemeldir. R. R. Arat'a göre, Yusuf Balasagun eserini tamamladığı sırada 54 yaşında olduğu bilinirse, doğum tarihi de 1015-1016 yıllardır[(27)]. Diğer dilci araştırmacı A. Dilaçar'a göre ise, Yusuf 1018'de doğmuş ve 1068'da da Kaşgar'a gelmiş 1069 yılında eserini tamamlayıp, Doğu ve Çin hükümdarı Tabgaç Buğra Han Ebu Ali Hasan'a sunmuştur [(28)].

Yusuf Has Hacib'in nerede ve ne zaman vefat ettiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak eserin eklemeler kısmından anlaşıldığı gibi kendinden söz ederken de çok yaşlandığını, hayatını değişik iş ve heveslerle uğraşarak boşuna geçirdiğini gençliğinin çok geride kaldığını üzülerek ortaya sunması şüphesiz yazarın çok uzun ömür sürdüğünün bir delilidir diyebilmekteyiz. Yaşlılık dönemini ve o dönemin sorunlarını uzun anlatmasına rağmen, bu konuda yer ve zaman belirtmediğinden değerlendirmeler yapmak zordur.

Yusuf, yaşlılık dönemi ile ilgili alışkanlıkları, tutkuları, arzu ve heveslerini bir bir sayarak, okuyucuya boş ve kötü istekler peşinden koşmamak ibretini iletmek istemiştir. Genç insanları eğitmek için kendisini bizzat örnek olarak ele almıştır.

Anlaşıldığı gibi Yusuf Has Hacib, Tanrı'nın varlığına ve birliğine hiç bir delillere gerek kalmadan inanan ve ona gönülden bağlanan bir insandır. Bundan dolayı onun tuttuğu inanç yolu, "tasavvufi ahlak" sistemine ulaşmayı deneyen bir mistik eğilim yolu olmaktan çıkmıştır. Yusuf Has Hacib Tanrı'ya ibadetin değerli olduğunu takdir etmekle birlikte halkın faydası için çalışmanın çok değerli bir ibadet ve üstün bir erdem olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, ona göre iyi bir mümin ibadetini yapmalı, fakat bilgi ve becerisini halkın yararına kullanmasını bilmelidir[(29)].

İslamın etkisi altında yazılarak, Türk dili ve edebiyatı bakımından olduğu kadar Türk kültürünün ve fikir hayatının da önemli eseri sayılan *Kutadgu Bilig'in* yazarı hakkında maalesef daha fazla bilgiye sahip değiliz. Yazarın 1067-1068 yıllarında eserini tamamlayıp hükümdara sunduktan sonra da uzun zaman "*haciblik"* yaptığı başkalarının esere yaptıkları ilavelerden anlaşılkmaktadır. "*Haciblik"* konusunda hacibin nasıl birisi olması gerektiği *Kutadgu Bilig'de* ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Tabgaç Buğra Kara Hakan Yusuf'a eserini tedarik etmesi karşılığında büyük ihsanda bulunmuş ve ona sarayda en üstün "*Has Haciblik"* unvanını vermiştir. "*Has Hacib"* bugünkü anlayışa göre, *"Baş Bakan'dır*".

Yusuf Has Hacib'in hayatı konusunda araştırma yapanlar yazarın ölüm tarihini 1077 ya da 1078 olarak gösteriyorlarsa da, eserdeki yaşlılık dönemine ait ifadeler net olarak incelendiğinde bu tarihin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Onlara göre yazarın 60-61

---

(26) K.ERASLAN: a.g.**mad.**, s.439.
(27) Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Yay. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDKY:458 3. Baskı,, 1991) 57 b , s. XXVI.
(28) A DİLAÇAR: a.g.e., s.22.

(29) H AKYÜZ: a.g.e., s.18.

yaşlarında ölmüş olması gerekir. Eğer eserdeki yaşlılık dönemi ile ilgili anlatılan durumlara dikkat edersek bunun 60 yaşın özellikleri ile hiç bir benzerlik göstermediğini düşünmek mümkündür. Bundan dolayı yazarın daha çok yaşadığını ve tahminen 1090'lu yıllarda ölmüş olabileceğini kabul etmek daha inandırıcıdır. Bu gibi düşünce onun yaşlılık dönemini belirten ifadelerine de uygun gelmektedir[30].

1.2. Kutadgu Bilig'in Genel Bir Değerlendirilmesi

Türklük bilgisinin ilk büyük muhteşem eseri olarak sıfatlandırılan *Kutadgu Bilig'i* genel olarak değerlendirmeye başlarken ilkin eserin ne oldugunu adına da neden böyle denildiğini ve eserdeki asıl konu başlıkları da ayrı ayrı incelenmeye çalışılacaktır.

"Kutadgu Bilig"e çeşitli manalar verilmiştir. Siyasal ve kültürel gelişmemizin yönlerinin de belirleyicisi durumda bulunan Yusuf'un *Kutadgu Bilig* adlı eseri ilk baktığımızda devletin siyasal durumunu açıklar gibi görünmekte ise de yazar toplumu oluşturan bireyler ve bireylerin toplumdaki yeri ve vazifelerini açıklamaya daha büyük yer vermiştir.

Görüldüğü gibi, *Kutadgu Bilig* eserinin başlıca manası adından da anlaşılacağı **(kut-ad-gu-bil-ig)** yani insan oğluna her iki dünyada da mutlu olma. saadeti elde etme kuta erişmek için takip olunacak yol şeklinde ele alınmıştır[31].

Eserin adında görülmekte olan **"Kut"** sözcüğünün tarif edilmesi konusunda birçok yazar kendilerine özgü açıklamaları sunmuşlardır. Bilindiği gibi **"Kut"** kelimesinin kökeni çok eskilere dayanmaktadır **"Kut"un** bütün Türk kökenli halkların kültürel ve sosyal yaşamlarında çok eskiden beri kullandıkları köklü bir söz olduğu anlaşılmaktadır.

"Kut" sözünün etimolojik manası ve hangi dilden geldiği konusunda ister dilciler ister tarihçiler olsun çeşitli görüşlere yönelmektedirler. **Kut** kelimesinin başka yabancı dillerden gelerek kültürel ve sosyal yaşamımızda çok yaygın kullanılan bir kutsal söze dönüştüğü ileri sürülmüşse de, aslında **Kut'un** Türkler'de çok eskiden gelerek, yaşamımızda önemli yer bulmuş ve kültürel siyasi hayatın belirleyicisi durumuna dönüştüğü kanaatindeyiz.

Kut sözü Kırgızlar'da da yaygın olarak kullanılmıştır. Bunun örnekleri asırlardır halk ağızlarında konuşularak gelen gündelik hayat süreçlerini belli bir düzeyde ortaya koyan destan, şiir, atasözü, halk eserlerinde görmekteyiz. **Kut** sözünün kökenini Çince'den geldiğini

---

(30) Hüseyin AKYÜZ: **Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedogojik Siyasal Söylem**. (Erzurum, 2002), s.18-19.
(31) Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDKY:458 3. Baskı, 1991) , b. 57, s. XXV.

belirleyerek asıl anlamının mitolojık olarak geceleyin çadırın tepesinden girerek evin ortasına konan bir şey olduğunu belirten dilci Huseyin Karasayev, **Kut'un** mutluluk, saadet ve iyilik olduğunu da ortaya koymuştur [32].

Kutadgu Bilig eseri üzerinde özellikle büyük emek harcayan Türk tarihçisi Reşit Rahmeti Arat da **Kut'a** saadet manasını vermiştir[33].

Benim şahsi fikrime göre, **Kut** beşeriyete gökteki yüce kuvvet Gök Tanrısının verdiği rızk ve bereketdir. Aynı zamanda **Kut** sözü , mutluluk, saadet, selametlik ve her türlü iyilik meziyetlerinin insana bağışlanmasıdır. Ancak, **Kut** kime verildi ise onda devamlı bulunamaz. **Kutun** varlığı onun devamlı muhafaza edilmesi insanın davranış biçimleri insanlar arasında barışın sağlanmasından ileri gelmektedir. Ayrıca, **Kut** kelimesinin kullanışın geniş anlamı ile Kırgız toplumunda da karşılaşmaktayız. Örneğin, **"kuttuktaym"** (kutluyorum), **"kut bolsun"** (kutlu olsun) **, "başına kut konsun"** (başına kut gelsin), **"konoktun kongonu kut"** (konuğun gelmesi kuttur), **"Kuday süygön üydün töbösünön kut tüşöt"** (Allahın sevdiği evin tepesine kut iner) . **Kut** sözünün Kırgızlar arasında eskiden beri kullanılan bir kavram olduğu açıktır .

Şimdi ise, **Kutun** diğer ilim adamları tarafından tanımlanmalarına kısaca yer verelim. **Kut'a** Vamberi, R. R.Arat , Thomsen, F. Köprülü , H.İnalcık, Kilisli Rıfat Bey, gibi birçok araştırmacı "saadet" manasını vermişlerdir. Ancak hukuk tarihçisi S. Maksudi Arsal sonradan Prof. Dr. İ. Kafesoğlu *Kutadgu Bilig* eserini yeniden ele alarak **Kut** sözünün esasında "siyasi hakimiyet" manasını ifade ettiğini ortaya koymuşlardır[34].

V.V. Barthold ve M.F.Köprülü de **Kut** kelimesinin saadet manasını belirtmekte eserin adını da "Saadet veren" "Mesud edici İlim", "Padişahlara layık ilim", şeklinde açıklamışlardır[35]. Burada *Kutadgu Bilig* adının tarif edilmesi, tercümesi konusunda da, araştırmacılar arasında çeşitli fikirler olmuştur. G.Vamberi, V.V. Radlof, R.R.Arat, K. Karimov, V. Thomsen eserin adını aynı manada tercüme etmişlerdir. Örneğin, **«Знание, приносяшее счастъе»** (Mutluluk Getiren İlim), **«Знание, дарующее счастъе»** (MutlulukVerici İlim), **«Знание, делающее человека счастливым»** (İnsanı Mesud Edici İlim), **«Наука быть счастливым»** (Mesud Edici İlim), **«Искусство знание сделаться**

---

(32) Hüseyin KARASAYEV: **Karasay Sözdük**, Şamşı Yayınevi, (Bişkek. 1996), s.460.
(33) Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDKY:458 3. Baskı, 1991), b. 57, s. XXVI.
(34) K ERASLAN: **Kuatdgu Bilig** mad., **YTA**, c.6 (İstanbul, 1985), s.2009.
(35) İ KAFESOĞLU: a.g.m., s.165.

счастливым» (Mesud Eden Sanat İlimi), A.E. Krımıtskiy, **«Блажение знание»** (Kut Sağlayan İlim) şeklinde Ukrayn'caya tercüme etmiştir [36]. S.E. Malov ise, eserin adının iki tür tercümesini yapmıştır. Birincisi, **«Книга счастья»** (Mutluluk Kitabı), diğeri **«Осчастливливающее управление»** (Bahtiyar Edici Yönetim)'dir. Burada bilindiği gibi, "bil" fiilinin iki ifadesi bulunmaktadır. Birisi, bilmek diğeri yönetmektir. Demek ki, bilgi sözünün temelinde iki kelime bulunmaktadır [37]. S.E. Malov sonradan eserin geleneksel olan **«Наука а том, как делаться счастливым»** (Nasıl Mesud Olma İlimi), şekilli tercümesini kabul etmiştir. A.A. Valitova belki de, S.E. Malov'un görüşüne dayanarak, eserin adının iki tür tercümesini ortaya koymuştur. **«Знание дающее счастье»** (Mutluluk Verici İlim), **«Наука об управлении»** (Yönetim İlmi) [38]. *Kutadgu Bilig'in* adının V. V. Bartold tarafından **«Знание, образующее царей»** (Padişahlara Layık İlim), S.E. Malov tarafından **«Осчастливливающее управление»**(Bahtiyar Edici Yönetim) A.A. Valitov'un **«Наука об управлении»** (Yönetim İlmi) şeklindeki tercümeleri içeriği boyunca birbirlerine çok yakındır [39]. S.N. İvanov *Kutadgu Bilig'i* ilk olarak, tam şekilde Rusça şiirsel tercümesini yapmış ve eser adını da «Благодатное Знание» (Kutadgu Bilig, Kut Veren İlim) şeklinde tercüme ederek, eser adının orjinal çevirisine daha uygun olan variyantını sunmuştur. S. N. İvanov tarafından yapılan tercüme eserin esas ideolojisini daha net bir şekilde yansıtmaktadır. Eserin şiirsel tercümesi ile daha çok uyuşmaktadır [40].

Son zamanlar Karahanlılar tarihi uzmanı olarak bilinen Prof. Dr Reşat Genç'e göre ise, Yusuf Balasagun'un eserinin XVI. bölümünü "Devlet sıfatı"na ayırarak , burada **Kut'u** doğrudan doğruya "devlet" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanıldığını yazmıştır[41]. O halde **Kut'u** bugün anladığımız devlet tabiri ile değil, devleti yani **Kut'u** "baht, iyi talih, ikbal, uğurluk,saadet" anlamlarından başka asıl "siyasi hakimiyet, kudreti" yani "devleti idare kudret ve selahiyeti" manasında da görmek gerektiğini önermiştir.

Görüldüğü gibi **Kut'un** ancak insana uğur getiren bir varlık olmasının ötesinde devleti yönetme yetkisi olduğunu da, düşünmek lazımdır. Bu bakımdan **Kut** sözü üzerinde her çeşit vasıflandırmalara başlarken, asıl eserin kendisinde **Kut** sözünün nasıl tarif edildiğini göz önünde bulundurmayı çok önemli buluyorum. Kaynaklarda geçen tanımlamalara bakarak bu

---

[36] Yusuf BALASAGUNSKİY: **Blagodatnoye Znaniye**, Çev, S N İVANOV (Bişkek, 2007), s.496.
[37] S E MALOV: **Pamiyatniki Drevnetiyurkskoy pismennosti**. (Moskova, Leningrad, 1951), s.224.
[38] A A VALİTOVA: Yusuf Balasagunskiy I egoKutadgu bilik. Dil ilmi master tezinin özeti. (Moskova, 1951), s.11.
[39] Yusuf BALASAGUNSKİY: **Blagodatnoye Znaniye**, Çev, S N İVANOV (Bişkek, 2007), s.497.
[40] A N KONONOV: *Poema Yusufa Balasagunskogo" Blagodatnoye Znaniye",* **Blagodatnoye Znamiye**, (Bişkek, 2007) , s.498.
[41] Reşat GENÇ: **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, (İstanbul, 1981), s.67.

kavramı tarif etmek kelimenin geniş içeriğini de kısıtlayabileceğini düşündüğümüzden **Kut'un** asıl eserin kendisinde vasıflandırılışı ile birlikte **Kut'u** edinme, **Kut'u** koruma, **Kut'u** kaybetme sebeplerini de özetle ortaya sunmayı düşünüyorum. Yukarıda belirtildiği gibi, Yusuf, eserinin XVI. bölümünde vezir Ay Toldı'nın hukümdar Küntoğdı'ya kendisi hakkında açıkladığı beyitlerde **Kut'un** özgül tabiatı, karakteri güzel bir şekilde görülür.

Tabiatım kararsızdır, bana inanma. Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm: dünyayı dolaşırım, benim için yer yoktur. Bundan dolayı, alim ince bir nükte ile bana Ay Toldı adını vermiştir. Saadet inanılmaz o vefasız ve dönektir; yürürken hemen uçar, ayağı kaygandır [(42)]. Görülen bu örnek beyitlerden anlaşıldığı gibi **Kut** (saadet, devlet), gerçekten yerinde durmayan, devamlı yürümekte olan kararsız, vefasız ve dönektir.

Eserde kutun değerleri de aşağıdaki şekilde verilmektedir.

Meziyetim çoktur: insanlara kısmet gelirse benden gelir.Tabiatım yumuşak, dikkat edersen,yaşım da küçüktür: fakat bütün bey ve büyüklere giden yollar benden gelir. Yüzüm güzel, huyum mülayimdir: arzu edilen her şey benim elimin altındadır. Huzur bendedir: mihnet benden kaçar: sevinç bendedir, üzüntü bana yol bulmaz . Kim bana kafa tutarsa, ıstırap içinde mahvolur: kim bana boyun eğerse, arzusuna kavuşur. Beni vurmak isteyenin kendisi vurulur: beni ezmek isteyenin kendisi ezilir[(43)]. Naklettiğimiz bütün bu beyitlerden anlaşıldığı gibi, **Kut'un** meziyetinin adeta bir kutsal olduğunu çok üstün bir meziyetlere sahip bulunduğunu görmek mümkündür. Yani her türlü büyüklüğünün kaynağı odur. Bu son beyitlerden ise, **Kut'un** insandaki "asıl cevher" olduğunu anlayabilmekteyiz.

Kut'un bir de kusurları bulunmaktadır ki, bunun örneklerini de şu beyitlerde görmek mümkündür. *Bana iftira ederler: kusurum yokken, kusurumun olduğunu söylerler. Kusurum varsa, şudur: insanlar kendi aralarında beni dönek diye kötüler dururlar. Halbuki dönekliğim benim için bir kusur değildir: ben kendime daima yeni ve taze şeyler seçerim*[(44)]. Gerçekten de, **Kut** burada bir şikayetçi gibidir. Çünkü insanların ona kusur atfettiklerinden yakınmaktadır. Ama, o hiç de kusurlu değil onun dönekliğini insanlar kusur olarak nitelendirirler. İnsanların ondan kusur bulmaları, **Kut'u** istedikleri gibi kullanamayışlarından ileri gelmektedir. Bu ise, **Kut'un** insanların nefis aleti olamayacağının belirtisidir. Öyleyse, **Kut'un** bu kadar meziyetlerine güvenememektense neye güvenilecekti. **Kut'un** böylece tabiatı ve

---

(42) Yusuf HAS HACİB: **KB**, Çev. R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb.747-748, s. 59-60.
(43) Yusuf HAS HACİB: **KB,**. Çev,. R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 670-79 , s. 60.
(44) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 684-86, s.60

meziyetlerinden söz edildikçe, **Kut'u** elde tutmanın , **Kut'u** kazanmanın de gerekçeleri sırası ile eserde yansıtılmıştır. Mesela: *kendi özüne, nefsine hakim olmak **Kutu** kazanmakta mühim şartlardandır*[45]. ***Kut** alçak gönüllü kişiye gelir* [46]. *Dil insan kıymetini artırıp **Kut** buldurduğu gibi, aksi de mümkündür* [47]. ***Kut,** güler yüzlü ve tatlı dilli olanı sever, ona gelir*[48]. ***Kut'un** kendisi temizdi, temizlik arardı ancak saf olanı desteklerdi* [49]. ***Kut'a** ulaşmanın yolu da insanlara iyilik yapmak, haya ve adaletten geçerdi. Çünkü iyilik yapan her yerde ve herkesçe sevilirdi. Haya, her türlü densizliğe engel olurdu. Yumuşak huy ve adil tabiat her iki dünyada **Kut** getirirdi. Bu üç haslet kimde birikirse o kişi sevinçlere gark olurdu*[50]. *Kanaat **Kut'un** tamam olmasını sağlardı* [51]. Görüldüğü üzere, **Kut'u** yani saadeti elde etmenin ona ulaşmanın yolları da insanla ilgili her türlü iyiliklerden kaynaklanabilmektedir. İnsan ilk önce kanaat sahibi olursa, **Kut** kazanmanın en mühim şartlarından birisini elde etmiş olurdu. Bununla birlikte, insana ait her türlü fazilet ve değerler **Kut k**azanma ile mümkün olur. **Kut** kazanma sebeplerini açıklarken son şu iki noktayı da belirtmek gerekmektedir. Birincisi, *Kutadgu Bilig'i* okumaktan maksat **Kut** kazanma bilgisi elde etmektir. *Kutadgu Bilig* eserini okuyup, öğrenmenin kendisi bir **Kut** kazanma sebebidir. İkincisi ise, **Kut** kazanmanın yolları şartları aynı zamanda Töre hükümlerindendir. *Kutadgu Bilig* Törenin kitabıdır[52]. **Kut** kazanmanın gerekçelerini böylece açıkladıktan sonra kazanılmış **Kut'u** korumanın yolları da vardır. **Kut** kazanmanın kendisi ne kadar büyük marifet ise, onu muhafaza etmek de, o kadar büyük bir hüner istemektedir.

Vezir Ay Toldı Küntoğdı hukümdara kendisinin vasfından bahsederken, asıl saadet ve ya **Kut** olanın elde tutmanın korumanın yollarından da söz etmiştir. Hukümdar Ay Toldı'ya onun insanı bırakıp, gideceği an tutmanın çaresi var olup olmadığını sorduğu an Ay Toldı kendi durumunun bir geyiğe benzediğini, seven isteyenin kolayca bulamayacağını, bulursa çabuk kaybedebileceğini söylemiştir. Kaybedebilmesinin yanında asıl kendisini tutabilmeyi bilen insandan da kaçamayacağını da belirtmiştir. Eğer beni bulan kimse tutup bağlamayı bilirse, ondan kaçamam bu muhakkaktır[53].

---

(45) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 2649,2764, s. 196,204.
(46) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b. 2478 , s.184.
(47) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b.163, s.23
(48) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b. 6095, s.436.
(49) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b.2105, s.158.
(50) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b. 1659, s.128.
(51) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b. 3799, s.275.
(52) Sait BAŞER: **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna.** (İstanbul, 1995), s. 61-62.
(53) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b.700, s.61.

Eserde, devlet saadet yani **Kut** sıfatı ile tasvir olunan vezir Ay Toldı, töre kanun olarak sıfatlandırılmış olan hukümdar Küntoğdı'ya kendi vasfından söz ederken, **Kut'u** korumanın ve bunun için de bağının ne olduğunu sorduğunda **Kut'u** elde etmenin asıl önemli olan sebeplerini de burada öğrenmiş sayılırız. Eserden anlaşıldığına göre, **Kut** için bağ oluşturabilecek bir kaç şey de vardır. Kuta sahip olan kimse mütevazi tabiatlı, alçak gönüllü, tatlı dilli olmalıdır. Ayrıca, o kişi kendisini gözetmeli, aşırı davranmamalı, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamamlıdır. **Kut'u** tutanın bir de topladığı malı yerinde sarfederek, hayatını, işini, tavır ve haraketini düzenlemesi gereklidir. Kendisinden büyüklere saygı göstermeli, küçüklere tatlılıkla muamele etmelidir[(54)]. Görüldüğü üzere, **Kut'a** sahip bulunacak kimse, sade bir insan olmadığı metinde açıkça anlatılmıştır. Demek ki, **Kut'u** kendisinde barındıracak olan kimse, ilk önce insanlığa ait olan olumlu meziyetlere sahip bulunması gerekmektedir. **Kut'un** kendisi de güzellikleri beğendiği gerçektir. **Kut'un** muhafaza altına alınmasındaki önemli gerekçeleri açıkladıktan sonra **Kut'u** kaybetmenin nedenleri üzerinde durmayı da önemli buluyoruz. **Kut** kaybetme sebepleri daha öncesi fesaddan kaynaklanacaktır. Fesad nerede olursa **Kut** oradan kaçacaktır. Fesad sönmüş olan ateşi tutuşturur onun için, **Kut** bulmuş kişi fesada yani bozukluğa yaklaşmamalıdır. İçkiye kendisini atarak, zina edip her türlü kötülüklere yaklaşan kimse de, **Kut'u** kendisinden uzaklaştırmış sayılacaktır [(55)]. Eserden anladığımız kadarı ile de **Kut'u** kaçıran zayıflatan şeyler de genellikle insan varlığına uymayan davranışlardan ileri gelmiştir.

Buraya kadar, Yusuf Balasagun'un eserine neden böyle bir ad verildiğinin gerekçesi ve ya *Kutadgu Bilig* adının ne demek olduğunu açıklamaya eserden bazı örnekler vererek açıklamaya çalıştık. Demek ki, **Kut'un** insana uğurluk, saadet, mutluluk sağlayacak çeşitli iyilik meziyetlerinden ibaret olduğunu anlamakla eserin insana her iki dünyada da saadete ulaşmanın yollarını öğreten bir nasihat türü kitap olduğunu düşünmek tek yönlü olacaktır. Onun için de **Kut'un** bir siyasi iktidar, siyasi hakimiyeti ifade ettiğini eserin genel yapısından anlamamız gerekmektedir. Çünkü, R.R.Arat'ın belirttiği gibi *Kutadgu Bilig* birbirleri ile sıkı bağlı olan insan ,toplum ve devlet hayatının ideal bir şekilde kurulması için gerekli olan akıl bilgi ve faziletlerin ne olduğunu ve bunların ne şekilde elde edilerek, nasıl kullanılacağı üzerinde duran şair düşünür bununla kendi zamanında gündelik hayatın üzerine yükselenlerin düşüncelerine de tercüman olmuştur [(56)]. Buradan anlaşıldığı gibi Yusuf Has Hacib eserini

---

(54) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R. R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b.702-07, s.61-62.

(55) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Çev, R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), b.1334, s.105-106.
(56) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. R R ARAT (Ankara: TTKY, 1998), Giriş, s. XXV

yazmakla kendi devrinde gündelik yaşamın ötesinde bilinenlerin fikirlerine bir yorumcu olmuştur. Fakat, bununla kalmayıp, **Yusuf'un eserini yazmasındaki asıl amacının ideal bir toplum ve devlet yapısının göz önüne serme amacında olduğunu önemle belirtmemiz gerekmektedir.**

Demek ki, *Kutadgu Bilig* eseri insanın her iki dünyada mutlu olmasının yolunu göstermesi ötesinde ideal toplum ve ideal devlet olması için hakimiyet sahiplerinin davranış biçimlerinin üzerinde ısrarla durulan devleti yönetme işinin ince yollarını belirten bir tarz eser olduğunu kabul edebiliriz. Bu itibarla Yusuf Has Hacib'in eserinin adı "Hükümranlık Bilgisi", "Siyasi Hakimiyet Bilgisi", ve ya "Devlet Kılan, Devlet Yapan Bilgi" demektir [(57)]. Yukarıda örneklerde ifade ettiğimiz gibi *Kutadgu Bilig* adına çeşitli manalar verilmiştir. Bildiğimiz üzere, bir çok araştırmacı da eseri doğu ülkelerinde çok karşılaştığımız bir tür nasihat ve ahlak kitabı saydıklarından **Kut'a** da kolaylıkla saadet, talih, baht manalarını bağlamışlardır. Ancak, **Kut'un** böylece bir tek yönleri ile bilinen bir özellik olmamayıp, S.M. Arsal'ın da belirttiği gibi **Kut'un** aslında siyasi hakimiyet demek olduğunu da düşünmemiz gerekir [(58)].

Böylece, *Kutadgu Bilig* adının anlamı üzerinde de bazı açıklamalarda bulunduktan sonra, kültürel tarihimize önemli katkı sağlayan böyle muhteşem eseri yazmak için yazara ne gibi sebeplerin tesir ettiği üzerinde de durulması, eser hakkındaki bilgilerimizi daha netleştireceği ümidindeyiz. Yusuf Balasagun'un ne gibi tesirler altında eserini kaleme almış olduğu açık olarak bilinmemektedir. Eserin dışarıdan gelen bir emir ve ya arzu üzerine yazılmış olduğu gerçektir. Eğer eserin yazıldığı dönem, göz önüne alınırsa o dönem Orta Asya'daki devletlerde hanedan üyelerinin birbirleri ile olan mücadelelerinin devam ettiği kargaşa ortamının yaşandığı bir zamandır. Bundan dolayı cemiyet ve devlet esaslarının sarsılmış olduğu zamanda toplumun temelini teşkil eden ahlak prensiplerini düzene sokmanın gerekliliğinden kaleme alındığını düşünebiliriz.

Yusuf Balasagun eserinin bir bölümünde şairlerin vazifesinin mansıp sahiplerini övmekten ibaret olduğunu söylese de, kendisinin o tür bir şairlerden olmayıp eserini de göze girmek iltifat görmek amacı ile yalnız şahsi menfaatlerini öne koyarak bu eseri kaleme aldığını sanmak mümkün değildir. Yoksa, Yusuf'un eseri de bir medhiye mecmuası olurdu [(59)]. Ama, Yusuf toplum üyeleri ile onun başında bulunanlardan her devirde yerine getirilmesi zor olan

---

(57) K ERASLAN a.g.e.., s.2009.
(58) İ KAFESOĞLU: a.g.e., s.172.
(59) Yusuf HAS HACİB: **KB I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dili Kurumu Yayınları:458 3. Baskı,, 1991) 57 b , s. XXVI.
R.R.ARAT: a.g.e., Metin, Giriş, s.xxvı

fazilet ve fedakarlıklar isteyerek, geçmiş zamandaki ideal cemiyetin tasvirini yapmakla kendi yaşadığı dönemi tenkid etmiştir. Yusuf eserini hükümdara sunmuş olmakla Uluğ Hacib mevkiini elde etmiş ise de, bunun sadece hukümdarın özel bir sevgisi sayesinde oluştuğunu düşünmek lazımdır. Elbettedir ki, tabiatıyla Yusuf'u da zaman zaman acı şikayetlere yönelten etrafındakilerin ters davranışları onu bir ölçüde rahat bırakmamıştır. Yalnız Yusuf'un karşılaştığı böyle bir tepkili davranışları bugünün şartları içerisinde düşünecek olursak, yazarın eserini nasıl bir içten gelen bir duygu ve içinde bulunduğu cemiyete karşı derin bir görev üstlenme hissi ile yazdığı düşüncesi kuvvetlenecektir [(60)]. Burada bahsedildiği üzere, Yusuf'un Kutadgu Bilig gibi bir eseri içinde bulunduğu toplumun yeni uygarlık ve yeni din değiştirerek, alt-üst olan değerleri bir düzenli sisteme bağlamak istiyor olması ve böyle bir topluma yeni ahlak ve siyaset hedefleri göstermek için kendini yükümlü hissederek bu tür eseri meydana getirdiği gerçektir.

Ancak, konuya başka bir açıdan da bakılırsa eserdeki konu başlıklarının ele alınışı ve sunulmasında kullanılan yöntem göz önüne alınırsa bunu sadece Yusuf'un yeteneği ile bağdaştırmak mümkün olmayacaktır. Şüphesizdir ki, denemeler şeklinde olsa bile bazı Türkçe eserlerin yazılmış olması mümkündür. Çünkü yok şeylerden var etmek tabiat aleminde olduğu gibi toplumsal düzen ve düşünce hayatında imkansızdır. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig* gibi muhteşem bir eserin ortaya çıkmasını sağlayan belli bir geleneğin var olması gerekir. Yusuf'u böyle bir eser yaratmaya sevk eden nedenlerden biri içinde yaşadığı Türk toplumunun sosyal kültürel zemini ve düşünce atmosferinin olduğunu da her an düşünmemiz gerekir. Yusuf Has Hacib o devre ait görülen düşünce ve zihinsel özellikleri en ince varlıkları ile yakalayabilmiş ve bunları öğrenerek, alışkanlık haline getirebilmiştir.

Kutadgu Bilig işte Türk toplumunda çok yüksek seviyeli bir düşünce üretiminin olduğu bir dönemde ve bu düşünce ve zihniyet atmosferi ile kişisel yeteneğin kaynaşmasından ortaya çıkan büyük bir eserdir [(61)].

Böylece *Kutadgu Bilig* eserinin adı ve yazarı Yusuf Balasagun'un da bu gibi eseri ele almasının başlıca sebepleri üzerinde durarak, eser hakkında genel bir değerlendirmeler yapmaya çalışılırken *Kutadgu Bilig'in* konusu yönünde de bilgiler vermek tüm açıklamalarımızı tamamlayacaktır diye düşünüyorum.

[(60)] Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dili Kurumu Yayınları:458 3. Baskı,, 1991) 57 b , s. XXVI.

[(61)] H AKYÜZ:a.g.e., s.23.

Kutadgu Bilig her şeyden evvel, "Türkçe ilk kapsamlı eserdir". Çünkü o ana kadar böyle bir büyük kapsamdaki Türkçe bir esere rastlanılmamıştır [(62)]. Bize göre, *Kutadgu Bilig* eserinin en önemli özelliklerinden biri de eserin Türk dilinde ortaya sunulmasındadır. *Kutadgu Bilig'in* yazı dili konusunda zamanımızda bir çok yanlış fikir yürütenler olmuştur.

Bu da, eserin her bakımdan analiz ve incelenmesinin doğru düzgün olmamasından kaynaklanmaktadır. Fakat, *Kutadgu Bilig'in* hangi dile ait olduğunu inceleyen her düşünür eserin gerek Uygurca, Karluk-Kıpçakca, Karahan-Uygurca gerekirse Karluk-Uygurca yazıldığı fikri savunsalar da sonunda eseri yaratanın kendisi verdiği fikirleri iyice incelenildiğinde *Kutadgu Bilig'in* bir Hakaniye Türkçesi ile yani Karahanlılar zamanında kullanılan eski saf sade bir Orta Asya Türkçesi ile yazıldığına tanık oluyoruz. Hakaniye Türkçesi Tabgaç Buğra Kara Han zamanında Karahanlı devletinde yaygın kullanılan yazı edebi dil olmuştur [(63)] . Son zamanlarda ilim alemi eserin dili konusunda belli bir ortak fikirlere gelmiş durumdadır. Çünkü, *Kutadgu Bilig* eseri daha geniş kapsamlı araştırmalara açık tutularak, eser üzerinde önceden yanlış fikirde bulunanlar, kendi yanlışlığının farkına vararak eseri daha ayrıntılı öğrenmeye ve araştırmaya başlamışlardır. Böyle olmasına rağmen, eserin hangi dilde yazıldığı konusunda bazı ilim adamlarının görüşlerini belirtelim.

A. Dilaçar *Kutadgu Bilig'in* Karahanlı Türkçesi ile yazıldığını ileri sürmüştür. Karahanlı Türkçesi Türk dili ve lehçelerinin sınıflandırılmasında "güney doğu" veya "Orta Asya" koluna girer. "Orta Asya" ya da "güney doğu" kolu "güney batı" veya "Oğuz" koluna en yakın olan koldur. Bazı sınıflandırıcılar bu iki kolu "Türküt" adı altında birleştirmişlerdir. Bu sınıflama "güney doğu" ya da "Orta Asya" koluna "Doğu Türküt" kolu demiş. "Güney batı" veya "Oğuz" kolunu da, "Batı Türküt" kolu şeklinde adlandırmışlardır. "Doğu Türküt" koluna Kök Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, orta tabakadan Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi. İkinci kola yani "Batı Türküt" koluna ise, Eski anadolu Türkçesi, orta tabakadan Orta Osmanlıca yeni tabakadan Türkiye Türkçesi girer [(64)]. Bu görüşler ötesinde E.N. Nadjip eserin yazı dilini şöyle tesbit etmiştir. *Kutadgu Bilig'in* yazıldığı dili onun yüksek üstünlüğüne göre, Hakaniye Türkçesi ile devletçe gmrüntüsüne bağlı olarak, Karahanlı Türkçesi, Karahanlı Uygurcası, kabilevi aidiyetine göre, Karlukça kültürel tarihi

---

(62) A DİLAÇAR: **Kutadgu Bilig İncelemesi**. (Ankara. 1995), s.24.

(63) Yusuf BALASAGUNSKİY: **Blagadatnoye Znaniye**. Çev, S N İVANOV (Bişkek: Biyiktik yayınevi, 2007), s.502.

(64) A DİLAÇAR: **Kutadgu Bilig İncelemesi**. (Ankara. 1995), s.24.

belirtisine göre, Karluk Uygurca ile yazıldığını belirtmiştir [65]. *Kutadgu Bilig'i* ilk araştıran ilim adamı V. V. Radlov eserin yazı dilini Altay Türk dili ve daha çok soyonca (Tuvaca) olduğunu söylemiştir. Ama, *"Uygurlar Meselesi Üzerine Araştırmalar"* adlı çalışmasında ise, eserin dilinin Uygurca olduğunu dile getirmiştir [66]. Danimarkalı dilci ve Türkolog V. Thomsen *Kutadgu Bilig'in* şiirsel yapısını öğrenerek, V. Radlov'un görüşünün yanlış olduğunu ileri sürmüştür. S E Malov'a göre ise, eserin yazı dili Eski Uygurcadır. N. A. Baskakov ve A.M. Şerbak eserin yazı dilinin Karlukça olduğunu söylerler. E. R Tenişev eserin Karahanlı Uygurca (Hakaniyece, Buğra Han dilinde) edebi dilinde yazıldığını belirtir [67].

Kutadgu Bilig 6645 beyitlik mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eserdir [68]. Tamamı 6645 beyitten oluşan esere sonradan başkaları tarafından ilave olunduğu bilinen 77 beyit eklenince de beyitin sayısı 6722'ye ulaşmıştır. Biri nesir diğeri ise nazım halinde bulunan 77 beyitlik ile ön söz eserle ne kadar bütünlük sağladığı düşünülürse de bu kısmın sonradan başkaları tarafından eklenildiği anlaşılmaktadır.. Eserin asıl metni 88 bab'a ayrılmıştır. Her bab yeri gelindiğinde alt bölümlere ayrılmıştır. Eser aruz veznin "faülün faülün faül" kalıbı ile yazılmıştır[69]. Yazarın bu konuda Türk dili malzemesine hakim bulunarak, Uygurların geleneğini devam ettirmekle eserinde İran sanatkarlarını örnek tutarak aruz kalıbını kullanmıştır[70]. Dönemin bütün islami eserlerinde olduğu gibi *Kutadgu Bilig'de* de besmeleyle söze başlanmıştır. Tanrı Azze ve Cellenin medhini söyledikten sonra Peygambere ve dört büyük sahabeye övgüler söylemiştir. Bundan sonra da dönemin Türk hükümdarı "Büyük Kara Buğra Han'a" medhiye yer almıştır. Sonra da konulara geçilmiştir. Eserde başlıca üzerinde durulan konular şunlardır:

Yedi Yıldız ve on iki burç, bilgi, akıl ve dil, kitap sahibinin özrü, iyilik ve faydaları, kitabın konusu, hükümdarlık, vezirlik, devlet yönetimi, adalet, saadet, kanaat, ikbal, mevki, soyluluk, giyim-kuşam, ölüm, mal ve mülk, din, ahlaki erdemler, durüstlük, doğruluk, alçak gönüllülük, helal ve haram, sadakat, insan severlik, tecrübe, içki ve zararları, örf ve kanun, hukümdar ve halk ilişkisi, siyaset, toplumsal tabaka ve özellikleri, komutanlık, haciblik, kapıcı başlılık, hizmetkarlık, dünya ve ahiretin nasıl mamur hale getirilebileceği, alimler, tabipler, şairler, çiritçiler, satıcılar, hayvan yetiştiricileri, zanat ve erbabı, fakirler, aile hayatı, eş seçimi,

---

[65] E N NADJİP: *Sravnitelnıy Analiz tekstov Namanganskogo I Kayirskogo spiskov "Kutadgu Bilig",* **Sovetskaya Tiyurkologiya, 6** (Kasım, Aralık: 1974), s.75.
[66] E N NADJİP: *a.g.m.,,* **Sovetskaya Tiyurkologiya, 6** (Kasım, Aralık: 1974), s.78.
[67] A N KONONOV: a.g.e., s.50.
[68] İ KAFESOĞLU: a.g.e., s.165.
[69] H AKYÜZ:a.g.e., s.26.
[70] Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDKY:458 3. Baskı, 1991), b.57, s. XXVI.

çocuk eğitimi, sofra ve ziyafet adabı ülke yönetimi devrin tahli ve tenkididir [71]. Ayrıca eserin giriş kısmında başka bir kişinin eser hakkında önemli bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Bu değerlendirmeye de kısaca bir şekilde bakacak olursak. Ona göre de Çinlilerin *"Edebül-mülük"*, Maçinlilerin *"Enisü'l-memalik",* Doğu illerinin *"Ziynetül-Ümera"*, İranlıların *"Şehname"* ve Turanlıların ise, "*Kutadgu Bilig"* adını verdikleri bu kitab çok aziz bir kitaptır. Bu kitap herkese yarar fakat, memleket ve şehirleri idare için hükümdarlara daha çok faydalıdır denilmektedir [72]. Demek ki, *Kutadgu Bilig'in* Türk kültür ve düşünce dünyasının yarattığı özgün bir eser oldğunu buradan çıkartmak mümkündür. *Kutadgu Bilig'de* özellikle devletin yıkılması ve ya devamlılğının neden ileri geldiğini, hakimiyetin nasıl elden çktığı, ordunun nasıl toplanacağı konak ve sefer yollarının nasıl seçileceği, hukümdarlarla halkın karşılıklı hak ve vazifeleri ayrı ayrı açıklanmıştır.

Bütün bunlar dört anlaşılan şahsın karşılıklı konuşmaları ile meydana getirilmiştir. Onlar: Kün-Toğdı hükümdar olup, doğru kanunu adaleti temsil eder. Ay-Toldı vezir olup, saadeti, **Kut'u** temsil eder. Öğdülmüş ise vezirin oğlu olup aklı, Odgurmuş ise vezirin akrabası olarak, akıbet ve kanaatı temsil eder [73]. Eserde bunlardan başka da Ay-Toldı'nın hacib ile buluşmasını sağlayan Küsemiş, huzura kabul edilmesini temin eden Hacib ,arada hizmet eden Oğlan, haber getiren Yumuşçı ve zahidin yanında çalışan Kumaru da iştirak nisbetleri az olmakla beraber vazifeli olarak önemli kişileri temsil etmektedirler [74].

1.3. Kutadgu Bilig'in İlmi Açıdan İncelenmesi

Üzerinde en çok fikir yürütülen ve çeşitli bakımdan bir çok araştırmalara konu olan *Kutadgu Bilig* eseri bugün en çok bilinmiş ve incelenmiş eserler arasında yer almaktadır. Fakat, ne kadar etraflı bir biçimde ele alınmışsa da eserin incelenmesinde bazı tartışmalı noktalar da çıkartılabilmektedir. *Kutadgu Bilig* ve bunun gibi eserin ortaya çıktığı devir Türk tarihinde epeyce araştırılan fakat çok incelendiği halde bir çok çelişkili hususları yaratan karışık bir dönemdir.

Hem Karahanlılar dönemi hem de aynı dönemin kültürel siyasi gelişimindeki tarihsel noktaları ilim adamları arasında türlü fikirler ileri sürülerek, tarihimizin bu kısmı araştırılıp bitmiş gözüküyorsa da aslında daha aydınlığa kavuşmamış dönemin karanlık noktaları ortaya

---

[71] H AKYÜZ:a.g.e., s.26-27.
[72] İ KFESOĞLU: a.g.e.., s.166.
[73] *Kutadgu Bilig*..**mad.., YTA**, c.12, (İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 1985), s.2011.
[74] *Kutadgu Bilig*..**mad., İA,** c.13, (Eskişehir, 1997), s.1040-1041.

çıkmaktadır. Gerçi daha çok araştırılmasına rağmen, görüşlerin çeşitliği yanlış olarak giren fikirler konumuzu çelişkilere götürmektedir.

Kutadgu Bilig'in hem batılılarca hem de, Türk dünyasının ilim adamlarınca tarihi açıdan incelenmesini geniş ölçüde değerlendirirsek çalışmamızın bu kısmını daha geniş alanda açıklanması gerekecektir. Onun için *Kutadgu Bilig'in* tarih ilminde incelenmesine genel ve kısa bir şekilde değerlendirme yapmayı düşünüyoruz.

Kutadgu Bilig'in hayalinde canlandırdığı bir siyasal organizasyonu tasvir etmeye çalışan bir filozof tarafından değil Türk devlet teşkilatında *Has Haciblik* gibi yüksek bir vazife gören devlet adamı tarafından yazılmış olması bu eserin bilimsel açıdan değerini arttırmaktadır. *Kutadgu Bilig* Türk kültürünün olduğu kadar, bir fikir birliği halinde ileri sürülen adalet ve kanun konularını aydınlatmak bakımından elimizde var olan en kıymetli kaynak durumundadır. Bundan dolayıdır ki, *Kutadgu Bilig* üzerinde en fazla fikir yürütülen Türk eserlerinden biri olmuştur [(75)].

Kutadgu Bilig'in geniş okuyucu alemine sunulması yazarının yazıp bıraktığı gibi onun sonradan bazı yerlerden bulunarak tercüme yapılıp incelendiği düşünüldüğü kadarıyla kolay sanılmamalıdır. Yani, *Kutadgu Bilig* eseri yazarın bıraktığı gibi aynen tarihe bıraktığı boyunca okunulup öğrenilmemiştir. Eserin ilim muhitinde tanınmasından evvelki yaşamı da yazarın bıraktığı asıl nüshadan dönemin muhitlerince bir kaç defa aydınlığa çıkarılması eserin ilim dünyasında tanınmasının ilk aşamasını oluşturmuştur. *Kutadgu Bilig* 1825 yılından itibaren ilim sahasında araştırılmaya başlayıncaya kadar, asıl nüshalar şeklinde eser karanlık perdesinden iki defa aydınlığa çıkarılmıştır.

Esere eklenen son ekleme ve mukaddimeler kısmından biz Türk tarihi ve özellikle de kültür tarihimiz için yararlanabileceğimiz bir çok noktalar vardır [(76)].

Eğer kitaba ilave edilen bu mukaddimeler üzerinde de değerlendirmelere yer verecek olursak. Kitaba ilk ilave olunan 77 beyitlik bu giriş kısmın yazarı eserin uslübünü benimsemiş olmasına rağmen esas fikri iyice kavrayamadığından söz edilebilir. Bu manzum mukaddimenin dili *Kutadgu Bilig'*inkine çok yakındır. Burada dile getirilenlerden anlaşıldığına göre, *Kutadgu Bilig* bu mukaddimeyi yazan tarafından bir siyasetname şeklinde

---

(75) İ KAFESOĞLU: *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri.* **Tarih Enstitüsü Dergisi,** Sayı 1 den ayrı basım. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1970), s. 163.

(76) Yusuf HAS HACİB: **KB, I Metin**, Giriş, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDKY:458 3. Baskı, 1991), b.57, s. XXVIII.

düşünülmüştür. Ayrıca, Arapça ve Farsça'da pek çok kitap olduğu halde, şarkta ve bütün Türk ve Çin'de bunun gibi bir kitabın bundan evvel yazılmamış kaydından da, bu mukaddimeyi yazanın ve muhitinin irfanca pek parlak seviyede olmadığı düşüncesi doğmaktadır. Eseri üzerine kurulduğu dört temelin üçüncüsü olan Ukuş'un burada *'Hired'* dördüncüsü olan Akıbet'in ise, *'Kanaat'* şeklinde gösterilmesi *Kutadgu Bilig* üzerinde uğraşanları yanlış yola yöneltmiştir. Eserin en mühim motiflerinden olan Akıbet'in Kanaat ve bazen de Afiyet şekline girmesinin sebebi bir yanlış okuma neticesi olabilir.

Kutadgu Bilig'in **üçüncü defa ortaya çıkarılmasında esere manzum mukaddimenin eksik ve kötü hülasası olan mensur mukaddime eklenmiştir.** Dil ve uslüp özellikleri bu mukaddimenin daha sonraki bir devreye ait olduğunu göstermektedir. Mukaddimeyi yazanın eser hakkında özel bir görüşü de yoktur.

Ayrıca, eseri okuyanın izah edenin kitabın kendisinden daha aziz olduğunun kaydedilmesinden eserin bu devirde daha az anlaşılmış olduğu sonucu çıkartılabilir. Burada cografya ve kavim isimleri basitleştirilerek, millet ismi olarak "Türk" tabiri atılarak yerine Çin, Maçin ve Meşrık tabirleri kullanılmıştır. Manzum mukaddimedeki "Melik" tabiri yerine burada "Padişah" tabiri seçilmiştir. Eserin dört temelinin ilk üçü Adil, Devlet ve Akıl gibi arapça tabirlerle ifade edilmiştir. Dörtüncü temel olan Akıbet burada kanaat olarak geçmektedir. Yusuf'un doğduğu yer Balasagun olduğu belirtilerek yazarın eserinden dolayı almış olduğu *Has Haciblik* unvanı burada *Uluğ Has Hacib* şekline girmiştir.

Kutadgu Bilig'in ikinci ve üçüncü defa canlanmasının eserin asıl kendisinin yazıldığı devir hariç bu mukaddimelerin birbirlerinde çok uzak mesafelerde yazıldığı anlaşılabilir. Her iki mukaddimede geçen, coğrafi tabirler bunların Kaşgar'ın batısında yazılmış olduğunu belirtmektedir. Mukaddimelerde Ukuş yerine Hired tabirinin kullanılması ve orada anlatılanlara göre, devlet idaresi ve askerlik işlerinin ön plana çıkması da bu mukaddimelerin yazıldığı devrin pek emin olmayan kargaşalık devrine denk geldiği ile anlatılabilir [(77)].

Kutadgu Bilig'in bugün bize kadar gelen her üç nüshası da eserin bu üçüncü tertiplenmesine aittir. Eserin bize bilinen üç nüshası bunlardır:

1. **Herat Nüshası (Viyana Nüshası da denilmektedir.)**
2. **Fergana (Semerkend) Nüshası**

[(77)] Yusuf HAS HACİB:**KB**, Der. R R ARAT (Ankara: Atatürk Türk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458), s.XXX-XXXI.

3. Mısır (Kahire) Nüshası

Mısır ile Herat nüshası Fergana nüshasına göre birbirleri ile daha yakın görülmektedir. Ancak, bu üç nüshanın da birbirleri ile olan münasebetlerini tesbit etmek ve bunlar üzerinde bir hükme varmak daha erken sayılmaktadır.

1. Herat Nüshası (Viyana Nüshası da denilmektedir.)

Kutadgu Bilig'in bize ilk malum olduğu düşünülerek, dolayısıyla bugünlerde bu eser üzerinde yapılan çalışmalara esas hazırlayan da Herat nüshası olmuştur. Eserin Herat nüshası 1439'da Arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan Uygur harfleri ile tensih edilmiştir. Nüshanın Uygur harfleri ile kopyalanması, işlek yazabilecek bir Uygur alfabesine sahip bir müstensih tarafından yapılmıştır. Bu nüshaya esas oluşturan Arap harfleri ile yazılmış olan nüshanın da o kadar muntazam olmadığını gösteren emareler de vardır.

Kutadgu Bilig'in imla okunuş anlayış bakımından diğer nüshalar arasında kıymetsiz olan bu nüshanın ilk bulunması ve ilk çalışmalara temel oluşturması dil ve tarih ilim alanlarında bununla ilgili faydadan daha çok zararları ile ortaya çıkan araştırmaların yapılmasına neden olmştur. Nüshanın sonuna eklenmiş olan 38 beyitlik kasideden anlaşıldığı gibi , bu nüshayı kopya edenin Hasan Kara Sail Şems adında birisi olduğu bilinmiştir. Kasideden ve kasidenin sonuna eklenmiş daha iki beyitten kopya edip tertipleyenin edebiyat ile uğraşan ve belli bir dereceye kadar kalem kullanmayı da bilen bir zat olduğu düşünülmüştür [(78)]. Herat nüshasının 4 Muharrem 843 (17.VI. 1439) bugünkü Afganistan'ın doğusunda bulunan Herat şehinde istinsah edildiğinden dolayı çoğunlukla Herat nüshası adı ile bilinmiştir [(79)]. Bu nüshanın önce Tokat'a sonra da İstanbul'a gelmesi oldukça maceralı olmuştur. Meşhur Türk alimi Hamza Fenari'nin oğlu Şemseddin Mehmed'in torunu Fenari oğlu Kadı Ali Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed devrinde tanınmış alimlerden biri olmuştur. Kendi devrinde tahsil görmek için Orta Asya merkezlerine gidip, Buhara ve Semerkand'da tanınmış alimlerden ders almıştır. Devrinin bir çok ilimlerinde salahiyet sahibi olan bu alimin kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu kaydedilmektedir. Aynı insan *Kutadgu Bilig'i* Abdürezzak Bahşi için Tokat'tan İstanbul'a getirtmiş. Şeyh-zade Abdürezzak Bahşi Osmanlı devlet teşkilatında diğer Türk ülkeleri ile olan resmi haberleşmeyi idare eden hususi katiplerden birisi idi. Ayrıca, Osmanlı devletinin

---

(78) Yusuf HAS HACİB:**KB**, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Türk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458), s.XXXV.
(79) **Kırgız Adabiyatının Tarıhı**. IV cilt, (Bişkek, 2002), s.76.

Orta Asya Türk ülkeleri ile olan resmi haberleşmelerini sağlayan memurlar **"Bahşi"** ünvanını taşırlardı. Bahşi unvanını taşıyanlar ülkenin siyasi ve ilmi vaziyetine vakıf olan çoğunluğu diğer Türk ülkelerinden gelenler arasından seçilirdi. Abdirezzak Bahşi de Fatih Sultan Mehmed zamanında böyle bir vazife ile İstanbul'da bulunanlardandı.

1439'da istinsah edildiği bilinen Herat nüshasının İstanbul'a gelmesinin sebepleri böylece belirtildikten sonra eserin bundan sonraki macerasını takip etmek güçleşiyor.

Kutadgu Bilig'in Abdürezzak Bahşi'nin mülkiyetine geçip geçmediği eğer geçmişse, diğer kitapları ile birlikte neden dolayı vakfedilmemiş olduğu şimdilik belli değildir [(80)].

Kutadgu Bilig'in Herat nüshası üzerinde kısaca açıklamalar yapıldıktan sonra, diğer nüshaların da ortaya çıkış tarihini değerlendirmek gerekmektedir. Her bir nüshanın kendine ait özelliği vardır. Bundan dolayı ilim adamları bu üç nüshayı esas alarak eserin ortaya çıkış tarihini, dilini ve yayınlanmasını muhteva açısından farklılıklarını, benzerliklerini, yapısını, kelime zenginliklerini, ideolojik ve felsefi düşüncelerini ve başka bunun gibi konuları içeren incelemeleri yapmışlardır [(81)].

Herat nüshasının Avusturya'ya getirilmesi 1776'da Avusturya'lı İ. V. Hammer Purgşal adında birisi tarafından gerçekleştirilmiştir. İ. V. Hammer Purgşal diplomatik çalışmaları nedeni ile İstanbul'da bulunduğu sırada bir sahaftan bu nüshayı satın alıp, Viyana'daki İmparator kitaplığına iade etmiştir [(82)]. Adı geçen nüsha böylece Avusturya'ya getirilerek, ilim muhitinde Viyana nüshası adı ile de belli olmuştur.

2. Fergana (Semerkend) Nüshası

Kutadgu Bilig'in nüshalarından en önemli olanı Fergana nüshasıdır. Semerkand nüshası adı ile de bilinmektedir. Fergana nüshasını ilk bulan Özbek ilim adamı Fıtrat "*Maarif ve okutguçi"* adlı dergide eser hakkında genel bir malumat vererek nüshanın 145 sayfasının faksimilesini vermiş. Fakat, nüshanın tavsifini yapmamıştır. Nüsha hakkında yazılan bu makaleden yalnız sahifelerinin dağılmış sonradan bir araya getirilerek, dikilmiş ve dörtlüklerin altın suyu ile yazılmış olduğunu öğreniyoruz.

---

(80) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Der, R R ARAT, s.XXXV.
(81) **Kırgız Adabiyatının Tarıhı**, s.76.
(82) Kaçkınbay ARTIKBAYEV: *Orto Kılımdagı Adabiy Estelikteribiz Cönündö.* **Cusup Balasagın Tuuraluu Bayan.** (Bişkek: KDÜ Yayınları 2004), s.56.

1913 yılında aynı nüshayı Ahmed Zeki Velidi Nemengan Şehrinde Muhammed Hoca Eşen Lolyarişti adlı şahsın hususi kütüphanesinde görmüştür. A.Z. Velidi eserin ithaf kısmına ait bir başlık ile metinde Kutadgu Bilig'in ismi geçen kısmından üç beyit nakletmek ile yetinmiştir. Nüsha hakkında ayrıntılı bilgiler vermemiştir.

Burada nüshanın incelenme aşaması ve özellikleri hakkında genel bilgileri verebiliriz. Nüshanın baş ve son kısmı eksik olmakla nerede ve ne zaman ve kimin tarafından kimin için ele alınmış olduğu hakkındaki kayıtlar da eksik sahifeler ile birlikte kaybolmuştur. Nüshanın ne zaman yazıldığı tarih ancak tahminlerden ibarettir [(83)]. Fergana nüshasının yazı özelliklerine göre, XIII- yüzyıldan daha eski tarihte kopya edilmiş olamayacağı düşünülmektedir[(84)]. Nüsha Arap alfabesi ile yazılmıştır. Aynı el yazısı belli bir süre kaybolmuş sonradan 1925 yılında Özbek ilim adamı Fitret tarafından söz edilmeye başlamıştır. Fıtrat nüshanın sülus hattı ile yazıldığına bakarak, bunun herat nüshasından evvel yazılmış olacağını tahmin etmek ile yetinmiştir.

Arap yazısının uzmanı olan , Moritz Fergana nüshasının yazıldığı Arap harflerinin bu şekillerinin İran'da Hicri VI. asırda meydana gelerek, aynı şekillerin Suriye ve Mısır'da Eyubbiler zamanında kullanılmış olduğunu belirtmiştir. Fakat, p,j ve g harflerinin Hicri VI. asırda İran'da henüz kullanılmadığına işaret ederek, Fergana nüshasının Mısır nüshasına nisbetle daha eski tarihlere ait olduğunu belki de VII yüz yıllarda yazılmış olabileceğini tahmin etmiştir[(85)]. Nüshanın bulunduğu yere ve ithaf edildiği hukümdarın ismini taşımasına bakılırsa aynı eserin Doğu Karahanlıların gelenek ve tarihinin daha canlı olarak korunduğu devirde bir merkezde yazılmış olması mümkündür. Fergana nüshasında Herat ve Mısır nüshalarından farklı olarak manzum mukaddime bulunmamaktadır. Mensur mukaddimeden sonra babların fihristi ve arkasından da eserin metin kısmı başlamaktadır[(86)]. Metninin tamamı ve iyi muhafaza olunuşu ile diğer nüshalardan farklı olan Fergana nüshasının tıpkıbasımını 1934'te Soviyet İlimler Akademisi, Türk Dil Kurumuna armağan etmiştir[(87)]. Bu yazım bugün Taşkent'te Özbek İlimler Akademisinin Doğu Bilimler Enstitüsünde bulunmaktadır[(88)]. 1942-1943 yıllarında Türk Dil Kurumu *Kutadgu Bilig'in* üç nüshasının da faksimile yayınını yapmıştır.

---

(83) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Der, R R ARAT, s.XXXVI.
(84) *Kutadgu Bilig*.**mad**.., YTA, c.6, (İstanbul, Ötüken Neşriyatı A.Ş. 1985), s.2009.
(85) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Der, R R ARAT, s.XXXVII.
(86) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Der, R R ARAT, s.XXXVI.

(87) K ARTIKBAYEV:a.g.e., s.56
(88) A DİLAÇAR: a.g.e., s.39.

3. Mısır (Kahire) Nüshası

Kutadgu Bilig eserinin üçüncü nüshası ise, Mısır nüshasıdır. Mısır nüshası 1896 tarihinde Kahire'de Hidiv (bugünkü Kıral) kütüphanesinin o zamanki müdürü Alman alimlerinden Moritz tarafından bulunmuştur [(89)]. Bu nüshanın kopyası W Radlov' un siparişi ile 1898 tarihinde Petersburg İlimler Akademisine getirilmiştir. Şu anda aynı akademinin Doğu Bilimler Enstitüsünün San-Petersburg bölümünün El yazıları kısmında bulunmaktadır[(90)]. Eserin Mısır nüshası da Arap harfleri ile yazılmıştır. Mısır nüshasının Mısır Memluk sultanlarından Nasır'ın kölelerinden İzz al-Din Ay-Demir al-Davadar için hazırlanmış olduğu bilinmektedir[(91)]. Nüshanın baş sahifesinde zikredilen Ay-Demir ilk önce Nasır'ın memluklerinden olup sonradan devadarlığa[(92)] yükselmeştir. Ay-Demir önceden Halep ve Trablus naipliğinde bulunmuş ve sonra Mısır'da başkumandan olmuştur. Ay-Demir'in 70 yaşını geçmiş olduğu halde 1361 ya da 1374 yılında ölümünden sonra eserin bu nüshasının bir müddet için İlbuğa el-Hasaki 'l-Çerkesi adlı bir muhafızın eline geçtiği anlaşılmıştır. Bu nüshanın bundan sonraki zamanlarda geçirdiği safhalar hakkında malumatlar henüz bilinmemektedir[(93)].

Eserin Mısır nüshasının bir çok beyitlerinin eksik olmasına rağmen adı geçen nüsha yazıldıktan sonra karşılaştırılarak, diğerlerine göre çok iyi muhafaza edilmiştir[(94)].

Böylelikle *Kutadgu Bilig* eserinin yazarının bizzat kendisinin bize yazıp bırakmış olduğu esas nühasını elde edemezsek de, günümüze ulaşan nüshalardan eser ile geniş okuyucu alemi tanışmıştır. Sonradan ortaya çıkan nüshalar üzerinde yapılan araştırma-inceleneler ilim sahasında ne kadar doğru yanlışlıkları da beraberinde getirseler de, eserin o kadar iyice öğrenileceği de bu gibi çeşitli görüşler neticesinde gerçekleşecektir. Bu yönden *Kutadgu Bilig* üzerinde en çok çalışılan kaynak eser durumuna gelmiştir. *Kutadgu Bilig* hem doğuda hem de

---

(89) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Yay, R R ARAT, s.XXXVIII.
(90) K ARTIKBAYEV: a.g.e., s.56.
(91) R R ARAT: **Kutadgu Bilig..**mad.., İA, c.13, (Eskişehir, 1997), s.1043.
(92) **Devadar:** Devâtdar, Davâtdar: davât veya deva ile dar'dan türemiş bir kelime olup, "divit tutan" manasındadır. Memluk imparatorluğunda bir mansıp ünvenıdır. Davatdar, candar ve sır katibi ile birlikte sultana gelen mektup ve evrakı alıp ve gönderilecek bütün evrakı sultana imzalattırır. Ayrıca da, Memluklerin aylığını tanzim ettiği gibi tımarların dağıtımlarına bakar. Bu konuda fazla bilgi için, bkz: M. SOBERHEİM: *Deâtdar*. **Mad**.., **İA**, c.3 (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar fakültesi, 1997), s.557.
(93) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Der, R R ARAT, s.XXXVIII.
(94) R R ARAT: **Kutadgu Bilig..**mad.., İA, c.13, (Eskişehir, 1997), s.1044.

batıda çok ele alınan eserdir. *Kutadgu Bilig* destanı üzerinde ne kadar doğru ve yanlış incelemeler yapıldıysa da, eserin yine de tartışmalı yönleri bununla birlikte yazarının geçmişinin öğrenilmesinde de, büyük belirsizlikler yaşamaktadır.

Kutadgu Bilig eserinin bugünkü bizim elimizdeki hali de eserin sonradan ortaya çıkan nüshalarının tercümeleri, incelemeleridir. **Esere ait bu üç nüshanın dışında eser ile ilgili bazı parçaların olduğuna da rastgelinmiştir.** Bunlardan iki beyit (1139 ve 1476 b.b) Ankara Maarif Vekaleti kütüphanesinde Gazi b. Ali Kutlug al-Cubati tarafından düzenlenen bir mecmuada bulunmaktadır. R.R. Arat bu mecmuanın ancak türkçe beyitleri içeren beş sayfasının fotograflarını elde edebilmiştir. Diğer kısımlarını tetkik etme imkanına da ulaşamamıştır. Diğer tarihçi ilim adamı Mehmet Fuat Köprülü aynı mecmuayı tetkik ederek, bazı ilgili meseleleri aydınlatacak bilgiler vermiştir. Yazarın bu mecmuadan çıkardığı kayıtlar neticesinde mecmuanın işte, Gazi b. Ali Kutlug al- Cubati tarafından tertip edilerek, sonradan başka birisine sunulduğu anlaşılmıştır. Mecmuanın tertip ediliş tarihi kaydedilmiş olmakla beraber zedelenmiş olduğundan iyi okunamamaktadır. Fakat, diğer kayıtlarda bunun 1303-1317 (703-718) yıllarında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır[(95)].

Kutadgu Bilig'tekine benzer bir beyit de 1909'da Altın Ordu'nun paytahtı olan Saraycık harabelerinde meydana çıkan bir vazo üzerine yazılmış bulunmaktadır[(96)] 1910-1911 senelerinde 24 parça olan vazo kırıklarının fotografları **A. Samoyloviç** tarafından okunmuş ve tercüme edilmiştir. Bu vazoya dökülen beyitlerden birincisinin *Kutadgu Bilig'deki* türkçe mesel olarak getirilen 274. beyit ile karşılaştırılarak oldukça farklı olduğu ileri sürülmüştür. R.R. Arat bu beyitin belki de ikinci beyitin de başka bir eserden alınmış olması mümkün olduğunu dile getirmiştir. R.R. Arat'ın da belirttiği gibi beyitler *Kutadgu Bilig* nüshalarında da çok az farklıdır. *Kutadgu Bilig'in* üç nüshası ve bu nüshalar hariç daha sonradan bulunmuş olan eserin bazı parçaları hakkında bilgiler verdikten sonra, aynı eserin ilim muhitince tanınmasını da genel olarak şöyle anlatabiliriz.

Herkesçe bilindiği gibi, *Kutadgu Bilig'in* ilim dünyasına tanıtılması ilk defa Fransız ilim adamı Türkolog **Amedee Jaubert (17779-1847)** tarafından yapılmıştır. A. Jaubert Paris Üniversitesi Doğu Diller bölümünde çalışmıştır. 1825 yılında "Journal Asia tique" adlı derginin 6. sayılı 13.ciltinde eserin Herat nüshası ile ilgili bir makale yayınlamıştır[(97)].

---

(95) Yusuf HAS HACİB: a.g.e., Der, R R ARAT, s.XXXVIII.
(96) R R ARAT: *Kutadgu Bilig*..**mad.., İA**, c.13, (Eskişehir, 1997), s.1044
(97) Mahmut ARSLAN: **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı.** (İstanbul, 1987), Giriş. Zakirbek ERALİYEV: **Cusup Balasagın.** (Bişkek, 2000), s.35. Kaçkınbay ARTIKBAYEV: a.g.e., s. 56.

Elbettedir ki, *Kutadgu Bilig'den* ilk defa bahseden bu ilmi makalede bazı eksiklikler ve yanlışlıkların olması da mümkündür. Ama, buna rağmen A. Jaubert'in eser ile ilgili makalesinden sonra Avrupa'da *Kutadgu Bilig* eseri merakla öğrenilmeye başlanmıştır[98]. Sonra Alman ilim adamı G. Fliyügel eserin adı geçen parçasından Padişah'a ait kütüphanenin Doğu El Yazıları kolleksiyonunu oluştururken yararlanmıştır[99]. A. Jaubert'in makalesi eserin nitelendirilmesi ile bir kısmının tercümesini ihtiva etmektedir[100]. Bundan sonra esere her yönden ilgi çekilmeye başlamıştır. Ayrıca, Kazan Şehrinin ilim adamları esere ilgi çekerek, 1849 yılında yayınlanan Türk "Okuma Kitabının" 1.ciltinde **İ. N. Berezin** A. Jaubert'in yayınlattığı "Kutadgu Bilig" eserine giriş kısmını ekleyerek yayınlattırmıştır[101]. Kazan Üniversitesinde Prof. **N.İ. İlminskiy** *Kutadgu Bilig* eseri hakkında üniversitede dersler vermiştir. Bundan başka aynı üniversitede hoca olarak çalışan Prof N.İ. İlminskiy A Jaubert'in eserini üniversitede basılan ilim adamlarının hatıralarında özel bir eser olarak yayınlatmıştır[102]. 1861 yılında N. İ. İlminskiy *"Türk- Tatar Diline Giriş"* adlı eserinde A. Jaubert'in makalesinden yararlanmıştır[103]. Yukarıda görüldüğü üzere, *Kutadgu Bilig* üzerindeki çalışmaların tarihi de böylece 1825 tarihinden başlamıştır. İlim dünyasında tanınmasından bu yana eser çeşitli kimseler tarafından ele alınmış ve bir çok yönden araştırılmaya ta ki tutulmuştur. Bu araştırma faaliyetinin Türklük bilgisinin gelişimi tarihi ile de yakından ilgili olduğu görülmektedir. Aradan uzun zaman geçmesi ve bir çok şeyler yapılması ve bir çok noktalara işaret edilmesine rağmen Türklük bilgisinin genel ilerlemesi yönündeki bazı noktalar hala açıklanamamıştır.

Kutadgu Bilig üzerine çalışmaların tarihi sonradan Macar bilgini Arminn Vamberry tarafından devam ettirilmiştir. Macar oryantalisti olan **Armin Vamberry (1832-1913)** 1870 yılında Herat (Viyana) nüshasının Almanca tercümesini yaparak, kitap şeklinde hazırlamıştır. Armin Vamberry 915 beytin transkripsyonunu, tercümesini, sözlüğünü yapmıştır. Ayrıca eserin tarihi ve dili hakkında da bilgiler vermiştir[104]. Burada H. Vamberry'inin eserinde dile getirdiği meseleler ve bahsettiği konular hakkında malumat verebiliriz. Yazar eserinde Uygurların memleketleri, sosyal hayatı ve dili, yazılarından bahsetmiştir. Bununla birlikte Kutadgu Bilig'in menşei ve tarihi ile dili üzerinde de durmuştur. Vamberry'inin ortaya

---

(98) Zakirbek ERALİYEV: **Cusup Balasagın,** (Bişkek, 2000), s.35. Kaçkınbay ARTIKBAYEV: a.g.e., s. 56.
(99) Zakirbek ERALİYEV: **Cusup Balasagın,** (Bişkek, 2000), s.35.
(100) **Kutadgu Bilig. mad...,** YTA, c.6, (İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 1985), s.2009.
(101) Kaçkınbay ARTIKBAYEV: a.g.e., s. 56.
(102) Zakirbek ERALİYEV: a.g.e.., s.35.
(103) R R ARAT: **Kutadgu Bilig..**mad.., **İA**, c.13, (Eskişehir, Anadolu Güzel Sanatlar Fakültesi Matbaası, 1997), s.1044.
(104) M ARSLAN: a.g.e., s.2. Z ERALİYEV: a.g.e., s.36. Ö KARAYEV: *Cusup Balasagın cana anın Kutradgu Bilik poeması,* **Cusup Balasagın Tuuraluu Bayan**. (Bişkek, 2004), s.150.

koyduğu meseleler Türk dil bilgisinin bugünkü durumunda fazla bir değer taşımasa bile, bu alandaki araştırmalara başlangıç oluşturması bakımından önemli bir rol oynamıştır.

Kutadgu Bilig üzerindeki çalışmaların tarihinde ikinci adım ise, ünlü Türkolog **Wilhelm Radlof (1869-1930)** tarafından atılmıştır. Wilhelm Radlof'un eser üzerinde yaptığı bütün çalışmaları bazı ileri sürülen yanlışlıkları ile beraber eserin ilmi açıdan tanınmasında önemli safhayı oluşturmuştur. W. Radlof 1890'da *Kutadgu Bilig'in* Herat nüshasının tıpkı basımını yayınlamıştır. 1891 yılındad da eserin Mançu Alfabesi ile transkripsyonunu yapmıştır. W. Radlof bu eserinin giriş kısmında Vamberry'inin ortaya attığı Uygurlar hakkındaki meseleleri daha geniş ölçüde ele alarak, onlar ile ilgili bilgileri bir araya getirmiştir[(105)]. Bu gibi bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, asıl metnin okunmasına ve tercümesine geçilmiştir. 1897 yılında bu üçüncü eserin 64 sahifesi dizilip basıldıktan sonra, Mısır'da Hidiv kütüphanesinde eserin ikinci nüshasının bulunduğu bilinmiştir. Bu sebeple Radlof çalışmalarını bir ara durdurmak mecburunda kalmıştır. Çünkü, eserin bu nüshası ile Herat nüshasının mukayese edilmesi lazımdı. Böylece bu iki nüshanın da mukayeseli transkripsyonu ve tercümesi yapılarak , ilk kısmı 1900 ikinci kısmı ise, 1910 yıllarında yayına hazırlanmıştır[(106)].

Radlof'un eserin iki nüshası üzerinde de bu kadar emek harcamasının yanında onun Türk yazı dilinin geçmişi hakkında yanlış esaslara dayanan fikirleri kendisinden sonraki araştırmaları da büyük ölçüde etkilemiştir ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalar son günlere kadar bu eserin çekiminden (alımlığından) kurtulamamıştır[(107)]. W. Radlov'un *Kutadgu Bilig* ile ilgili yaptığı çalışmalarında ileri sürülen yanlış fikirleri şöyle değerlendirebiliriz. W. Radlov Türk dillerinin mukayeseli dilbilgisi çalışmasının ortaya sunabilmek için Türk dil lehçelerini ve çeşitli Türk boylarının dil ağızlarını araştırarak bununla ilgili kaynakları derlemiştir. Kaynak çoğaltma sırasında asıl kaynakların eksikliği farkedilerek eski yazı anıtları da incelemeyi uygun görmüştür. Bu nedenle o ilk önce, Kıpçak sözlüğü olan "Kodeks Kumanikis"i, Selçuk Şiirlerini, Altın Ordu Hanlığının bitiklerini ve Çağatay edebiyatının hatıra eserleri olan Rabguzi'nin "Miraj Namesini" ve *"Kutadgu Bilig'i"* araştırmaya çalışmıştır. W. Radlof bu edebiyat eserlerinin yazı dili ile bugünkü Türk lehçelerinin arasındaki ilişkileri belirlemeye çalışmıştır. Bu sırada hepsinden önce *Kutadgu Bilig'e* çok ilgi çekilerek, akademinin isteği ile eserin Viyana nüshasının faksimile ve transkripsyonunu

---

(105) R R ARAT: **Kutadgu Bilig..**.mad.., İA, c.13, (Eskişehir, Anadolu Güzel Sanatlar Fakültesi Matbaası, 1997), s.1044.
(106) K ARTIKBAYEV: a.g.e., s.57. Ö KARAYEV: a.g.e., s.151
(107) R R ARAT: **Kutadgu Bilig..**.mad.., İA, c.13, (Eskişehir, Anadolu Güzel Sanatlar Fakültesi Matbaası, 1997), s.1044.

yayınlamıştır. W. Radlof, *Kutadgu Bilig* eserinin yazıldığı dili Uygur dili olarak vasıflandırmıştır. Çünkü, XI. yüzyılda Doğu Türkistan'da bulunan Uygurlar o sıradaki Türk halklarının içinden daha ileri kültür seviyesine sahip oldukları için onlar hakkında bilgilerin çok olmasından dolayı o eserin Uygurca yazıldığı fikri ileri sürmüştür. W. Radlof'un böyle bir fikirde bulunmasının daha bir nedeni dil meselesinden de kaynaklanmıştır. O, Türk lehçelerinin daha XIII. yüzyıl öncesi kendi aralarında ayrıldığından söz etmiştir. Mesela; "Selçuk Şiirler" eserini bugünkü güney Türk Lehçeleri içerisine oturtmuştur. Bu gibi "Kodeks Komeniks" (Kıpçak Sözlüğü) eserinin ise, Batı Türk lehçesinde yazıldığını ileri sürmüştür. "Kutadgu Bilig" eserini ise, bugünkü Doğu lehçeleri ile kıyaslamıştır[108]. Buradan da görüldüğü gibi, W. Radlof her Türkçe eserde ayrı bir dil ve hatta şive aramaya çalışmıştır. Halbuki her dilde olduğu gibi Türk yazı dilinde de bir tarihi seyir ve bunun gelişim aşamalarının üzerinde durulması şarttı[109].

1897 yılında Kahire'de Hidiv kitaplığında Kutadgu Bilig'in Arap harfleri ile yazılmış bir başka nüshası bulunduğu sırada Radlof eseribn bu ve Mısır nüshasını karşılaştırmıştır[110]. Radlof 1891-1900 yıllarında *Kutadgu Bilig'in* yazı dili ile ilgili Vamberry'inin görüşünü doğru görerek, onun fikrine katılmıştır. Ancak, sonradan *"Kutadgu Bilig"e Son Söz "* adlı makalesinde yazar önceki eski görüşünden vazgeçmiştir. Radlof neden fikir değiştirdiğini aşağıdaki şekilde açıklamıştır. *" 1891'de ben Vamberry'inin görüşünü savunarak, eserin Uygurca yazıldığı fikrinde idim. Ama, Kutadgu Bilig'de "uygur" kelimeleri ile hiç karşılaşmadım. Eserin Uygurca yazılmadığını ispat eden diğer bir delil yazarın kendi ana dilinde yazılan ilk kitap olduğunu belirten sözüdür. Ben önceden Kutadgu Bilig'in Arap ve Fars edebiyatı ile tanışmış olan bir Uygur ilimadamı tarafından yazıldığını tahmin ediyordum. Bu nedenle Uygurca edebi dil olarak kullanarak, bu dilin sayesi ile İslam Dininin yayılması mümkündür)."* Görüldüğü üzere, Radlof eser ile ilgili yanlış fikirlerinin farkına vardıktan sonra *Kutadgu Bilig'in* yazıldığı dilin de Türkçe olduğunu şöyle açıklamıştır. "Eğer eseri kaleme alan yazarın doğduğu yer Tanrı Dağlarının (Tiyan Şan) kuzeyinde bulunan Balasagun Şehri ise, Yusuf Has Hacib eserini Arap alfabesini kullanarak Balasagun şehrinde konuşulan Türkçe ağzı ile yazmıştır. Çünkü, bu Türkçe ağız yazarın ana dili olarak kullanılmıştır[111].

---

(108) Wilhelm RADLOF: *Kutadgu Bilig'ke Akırkı Söz.,* (Çev. K. Akmatbekov), **Cusup Balasagın Tuuraluu Bayan.** (Bişkek: Kırgız Devlet Üniversitesi Yayınları, 2004), s.30.

(109) R R ARAT: **Kutadgu Bilig..**.mad.., İA, c.13, (Eskişehir, Anadolu Güzel Sanatlar Fakültesi Matbaası, 1997), s.1044.

(110) M ARSLAN: a.g.e., s.2. Ahmet DİLAÇAR: a.g.e.., s.39.

(111) W RADLOF: a.g.m.., s.32-33.

Alman asıllı Rus Türkologu olan Wilhelm Radloff *Kutadgu Bilig* eserinin Mısır nüshası üzerinde yirmi yıldan fazla çalışmış ve bu nüshadaki bazı bilgileri Arapça ve Farsça yazılan kaynaklarla karşılaştırmıştır[112].

Radlof'tan sonra onun çalışmaları, öğrencisi **S.E. Malov** tarafından devam ettirilmiştir. S. E. Malov "*Pamiyatniki Drevnetiyurkskoy Pismenosti*" (Eski Türk Yazı anıtları) adlı eserinde *Kutadgu Bilig'den* bazı parçaların tercüme transkripsiyonunu ortaya koymuştur[113]. S. E. Malov eserin Mısır nüshasındaki mukaddimesini Yusuf Balasagun'un kendi kalemi ile ele aldığını belirtmiştir[114]. Yine o, *Kutadgu Bilig'in* yazarı Yusuf Has Hacib tarafından Arap Alfabesi ile kaleme alındığını ve sonradan Uygur harfleri ile istinsah edildiğini belirtmiştir. Yazar, Herat nüshasında diğer nüshalardaki devamlılığın korunmadığını ve bir çok defa kopya edildiğini bu sebeple bir sürü yanlışlıklar yapıldığını söylemiştir. Bununla birlikte Herat (Viyana) nüshasının XV. yüzyılda kopyalandığını dile getirir. S. E. Malov da ilk önce W. Radloff'un Kutadgu Bilig'in sadece Herat (Viyana) nüshasından yararlanarak, esere Altayca (Oyrat) Dil karakteri özendirdiğini belirtir. Sonradan eserin Arap Alfabesi ile yazılmış olan Kahire nüshası elde edilip, eserin iki nüshası da karşılaştırılınca S. E. Malov W. Radloff'un transkripsiyonundan vazgeçmek zorunda kalmıştır. S.E. Malov *Kutadgu Bilig'in* Arap Alfabesi ile yazılmış Kahire nüshasının yazı dili yani XI. yüzyıldaki Uygurca konuşma dilinin sesi ile Yusuf Has Hacib'in kendi dilinde yazdığını belirtmiştir. S. E. Malov ayrıca, *Kutadgu Bilig'in* hangi dilde yazıldığını tesbit etmek zor olduğunu ve nüshalarının incelenmesi neticesinde XV yüz yılda yazarın bu gibi eseri kaleme aldığı düşünülürse de, sonradan eserin Karahanlı Buğra Han'a hediye edileceği sırada Uygur harfleri ile yeniden yazılmış olduğunu tahmin etmiştir[115].

Kutadgu Bilig'in incelenmesinde Wilhelm Radlof'un öğrencisi olan Rus Doğu bilimcisi ve Tarihçi, Türkolog **Vladimir Vladimiroviç Bathold'un** çalışmaları da önemli yer tutmaktadır. V. V. Barthold eserin Mısır nüshası üzerinde çalışmalar yapmıştır. Çalışmaları sonucunda destanın Uygurca yazılmadığından hiç bir şüphe edilemeyerek eserin yazı dili Orhun Yenisey Yazıtlarının diline benzemeyip doğu Türkçe ağzına ait olduğu fikrine varmıştır[116]. 1918'lerde neşrettiği kendisinin *"İslam Medeniyeti Tarihi "* adlı eserinde eski ve orta çağlarda

---

(112) Z ERALİYEV: a.g.e., s.38.

(113) K ARTIKBAYEV: a.g.e., s.57.
(114) S E MALOV: **Pamiyatniki Drevnetiyurkskoy Pismennos**ti. (Moskova, 1951), s.229.
(115) S E MALOV: a.g.e., s.225.
(116) Z ERALİYEV: a.g.e., s.38.

hazırlanmış olan babadan oğula nasihat şeklinde yazılmış eserlerin her millette var olduğunu belirterek, *Kutadgu Bilig'de* hayattan örnekler ve tarihi vakaların zikredildiği bu gibi eserlere ait özellikler bulunmadığını belirtmiştir. O ayrıca, *"Kutadgu Bilig'den sadece tatsız mesajlar ve hayattan uzak bir takım kuru nasihatler buluyoruz"* demektedir. Yazar yine *"Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler ve Türkistan"* adlı eserinde *Kutadgu Bilig'in* Farsça yazılan örneklere nisbetle değeri çok düşük eser olduğunu olduğunu ileri sürmüştür.[117]. V. V. Barthold *Kutadgu Bilig* eseri üzerine yaptığı çalışmalarında bir tür olumsuz fikirler görebilsek de onun bu eser hakkındaki görüşleri "*XI. yüzyıl Türk dilinde böyle bir eserin yazılmış olması bir mucizedir*" demekle esere değer vermiştir[118]. Kısaca V. V. Barthold'un *Kutadgu Bilig* hakkında ileri sürdüğü görüşler belirtildikten sonra eserin yine de ortaya konulmasında diğer tarihçi ilim adamlarının çalışmalarını da özetle burada vurgulamak istiyorum..

Kutadgu Bilig'in ilim açısından incelenmesinde Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Dilaçar başta olmak üzere Mehmet Kara, Osman Cilaci, Mahmut Arsal, Ahmet Caferoğlu, K Temirtaş, C. Çuri, Halil İnalcık, A. Bombacı, İbrahim Kafesoğlu, Reşat Genç, Ömürkul Karayev, N. Mallayev, Abdülkadir İnan, B. Tuhlayev, A. Egubayev, N. Kelimbetrov, K. Artıkbayev, A. Narınbayev, Zakirbek Eraliyev, Tınçtıkbek Çoroyev, A. Altımışbayev, M. Toybayev, T. Kozubekov ve başka bir çok ilim adamlarının büyük katkıları bulunmaktadır[119].

Kutadgu Bilig'in incelenmesinde yeni bir aşama ilim adamı Prof. Dr. R.R. Arat'ın çalışmaları ile başlamıştır. R.R. Arat, 1943'te TDK tarafından yapılan eserin her üç nüshasına dayanarak, eserin tenkidli nüshasını hazırlamıştır. Yazarın hazırladığı çalışma 1947'de TDK tarafından bastırılmıştır. 1959'da ise eserin Türkçe tercümesini yapmıştır. *Kutadgu Bilig'in* türkçe tercümesi TTK tarafından yapılmıştır. Yine R.R. Arat tarafından hazırlanan **İndeks** ise, 1979'da yayınlanmıştır[120].

R.R. Arat'ın çalışmaları ilim dünyasında sonradan yapılacak olan araştırmalara da uzun zaman alt yapı hazırlamıştır. Ayrıca eserin eski dilden bugünkü anlayabileceğimiz dile tercüme dilmesi de sonraki yapılacak olan çalışmalara büyük katkı oluşturmuştur. R.R. Arat'ın yaptığı eserin eleştirisel metnine göre, S. N. İvanov Kutadgu Bilig'in Rusça tercümesini (Yusuf Balasagunskiy, *Blagodatnoye Znaniye*, Çev, **S. N. İvanov**. (Moskova: Nauka

---

(117) İ KAFESOĞLU: a.g.m., **TA**, c.6, (Ankara, 2002), s.164.
(118) M ARSLAN: a.g.e., s.2-3.
(119) Z ERALİYEV: a.g.e., s.39.
(120) *Kutadgu Bilig***..mad.., YTA**, 6.cilt, (İstanbul, 1985), s.2009.

Yayınevi, 1983 556b)) hazırlamıştır. Özbek ilim adamı K. Karimov da eserin Türkçe tercümesini esas alarak *Kutadgu Bilig'i* Özbekçe (Yusuf Has Hocib, *Kutadgu Bilig.* Çev, **Kayum Karimov**, (Taşkent:Fan, 1971, 966 b)) [121] çevirmiştir.

Ahmet Dilaçar *Kutadgu Bilig'in* 900yıl dönümü dolayısı ile hazırlamış olduğu **Kutadgu Bilig İncelemesi** adlı eseri de eserin okurlar dünyasına tanınmasında önemli katkılar sağlamıştır. A. Dilaçar ayrıca eserinde R.R.Arat'ın çeviri yazısından yararlanarak, *Kutadgu Bilig'den* çok sayıda ilginç beyitler seçmiş ve çevirilerini de eklemiştir. Yazarın kendisinin de belirttiği gibi, bu gibi çalışmanı ele almasının da başlıca amacı: *"Türk yazınının büyük yazarı olan Balasagunlu Yusuf'u 900. yıl dönümü dolayısıyla okurlara tanıtmak; sevdirmek ve yapıtla yazarın büyüklüklerini göstermektir"* A. Dilaçar Karahanlılar'ın kültürü, cografyası, tarihi ve Yusuf Balasagun'un kişiliğini eserinin birinci bölümünde ele almıştır. *Kutadgu Bilig'in* el yazmaları ve ilk okuma denemeleri ve eserin tam çözümlenmesine de diğer bölümlerde yer vermiştir. Ayrıca, *Kutadgu Bilig* eserinin edebiyat çerçevesi içerisinde değerlendirilmesine önem verilerek, Balasagun'lu Yusuf'un asıl amacını onun bir humanizmacı olduğunu açıklamaya çalışmıştır[122].

Kutadgu Bilig yalnız tarih ilmi açısından değil, eser ortaya çıkış tarihi, yazılış biçimi ve dil ilmi bakımından da incelenmeye çalışılmıştır. E. Bertels, A.N. Kononov, F. R. Zeynalov, İ. V. Stebleva, A. Valitova v.b. eseri aynı maksatla araştırmaya çalışanlardır.

Ünlü araştırmacı **Bertels** "*Kutadgu Bilig'in yazıldığı dil Türk dillerinin doğu kısmına aittir. Doğu Türk dilleri bugünkü özbek, Kazak, Kırgız dillerine çok yakındır.. Ama*, *Türkmen ve Azerbeycan dillerine yakın değildir."* Diyerek düşüncesini net bir şekilde ortaya koymuştur[123]. **A. N. Kononov** ise, "*Kutadgu Bilig şiirsel dilin nazik ve güzel yapısıdır"* demektedir[124]. Azerbeycanlı ilim adamı **F. R. Zeynalov** 1980 yılında Baku'da yayınlanmış olan *"Pamiyatniki Drevnetiyurkskoy Pismennosti (sredniy period)"* adlı kitabında büyük bir kısmı *Kutadgu Bilig'e* armağan etmiştir[125]. **İ V. Stebleva**, *"Kutadgu Bilig ile Türk dilindeki klasik şiirin dili başlanır. Kutadgu Bilig klasik Türk dili ile yazılan şiir eserlerinden birincisidir. Eser Aruz ölçüsü (mütekerib) ile 200'den fazla dörtlük rübai tipli kafiyeler ile*

---

(121) Yusuf BALASAGUNSKİY: **Blagodatnoye Znaniye**. Çev, S. N. İVANOV (Bişkek: Biyiktik Yayınevi, 2007), s.496.
(122) A DİLAÇAR: a.g.e., s.11.
(123) Abdıldacan AKMATALİYEV: **Kırgız Adabiyatının Tarıhı**. (Bişkek: Kırgız İlimler Akademisi Manas tanıtımı ve Kültür Milli Merkezi Yayını, 2002), s.76.
(124) A AKMATALİYEV: a.g.e., s.77.
(125) A.N. KONONOV: a.g.m., s.513.

mesnevi tarzında yazılmıştır. Eserin biçimsel tarafı Arapça ve Farsça şiir yapısının taleplerini karşılayacaktır. Yusuf Balasagun son dönem yazarlarının eserlerinde sınırlı ölçüde yararlanmıştır[(126))]*. Kutadgu Bilig'in sonuç kısmının kaside tarzı ile yazılması eserin özelliğidir. Sonradan Türkler'de ayrı bir şiir yazı dalı olarak kalıplanan Arap ve Fars şiirlerindeki özellikleri Kutadgu Bilig eseri ilk defa kendi içerisine barındırmıştır*[(127)]*"* denilerek eserin yazılış biçimi ve dili ilmi açıdan incelenmeye çalışılmıştır. İlk önce *Kutadgu Bilig* eseri üzerinde ilmi araştırmasını yapmış uzman **A. Valitova'**nın Yusuf Balasagun'un hayatı ve eseri *Kutadgu Bilig* üzerinde 10 ilmi çalışması bulunmaktadır [(128)]. A. A. Valitova Karahanlı devletinin yapı sistemini özel olarak incelemiştir. Yusuf Has Hacib'in görüşünü ve onun çalışmasına komşu halkların edebiyatının ve sözlü-şiirsel geleneğin eserdeki tarihi ve lingivistik terimlerin oluşmasına büyük tesiri olduğunu dile getirmiştir. Yazar ayrıca eserin dilini genel Türk dili olarak değerlendirmiştir [(129)].

Kutadgu Bilig'in yalnız tarih ilmi açısından olmayıp da, eserin ideolojik, felsefi, siyasi içtçmai, hukuki va başka ilim dalları bakımından incelenmesi bugüne kadar araştırmacı ilim adamları tarfından devam ettirilmektedir. Ayrıca, destanın halk arasında ve uluslararası seviyede incelenerek öğrenilmesi ve Yusuf'un bu değerli mirasının halka tanıtılması konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır.

Kutadgu Bilig ile ilgili önemli çalışmalardan birisi **M.Kara'ya** aittir. Yard.Doç. Dr. Mehmet Kara'nın 1998 Ankara'da TC Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan **Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig** adlı eseri bugüne kadar *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan yorumları bir araya getirmesi açısından çok önemlidir. Araştırma eserin amacı yazarının aynen belirttiği gibi Yusuf Has Hacib'in eserinde ayet ve hadiselerden yararlanıp yaralanmadığını incelemektir. M. Kara, aynı konu ile ilgili ileri sürülen fikirlerin yanlış ve doğru yanlarını değerlendirmiştir. Yazar görüşlerini bu şekilde kanıtlama hususunda beyitlerin ayet ve hadis manalarıyla bağlarını ortaya koymaya çalışmıştır[(130)].

---

(126) A AKMATALİYEV: a.g.e., s.77.
(127) İ V STEBLEVA: **Poetika Drevnetiyurkskoy Literaturı I ee transformatsiya v ranee-klasiçeskoy period.** (Moskova, 1976), s.139.
(128) Z ERALİYEV: a.g.e., s. 42.
(129) A A VALİTOVA: **Etnonimi v tiyurkoyazıçnıh pamiyatnike XI v "Kutadgu bilik".** (Moskova, 1964), s.19.
(130) Mehmet KARA: **Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig.** (Ankara,1998), s.IX

Kutadgu Bilig eserindeki önemli sosyal ve dini motifleri inceleyen **Osman Cilaci** toplumsal yapı ve inanç ile ilgili konuları gayet net ve çarpıcı şekilde dile getirmiştir[131].

Kutadgu Bilig'deki hukuki konuları araştıran **Sadri Maksudi Arsal** eseri XI. asır Türk kültürünün bir abidesi olarak vasıflandırmıştır. S.M. Arsal eserin medeni bir Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlak , siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hülasa eser durumunda olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, yazar *Kutadgu Bilig'in* genel bir değerlendirmesini ve eserdeki *"Devlet*" fikri ile Orhun kitabelerindeki *"Devlet"* fikirlerini karşılaştırmıştır. Sonuçta eserde Çin (Konfuçuyanizm) tesiri ile devlet idaresinde "akıl" ve "ilim" in rolü ve "hanın" vasıfları yönünde Farabi'inin tesirini göstermektedir[132].

Ahmet Caferoğlu, XI. yüzyılın en büyük edebi mahsulü olan *Kutadgu Bilig'in* hem mevzu hem de dil bakımından Arap ve İran tesiri altında kaldığı bu eserde ilk defa Arapça ve Farsça bir çok dil unsurlarının Türk diline girdiği çoğu dine ve bazıları devlet teşkilatına ait olan bu kelimeler sayısının yüz yirmiye ulaştığı düşüncesindedir[133]. A. Caferoğlu Yusuf Has Hacib'in İslami Türk Şiiri mektebinin kurucusu olarak, Kaşgarlı Mahmud ile Türk ve İslam kültürü kaynaşmasında vazife alarak Türk dilinin abidelerini dikenlerin başında geldiğini belirtmiştir[134].

Prof. Dr. **Faruk Kadri Timurtaş**, *Kutadgu Bilig* eserinin eski Türk ahlak ve devlet telakkisi ile İslami inancı birleştiren nasihatname ve siyasetneme mahiyetinde didaktik bir kitap olduğunu belirtmiştir[135]. *Kutadgu Bilig'in* nasıl bir eser olduğunu nitelendirme açısından ilim adamlarının bu konu ile ilgili görüşlerini bir araya getirmezden önce, eseri kaynaklar bakımından derin incelemeye tutan yine üç araştırmacının görüşlerini belirtmemiz gerekir. Bunlardan birisi olan **Halil İnalcık**, "*Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri"* adlı makalesinde *Kutadgu Bilig'deki* ifadesini bulmuş olan Türk idare anlayışı ve bununla ilgili bazı gelenekleri iyi bir şekilde ele almıştır[136]. Yazar özellikle eserde Hint ve İran tesirlerini araştırmıştır. Ona göre: "Yusuf şüphesiz ki, Firidevsi'nin Şehnamesini görmüştür". Türklerin efsanevi kahramanı Alp Er Tunga'ya İranlıların Afrasyab dediklerini özellikle de Dahhak ile Feridun'un akıbetine dair sözlerini nakletmekte ve sonuçta eser

---

(131) M KARA: a.g.e., s.2.
(132) M KARA: a.g.e., s.2. İ KAFESOĞLU: a.g.e., s. 165.
(133) M KARA: a.g.e., s. 3. İ KAFESOĞLU: a.g.e., s.164.
(134) Ahmet CAFEROĞLU: **Kaşgarlı Mahmud**. (İstanbul, 1999), s.123.
(135) M KARA: a.g.e., s.3.
(136) Reşat GENÇ: **Karahanlı Devlet Teşkilatı.** (İstanbul, 1981), s.30.

Şehname vezninde yazılmaktadır diyerek, idare anlayışı ile ilgili Yusuf Balasagun'un görüşlerini XI. asır İslam-İran dünyasında yayılmış düşünceler ile bağdaştırmaktadır. Bunlar daha çok Hint-İran geleneklerine götürülmesi mümkündür demiştir. Fakat, bununla birlikte Halil İnalcık *Kutadgu Bilig'in* eski Türk hakimiyet geleneğini de yansıttığını örneklerle belirtmiştir[(137)]. Ancak, Halil İnalcığ'ın eserde Hint-İran ahlak ve siyaset görüşlerinin büyük ölçüde tesirli olduğu düşüncelerini dile getirse bile bu fazla mübalaga edilmiş gibi görünmektedir[(138)].

Diğer araştırmacı ise, **A. Bombacı,** *Kutadgu Bilig* ile doğuda yazılan aynı tipteki eserler arasında bir münasebet bulunduğu fikri savunmayan bir bilgin olarak karşımıza çıkmaktadır. A. Bombacı Arap ve Fars eserlerinde siyasi ve ahlaki unsurların birbirine karıştırılmış olduğunu ve alegorik ve karşılkılı konuşma şekilllerine de tesadüf edemiyoruz diyerek, *Kutadgu Bilig* eserinin kendi bünyesi itibariyle orjinal bir eser olduğunu dile getirmiştir.Yazar eserin İslam kültürünün olgun ve verimli bir eseri olduğunu ve ayrıca İslami züht ideolojisinin burada geniş yer tuttuğunu da belirtmiştir. Yazar ayrıca eserde ortaya sunulan **Adalet** ve **Kut** konularında *Kutadgu Bilig* ile eski Yunan düşüncesi arasında bağlantıları da kurabilmektedir.

Üçüncü olarak zikredeceğimiz araştırmacı ise, **Sadri Maksudi Arsal'dır**. S. M. Arsal *Kutadgu Bilig'i* hukuki yönden değerlendirmeye çalışmıştır. Yazarın *Kutadgu Bilig* hakkındaki görüşleri ve bu eser ile ilgili yaptığı çalışmalar üzerinde önceden bilgiler verildiğinden dolayı yine bir araştırmacı **İbrahim Kafesoğlu'nun** incelemeleri konusunda burada bilgiler vereceğiz. İ. Kafesoğlu'nun , *"Yazılışının 900.Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri"* (Türkler ansiklopedisi, 5.cilt, Ankara, 2002, s.163-176) adlı yazısı ise, eser hakkında şimdiye kadar yapılan en iyi değerlendirme olmuştur. *Kutadgu Bilig'de* işlenen Türk idari görüş ve anlayışının ve özellikle kanun ve hukuk görüşünün güzel bir değerlendirmesini vermiştir[(139)]. Yazar ayrıca, *Kutadgu Bilig* ile ilgili görüşlerinde aşağıdaki sonuca varmıştır. İ Kafesoğlu eserinde H Vamberry'inin eserde bulunan Türk ve İslam tesiri ile ilgili görüşlerini dile getirmiştir. Kendisinin zikrettiği gibi yazar eserin Çince ve ya farsça bir kitaptan tercüme ve ya adapte edildiğini düşünmüştür. Sonradan eseri daha yakından incelediği zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine varmıştır[(140)]. Kafesoğlu'nun kendisi eserde İslam etkisirinin az olduğunu belirtmiştir. Eserde kullanılan arapça ve farsça

---

(137) İ KAFESOĞLU: a.g.e., **TA**, c. 5, (Ankara, 2002), s. 164.
(138) Reşat GENÇ: a.g.e., s.30
(139) R GENÇ: a.g.e., s.30.

(140) M KARA: a.g.e., s.8-9.

kelimelerın sayısı 100-120 civarında bulunduğunu balirterek, bunun İslami tesirin zayıflığını göstermeğe yeter olduğunu da söylemiştir[141].

Karahanlılar devri Türk tarihinin siyasi olayları ve Türk dünyasının etnik sosyal ve kültürel durumu üzerinde önemli çalışmaları bulunan Prof. Dr. **Reşat Genç'in** de Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i ile ilgili dikkate değer değerlendirmeleri bulunmaktadır. Hocamızın 1981'de yayınlanan "*Karahanlı Devlet Teşkilatı"* adlı eserinde ayrıca Yusuf Has Hacib'in eserinde ifadesini bulmuş olan Türk hakimiyet anlayışına ayrıntılı şekilde değinilmiştir. Yazarın aynı eserinde devlet ve siyasi iktidar kavramları, hukümdarlarda aranan özellikler ve hukümdar reaya münasebetleri üzerinde durulmuştur[142].

X.yüzyıl Türk dünyası tarihi üzerinde ayrıca, Karahanlılar devri tarihi üzerinde araştırmacı ve uzman olarak bilinen **Ömürkul Karayev,** hocamızın 1983 yılında yayınlanan *"Karahanlı Devleti Tarihi"* adlı mühim eseri aynı zamanın tarihi gelişimini izlememiz için büyük yardımcıdır. Eserde *Kutadgu Bilig'den* genel olarak söz edilmiştir[143]. Ama, buna rağmen yazar bu konu üzerinde ilime bazı katkılar sağlamıştır. Ö.Karayev, *Kutadgu Bilig'in* Karahanlıların siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik tarihinin öğrenilmesinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte eserin 1069-70 yıllarında şair ve düşünür Yusuf Balasagun tarafından yazılarak, Karahanlı hukümdarına sunulduğu söz edilmiştir. Yazar ayrıca *Kutadgu Bilig'in* IX-X. yüzyıllar Buhara'da teşkil olunan edebi öğretim merkezinin güçlü tesiri altında meydana geldiğini ve buna rağmen eserde merkezi Tanrı Dağ coğrafyasına ait gelenek ve karakterler taşıdığını dile getirmiştir [144].

Özbek ilim adamı edebiyatçı ve doğu bilimci **N. Mallayev** *"Özbek Edebiyatının Tarihi"* adlı kitabında Yusuf Balasagun'un yaşadığı devir, çalışma hayatı ve eserinin nüshaları hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. N. Mallayev, *Kutadgu Bilig'in* merkezi Asya'da bulunan Türk halklarının vekili tarafından kaleme alındığını ve ve yazarı Yusuf Balasagun'un babalarının da aynı cografyada yaşadıklarını belirtmiştir. Yazar ayrıca Karahanlı hukümdarlarının "Tabga" (tamga), Tabgaç Han ünvanlarını idari hayatta ise, *ilkhan* ve *elikhan* unvanlarını taşımaları bunun delilidir demiştir. Yine N. Mallayev'in *"Yusuf eserini yazarken, hazır bulunan Fars ve Arap edebiyatının izi ile gitmedi. Yusuf kendi ana dilindeki edebiyata*

---

[141] M KARA: a.g.e., s.9.
[142] R GENÇ: a.g.e., s. 10-11.
[143] Z ERALİYEV: a.g.e., s. 43; Z ERALİYEV*: Cusup Balasagın bizdin sıymıgıbız*. **Vestnik KGNU**, Sosyal Bilimler Seryası : 3 (1994), s.67-79.
[144] Ömürkul KARAYEV: **İstoriya Karahanidskogo Kaganata.** (Frunze, 1983), s.55-86.

yeni manadaki edebi hatıra bıraktı" diyerek Yusuf'un Türk dili ve edebiyatına sağladığı yeniliği dile getirmiştir[145]. N.M. Mallayev, *Kutadgu Bilig'in* dilini Uygur ya da eski Özbek dili-Çağatayca olarak göstermiştir[146]. Yazarın böyle bir görüşü banimsenmesinin nedeni eserin Herat nüshası üzerinde çalışma yapmasından kaynaklanmaktadır. N. Mallayev'e göre, *Kutadgu Bilig* eseri halkın birliğini sağlayan, devleti sağlam tutmanın yollarını öğreten eserdir. N. Mallayev, "*Rusların* ***Pouçeniya Vladimira Monomaha*** *(Vladimir Monomah'ın Tecrübeleri) destanı Ruslar için ne derecede değerli ise, bizim için Kutadgu Bilig öyle bir eserdir[147])"* demiştir. N. Mallayev'in çalışmalarıdan sonra, 60-yılların ikinci yarısında *Kutadgu Bilig* eseri üzerine ilmi araştırmalara tekrar başlanmıştır[148]. Kendi master tezini "*Yusuf Balasagun'un "Kutadgu Bilig" destanının şiirsel yapısı*" adlı konu üzerinde yazmış olan Özbekistan tarihçi ilim adamı B. Tuhliyev de eser hakkında önemli fikirler ileri sürmüştür [149]. Ona göre; Yusuf Has Hacib önce çok sadık bir muslümandır, o her şeyden evvel kendi devletinin ideolojisini oluşturan İslam dinine oldukça saygılı davranmıştır. Çünkü, Yusuf kendi zamanının ulu alimi bile değil , ilk Allah'ın kul'u ve mumini idi. Yusuf Has Hacib'in dini görüşü ve Kur'an hakkında düşünceleri daha ayrıntılı araştırılmamıştır. Bu konuda Özbekistan ilim adamı **H. Karanmatov'un** *"Kuraan va Uzbek adabiyeti*" adlı eseri ayrıca önemlidir. H. Karamatov Yusuf Has Hacib'in eserlerindeki İslam dininin tesirleri ve yazarın Kur'an hakkında fikirlerini araştırmıştır. H. Karamatov'a göre, *Kutadgu Bilig* destanı dili Türkçe olan bu kitap tüm halklara ait ortak kültür eseridir. Ama, yazar eserinde Yusuf'un hayatı ve yaşadığı zaman hakkında hiç bir bilgi vermemiştir [150]. Kazakistan'lı ilim adamı ve iyi bir tercümen **A. Egubayev** *Kutadgu Bilig'i* Kazakça **(Cusip Balasagun, Kuttı bilik. Çev: A. Egubayev, Almatı; Cazuşı: 1986, 613 b)** çevirmiştir[151]. Aynı yazar "*Kutadgu Bilig destanı ve onun Kazak edebiyatında görülen ideolojik etkileri"* konusunda tez hazırlamıştır[152].

Yine Kazak tarihçi ilim adamı **N. Kalimbetov**, kendi eserinin ayrıca bir bölümünde Yusuf Has Hacib'in hayatı ve yaşadığı zaman ve eseri *Kutadgu Bilig* hakkında sağlam fikirleri ve yeni tarihi görüşleri ortaya sunmuştur [153]. Balasagun'lu Yusuf ve onun eseri *Kutadgu Bilig*

---

[145] N M MALLAYEV: **Uzbek Adabiyatı Tarıhı. 1.kitap.** (Taşkent, 1965), s.152-153.
[146] Z ERALİYEV: a.g.e., s. 40-41.
[147] N M MALLAYEV: a.g.e., s.144-149.
[148] Z ERALİYEV: a.g.e., s.41.
[149] Z ERALİYEV: a.g.e., s.44-45.

[150] Z ERALİYEV: a.g.e., s.44-46.
[151] Cusip BALASAGUN: **Kuttı bilik**, Çev. A. EGUBAYEV (Almatı: Cazuşı, 1986), 613 b.
[152] Z ERALİYEV: a.g.e., s.44.
[153] Z ERALİYEV: a.g.e., s.44.

hakkında akademi üyesi **A.Kakeev, A. Erkebayev**, ilim adamları: **A. Narınbayev** ve **S. Mukasov** tarafından da önemli fikirler ortaya sunulmuştur. Ama, A. Narınbayev'in Yusuf Has Hacib hakkında yazılan karışık düşünceleri hariç, diğer yazarların eserlerinde eseri araştırma amacı öne koyulmamıştır. A. Narınbayev'in Balasagun'lu Yusuf'un soyu ve eseri *Kutadgu Bilig'deki* esas hedefler üzerinde yanlış fikirlerini yansıtan makaleleri yayınlanmıştır. Ancak yazar yazdığının farkında ne olmayıp, kendisine karşı tenkitle yazılan K. Artıkbayev'in makalelerini de yanıtlamamıştır [(154)]. Kutadgu Bilig üzerinde önemli çalışmalarını devam ettirmekte olan diğer bir tarihçi de **Zakirbek Eraliyev**'dir. Onun bir el kitabı olarak hazırladığı "Cusup Balasagın" adlı eseri Yusuf ve eseri hakkında bilinenlerin Kırgız okurlarına tanıtılmasında önemli yardımcı araştırma eseri durumundadır. Z. Eraliyev'in kendisinin de belirttiği gibi eserinin hazırlanmasında doğu ve batıda yazılan kaynaklardan geniş olarak yararlanmıştır. Esas kaynak olarak *Kutadgu Bilig'in* Kahire nüshasından faydalanmıştır. Dipnot olarak çoğunlukla Moskova şehrinin NİK yayın evinde 1999 yılında hazırlanmış olan eserin Kırgızca tercümesini göstermiştir. Ayrıca yazarın bu eseri bir el kitabı şeklinde hazırlandığından dolayı yazarın ilmi görüşleri de kısaltılarak verilmiştir[(155)]. Z. Ealiyev bu araştırma eserinde Yusuf ve eserinin daha çok Kırgızlar'a ait olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Yusuf'un Kırgız olduğunu açıklamaya çalışan yazar aşağıdaki şu delillere yer vermiştir [(156)].

1. Yusuf Balasağun'un yaşadığı zaman IX-XII yüz yıllara yani Kırgız halkının bir halk şeklinde oluşmaya başladığı zamana denk gelmektedir.
2. Kırgızlar bir etnik topluluk olarak oluşmaya başladığı zaman aynı topraklarda bulunan diğer göçebe boylar da Kırgızlar ile karışmıştır (Bu fikir akademi üyesi D. Camgırçinov'un görüşü ile de ispatlanmaktadır).
3. Yusuf'un Balasagun şehrinde doğmasıdır. Balasagun şehrinin bugünkü Çüy Vadisinde yer alan Ak Beşim Şehrinin kalıntıları olduğu eskiden beri bilinmektedir.
4. Yusuf Balasagun'un yaşadığı devrinin bugünkü Kırgızistan topraklarında ortaya çıktığı bilinen Karahanlılar zamanına denk gelmesi.

---

(154) Kaçkınbay ARTIKBAYEV: *Öz babalarıbızdı barktasak*. **Kırgız Tuusu** (4 Kasım 1994), s.7; Z ERALİYEV: a.g.m., s.77-79.
(155) Z ERALİYEV: a.g.e., Giriş, s.3.

(156) Z ERALİYEV: a.g.m., s.67-78.

5. Karahanlıların Kırgızlara ait olduğunu belirten delilere Manas destanında da karşılaşmak mümkündür [157].

Yukarıda görüldüğü gibi , Z. Eraliyev *Kutadgu Bilig'i* ve yazarı Yusuf Has Hacib'i Merkezi Asya'daki Türk toplulukları onların arasından daha çok Kırgızlara ait olarak göstermeye çalışmıştır. Ancak, yazarın böyle bir görüşünü tarih ilminde tek taraflı bir fikir olduğunu belirtmemiz doğru olacaktır. Çünkü, geçen yüz yılın 80-90'lı yıllarında *Kutadgu Bilig* ve *Divan'ül Lugat-it Türk* gibi Türk dünyasının ortak miras eserlerin tüm Türk topluluklarına aynı derecede ait olduğunu ve eserin yazıldığı dilin eski Türkçe olduğu ve onun da eski Kırgızca olduğu benimsetilmeye çalışılmıştır. Kırgız ilim adamları eserin orta çağ Kırgızcası ile yazıldığını bir türlü kanıtlamak için eserin dilbilgisi bakımından araştırılmasına daha çok önem vermişlerdir [158].

Yukarıda bahsedildiği gibi XX. yüzyılın 60-80'li yıllarına kadar Türk dünyasının iki miras eseri olan *Kutadgu Bilig* ile *Divan'ül Lugat-it Türk'ü* tüm Türk halklarına aynı düzeyde ait olduğu düşüncesi yaşamıştır. 80-90'lı yıllara gelindiğinde kalıplaşmış olan fikirler değişmeye başlamıştır. Adı geçen Türk edebi eserleri Türk halklarına ait ortak miras eserleri olmakla Kırgızlara daha çok ait olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu gibi genel bir algılayışın etkisi ile Z. Eraliyev de, *Kutadgu Bilig'i* Kırgız yazı edebiyatı, ilmi ve kültürel hayatının başlangıçı olarak görmüştür. Z. Eraliyev Karahanlı devletini de, Kırgız devletinin oluşmasının bir aşaması olarak görmüştür. Çünkü yazar doğuda yazılan kaynaklar ve "Manas" destanından getirilen örnekler sayesinde Karahanlıların esas halkını Kırgızların oluşturduğunu[159] görmektedir. Bununla birlikte yazar T.Sıdıkbekov, Ç. Aytmatov, B.Yunusaliyev ve K.Artıkbayev'in fikirlerine katılarak eserin Uygurca yazılmadığı görüşünü savunmuştur. Ayrıca, yazar *Kutadgu Bilig'in* yazıldığı dili bugünkü Türk halklarının diline çok yakın olduğunu belirtmekle aynı zamanda bugünkü Kırgızcanın da esas başlangıçını oluşturduğunu dile getirmiştir [160].

---

[157] Z ERALİYEV: *Cusup Balasagın bizdin sıymıgıbız.* **Zaman Kırgızıstan** (15 Temmuz 1994), s.8. Fazla bilgi için bakınız: Z. ERALİYEV: **Cusup Balasagın**. (Bişkek, 2000), s.3. Turatbek COROBEKOV: *Cusup Balasagınga arnalgan baaluu emgek.* **Kut Bilim** (21 Aralık 2001), s.6.
[158] N Ş TURDUBAYEVA: a.g.e.m., s.114-119.

[159] T COROBEKOV: a.g..m., s.6.
[160] T COROBEKOV: a.g..m., s.6-7. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Z ERALİYEV: a.g.e., s.132.

Sonuçta Z. Eraliyev, Kırgızistan'ın ilmi ve kültürel gelişiminin başlangıçının *Kutadgu Bilig'de* olduğunu söyleyerek, eserin Kırgız tarihçi ilim adamları arasında incelenmesine az bile olsa katkı sağlamıştır.

Yusuf Balasagun'un yaşadığı devir ve *Kutadgu Bilig* destanı ile ilgili en değerli fikir ve bazı faraziyeleri ile , toplumumuza tanınmış olan genç tarihçi ve doğu bilimci **Tınçtıkbek Çoroyev'dir**[161]. Tınçtıkbek Çoroyev'in Kaşgarlı Mahmud'un *Divan'ül Lugat-it Türk* eseri ile ilgili kaleme aldığı ilmi monografisinde *Kutadgu Bilig* hakkında geniş anlatılmasa bile, eser üzerinde yazarın bazı önemli fikirleri bulunmaktadır[162]. T. Çoroyev'e göre, A.N. Kononov, E.E. Bertels'in dedikleri gibi *Kutadgu Bilig* eseri Arap ve Fars edebiyatının tesiri altında kalmadan yerel Türk edebiyatının XI. yüzyılın 60-70'li yıllarına kadar oluşan saf halk tecrübesi etkisinde yaratılmıştır [163]. En önemli olan tarafı T. Çoroyev Farsça ve Türkçe yazılan kaynakları inceleme sonucunda Kaşgarlı Mahmud'un Yusuf Has Hacib ile yakın akraba olduğuna dair bir çok deliller getirmiştir[164]. *Kutadgu Bilig'in* 1056-1103 tarihlerinde Kaşgar'a hukümdarlık yapan Tabgaç Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan Kağan'a ithaf olunduğunu dile getiren yazar aynı kağanın unvanı "Malik al-maşrik va-s-sın" olduğunu da belirtmiştir. Bu ünvan ise, Doğu ve Çin'in hakimiyet yürütücüsü anlamını vermektedir. Gerçekten de, 1074 yılında hukümdar olan kağanın İslami coğrafyanın doğusunda hakimiyet yürüten en güçlü hukümdar olduğu ona verilen unvanından belli olmaktadır[165]. Yine tarihçi **A. Altımışbayev,** Yusuf Balasagun ve onun esri hakkında önemli görüşler ortaya sunmuştur. Z. Eraliyev'e göre, A. Altımışbayev Kırgız tarihinde bugüne kadar Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig hakkında söylenen yanlış fikirlere nokta koymuştur. Gerçekten de bu yazarın *Kutadgu Bilig* hakkında söylenen değerli düşünceleri, yani ilmi yönleri sonradan hiç kimse tarafından devam ettirilememiştir. Çünkü, bu o zamanın siyasi kısıtlamaları idi[166]. A Altımışbayev'in Karahanlı tarihi ile ilgili aşağıdaki gibi ilmi sonuçlara ulaşması bazı Kırgız tarihçileri tarafından çok önemli sayılmaktadır. Mesela: yazar Karahanlı devletinin kurulnasında Çiğil boyunun tesiri olduğunu belirtir. Yazar ayrıca da Kırgızistan'da Isıkgöl'e geldiği bilinen Rus ilim adamı seyyah Semenov Tyan-Şanskiy'in Kırgızlarda Buğu boyunun manabı Borombay ile görüşmesi sırasında Buğuların, bizim cedlerimiz Çiğiller'dir dediklerini

---

(161) Z ERALİYEV: a.g.e., s.45.
(162) Z ERALİYEV: a.g.e., s.45.
(163) Tınçtıkbek ÇOROYEV: **Mahmud Kaşgari (Barskani) cana anın "Divanu lugati-t- Türk" söz cıynağı (1072-1077).** (Bişkek, 1997), s.28.
(164) T K ÇOROTEGİN: a.g.e., s.28.

(165) T K ÇOROTEGİN: a.g.e., s.28-29.
(166) Z ERALİYEV: a.g.e., s.42.

incelemiştir. A. Altımışbayev sonuçta Karahanlı Devletinde önemli yeri olan Çiğil boyunun şimdiki Kırgız halkının oluşmasında büyük bir etkisinin olduğunu ve daha açıkçası Kırgızlar'ı oluşturduğu fikri dile getirmiştir[167]. Yusuf Balasagun ise, eserinde Çiğilleri sosyal hayatta aktif olarak görülen boy olarak iki defa göstermiştir. A. Altımışbayev Yusuf Balasagun'un felsefi görüşlerini ilk olarak kaleme almıştır[168]. A. Altımışbayev eserinde Yusuf'un *Kutadgu Bilig* gibi siyasi mahiyette yazılan bir eseri kaleme almasında ne gibi meseleleri çözme amacında olduğunu aşağıdaki gibi açıklamıştır. Üstelik yazar halkın ekonomik dengesizliğini görmüş ve mülk sahibi ve mülkiyetsiz halk tabakalarının karşılıklı ekonomik çıkarlarının olduğunu anlamıştır. Ama, böyle olduğu halde yazar toplum yaşamını analize ederken sınıfsal karşılaşmalara yönelmeden devleti idare işinin iyi yürütüleceğini ve toplumsal ve özel hayatta kötülüklerin nasıl yenileceğini önemle belirtmiştir[169]. Görüldüğü üzere, A. Altımışbayev Yusuf'un dünya görüşünü ve eserinde ne gibi konuları çözüme ulaştırmaya çalıştığını, adilane devlet idare anlayışının nasıl gerçekleştirileceği ile ilgili görüşlerini açıklamaya çalışmıştır. Yine yazar Kutadgu Bilig ile ilgili görüşlerine, eserin rusça tercümesini yapan N. Grebnev'in fikrini savunarak kanıtlamıştır. N. Grebnev'in "İslav halkları için *"Slovo o polku İgorov"* (İgor'un Alayı Hakında Beyan) destanı nasıl önemli ise, bizim için "Kutadgu Bilig" destanı öyle bir yere sahiptir" -, diyen görüşüne katılmıştır [170].

Kutadgu Bilig eserinin Türk dillerindeki tercümelerinin nasıl yapıldığını ve hangi dildeki tercümesinin daha iyi olduğunu araştırmak için konunun daha derinlenmesine incelenmesi gerekir. Bilimsel araştırmamızın bahis konusu da eserin tercüme çalışmalarını tahlil etmek olmadığından bu esas üzerinde ayrıntılı durmuyoruz

1984 yılında Bejin'de eserin Uygurca **(Transkripsyon ve tercümesini hazırlayanlar: Abdurahim Ötkür, Ahmet Ziya, Memtimin Yusuf, Abdüşükür Turdu, Abdulla Muhammedi, Mahmut Zeydi)** tercümesi **ve** 1986 yılında, Kazakça **ve** 1988'de ise, Kırgızca çevirisi yayınlanmıştır [171].

---

[167] A ALTIMIŞBAYEV: **Oçerki istorii razvitiya obşestvenno-politiçeskoy i filosofskoy mısli v dorevoliyutsonnoy Kirgizii.** (Frunze, 1985), s.67.
[168] Z ERALİYEV: a.g.e., s. 42-45.
[169] S M MUKASOV: *Realizim Cusupa Balasagına*. **Vestnik KGNU 3**, (Bişkek, 1996), s.76.

[170] Z ERALİYEV: a.g.e., s.43; Kutadgu Bilig'in rusça tercümesi için bak: Nauma GREBNEVA: **Nauka bıt sçastlivım (Raritet).** (Bişkek, 2006)
[171] K ARTIKBAYEV: a.g.e., s.57.

1990 tarihlerinin sonuna kadar Kırgız tarihçileri tarafından *Kutadgu Bilig* eseri fazla dikkate alınmamıştır. Ancak bağımsızlık dönemine yakın zamanlarda eser üzerinde önemli çalışmalar yapılmaya başlamıştır.

1988 yılında Tölögön Kozubekov tarafından eserin Kırgızca tercümesi **(Cusup Balasagın, Kuttuu Bilim. Çev: Tölögön Kozubekov, Moskova; NİK, 1988, 493 b)** yayınlanmıştır[(172)]. Bu eser *Kutadgu Bilig'in* ilk Kırgızca olarak tanıtılması yönünde çok sevindiricidir. Ancak eserin Kırgızca tercümesinin sağlam olmadığı bilinmektedir. Yazarın bu konuda çok uzmanlaşmış olmadığı, eseri ederken eserin Kazakça tercümesinin etkisinde kaldığı görülmüştür. Kırgızca tercümede dilbilgisi, mantıkı anlamı bakımından bozuk anlaşılmaz cümlelerin olduğu bir çok tarihçiler tarafından elde edilmiştir[(173)].

Görüldüğü gibi, *Kutadgu Bilig* eseri üzerinde Kırgızistan'da da önemli çalışmalar yapılmıştır. **Eserin ilim dünyasında tanınmasına az olsa da kendi katkılarını sağlayan Kırgızistan ilim adamalarının çoğunluğu önceden söylenmiş ve yazılmış fikirleri tekrar etmek durumunda kalmışlardır.**

Tabi ki , Yusuf Has Hacib'in yaşadığı memleket ve hangi Türk boyundan geldiği ve eseri *Kutadgu Bilig'in* yazıldığı dil konusunda bazı yeni görüşler de ortaya konulmuştur. Fakat, bu gibi yeni fikirler yardımı ile yazarın hayatı ve eserinin incelenmesindeki karanlık noktaları aydınlatmak daha erkendir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, *Kutadgu Bilig'i* tarih ilmi açısından incelenmesi, öğrenilmesi günümüze kadar devam ettirilmektedir. Eser, Türk dünyası ilim adamları ve doğu-batıda ne kadar sık incelenirse de eserde ortaya konulan esas konular ve ondan alacağımız ibret hem siyasi toplumsal hem de, kültürel yaşamımızda her an gerekecektir.

İleride memleketin siyasal yaşamı , ideal devlet anlayışı, ideal toplum anlayışı , devlet ile toplumun nasıl iç içe bulunması gerektiği konularda *Kutadgu Bilig'den* nasıl ders alınması yönündeki meseleleri daha iyi anlamış oluruz.

Kutadgu Bilig'in ilmi yönden araştırılmasında her ilim adamı kendine göre, katkılar sağlamış ve kendiliğince yeni fikirler ortaya atmışlardır. Ortaya konulan fikirlerin sağlamlığı zamanın süzgeçinden geçtikçe belli olacaktır. Fakat, *Kutadgu Bilig'i* ne kadar çok araştırılırsa

---

(172) Cusup BALASAGIN: **Kuttuu Bilim**, Çev. T KOZUBEKOV (Moskova: NİK. 1988), 493 b.
(173) N Ş TURDUBAYEVA: a.g.e.m., a.114-119.

araştırılsın eser, Reşit Rahmeti Arat'ın dediği gibi "*Kutadgu Bilig henüz el sürülmeyen bir yazı anıtı"* olarak kalacaktır [174].

I I. B Ö L Ü M

KUTADGU BİLİĞ'E GÖRE DEVLET ANLAYIŞI

2.1.Genel Olarak Devlet Kavramı

Kutadgu Bilig, işlediği konu bakımından Türk devlet felesefesinin önemli kaynağı durumundadır[1]. Eser devlet yönetiminin yöntemleri, kuralları, yasaları ve siyasi sosyal manevi kanunu olarak önemli yere sahiptir [2]. Ama, *Kutadgu Bilig'deki* devlet ve siyasi hakimiyet anlayışlarını değerlendirmezden önce aynı kavramların sosyolojik ölçülü tanımlarını yaparsak; Devlet anlayışı bir terim olarak sınırı belli olan yurt içinde bağımsız olarak yaşayan bir milletin hukuk kuralları çerçevesinde siyasi kişilik oluşturması demektir.[3] Demek ki, devletin oluşması için, evvel sınırları belli olan yurt yani toprak ve burada varlığını sürdüren bir milletin bulunması gerekmektedir. Bu milletin hukuken siyasi benliğini oluşturması da önemlidir. Demek ki devletin varlığını belirten iki önemli unsurdan birisi **Toprak,** ikincisi de **Halk'dır**. Anladığımıza göre devlet, sınırları belli olan coğrafi

---

[174] N Ş TURDUBAYEVA, Z M MUSABAYEVA: *Cusup Balasagın'dın "Kutadgu Bilig" dastanı cana anın kotormoloru,***Vestnik KGNU,** 2. (Bişkek, 1998), s.196-200.

[1] Halil AÇIKGÖZ: *Kutadgu Bilig ve Bir Çalışma.* **TDAD**,1 (Mart 1987), s.237-240.
[2] Abdıkerim ABDIRAZAKOV:*Cusup Balasagın cana anın Kutadgu Bilig dastanı.* **Çüy Bayanı** (30 Aralık 1995), s.5.
[3] Amiran KURTKAN: **Sosyoloji. .** (İstanbul, 1980) s.11.

alanda bulunan bir milletin, halkın bağımsız şekilde yaşayışıdır. Ancak, devlet kavramını anlayabilmemiz açısından yapılan bu tanım, genel bir devlet tanımıdır. Çünkü, devlet kavramı anlayışı ilkel toplum zamanlarından bugünkü çağdaş zamanımıza kadar bir sürü değişiklik kazanmıştır. Tabi ki eski devlet anlayışı ile bugünkü devlet anlayışını beraber değerlendirmek mümkün değildir. Biz burada esas kaynağımız olan ve bir siyasetname şeklinde yazılan eserdeki devlet anlayışını değerlendirmektir. Bunu yaparken de o zaman ki devlet düşüncesini anlatmak ile kalınmayacaktır. Burada önemli olan eserde ortaya konulan devlet ve devleti yönetim anlayışını ortaya çıkarmaktan yola çıkarak, bu düşüncelerin genel olarak devleti idare etme kalıpları içerisine koyup, günümüzde nasıl olması gerektiğini değerlendirmektir.

Onun için, devlet anlayışının toplumların kültür algılayışı seviyesi içerisinde nasıl değişiklik kazandığını da ortaya koymak önemlidir. Sanat, felsefe ve fikir alanındaki yenilikler, milletler tarafından yapılan büyük siyasi hareketler, milletlerin kültür ve fikir seviyelerinin yükselmeleri sonucunda devletle vatandaşın karşılıklı ilişkileri ve devlet anlayışı da büyük değişmelere uğramıştır. Bu bakımdan devlet anlayışının açık bir şekilde ortaya konulması için, devletin ilkel komünel zamanlarda oluşumuna da bakmak gerekmektedir. İlkel komünel zamanlarda devlet varlığı olmamıştır. Ancak, toplum yaşamının olduğundan söz etmek mümkündür. Toplumun yaşamının gelişmesi en erken çağlarda insanın doğal öz yönetiminin gelişimine bağlanmıştır. Devletin ortaya çıktığı uygar kurumun ve toplumun gelişimi ile devlet olunmaya başlamıştır. Nitekim devlet ve kurumsal toplumun oluşumu neden kaynaklanmaktadır. İnsan toplumu başlangıçta ilkel komünal düzende daha üretim araçlarının (sopa, çekiç) icat edilmemiş ve emek üretkenliği ise, doğal olarak aşağı seviyede olmuştur. İnsanlar doğal olarak yaşamlarını sürdürebilmek için, kendi üretim araçlarının sosyal mülkiyetini ve emeklerini birleştirmeye ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle toplumsal yaşamın esası toplumsal mülkiyete dayanmaktadır. Toplumun tüm üyeleri aynı derecede emek harcayarak, aynı derecede toplam sosyal ürüne sahip olmuşlardır. İlkel toplum düzeninin esas kurumları: *Cemaat, Soy, Kabile* bileşimlerinden meydana gelmiştir. **Soy** (Soy Topluluğu), kan akrabalığına dayanan insanların bir araya gelmesidir. Soy, toprak birleşimi değil, özel birleşimdir. Burada insanlar toprak alanına göre, değil akrabalık ilişkilerine göre birleşmişlerdir. Soyların daha büyük topluluk olarak birleşmesi ise, **Kabileyi** oluşturmuştur. İlkel toplumun uzun ve sürekli gelişme sürecinde toplumun kaliteli yeniden düzenlenmesine temel hazırlanmıştır. Emek üretkenliğinin gelişmesi ile birlikte insanlar sürekli yeni üretim beceriklerini edinmeye başlamışlardır. Toplum üyelerinin çıkarları daha çeşitliğe ve çelişkiye dönmüştür. Böylece devlet anlayışının temel unsurları belirmeye

başlamıştır. Devlet- bu ilkel toplum iktidar teşkilatından ayrı tutulan özel toplumsal kurumdur. Devlet kurumunda toplum işleri ile sürekli uğraşan özel organ bulunmaktadır. Devlet örgütlü toplumun ilk şekli köleci toplum olmuştur. Köleci toplum köleler ve köle sahiplerinden oluşmuştur [(4)].

Böylece devlet kavramının ortaya çıkışı ilkel toplumun ekonomik ve kültürel gelişimine sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır. İlkel toplum insanlarının çıkarlarının giderek yaygınlaşması emek üretkenliğini de hızla geliştirerek devlet örgütlü toplumun oluşmasına temel hazırlamıştır. Görüldüğü gibi, devletin oluşumu genelde köle ve köle sahibi olan iki ayrı gruptan oluşmaktadır. Devletin sadece böyle bir şekilde tanımlanmasının objektif olup olmadığı ileride yapılacak değerlendirmeler sonucunda belirlenecektir. Bilindiği gibi, insan ve toplumun kültürel, siyasi ve sosyal anlayışları geliştikçe içinde bulunduğu sosyal çevreyi de ona göre kavramaya ve değerlendirmeye başlayacaktır. Toplumun gelişmesi ile beraber insanların dış dünyayı algılayışları de gelişerek, daha uygar bir şekilde düşünmeye ve buna göre değerlendirmeler yapmaya başlayacaktır. Tarih boyunca devlet kavramı türlü değişiklikler yaşamıştır. Biz bu değişiklikleri çeşitli değerlendirmeye çalışacağız.

Eskiçağ devlet şekline açıklama getirirsek; Eski çağ devlet anlayışına göre, devlet idarisi tek kuvvetin eline birleştirilmiştir. Devletin yöneticisi her işin emredicisi ve belirleyicisi durumuna dönmüştür. Buna göre, hükümdarlığın da devlet gibi halktan ayrı bir yere çekildiğini görmek mümkündür. Yani, hükümdar ve hükümdar ailesi özel imtiyazlar ile kuşatılmıştır. Bunun ötesinde hükümdarlık da bu ailenin şahsi malına dönmüştür. Yine eski çağ devlet anlayışına göre dil, ırk ve sosyal hayat bakımından milletlerin birlik ve bütünlüğünün sağlanması da söz edilmemiştir. Yani, birbirlerine yabancı bulunan topluluklar zorla bir arada yaşatılmıştır. Eski çağ devletlerinde hükümdara daha çok kutsallık tanınmıştır. Hükümdar kendisini Tanrı'nın buyruğu ile milleti idare etmeye konulduğunu iddia ederek, milleti de bu kutsallık anlayışının prensiplerine göre, idare etmeye çalışmıştır. Daha açıkçası devletin hizmeti dar bir çerçevede sınırlandırılmıştır. Burada halkın hak ve hürriyeti, halk iktidarından hiç söz edilmemiştir. Halka bağlı devlet yönetimi yani, devlet idarisinin hukuki olması konusu günümüzde de, önemli bir konudur. Zamanımızda devlet idaresinde halka ve halk huzuruna yönelik yürütülmesine daha çok önem verilmektedir. Konumuzun bu kısmı "demokratikleşme" sözü ile açıklanabilmektedir. Ancak, burada biz bu konuya girmeden "Devlet" anlayışının eski zamanlardan günümüze doğru nasıl değiştiğinden söz etmeye çalışacağız. Eski zaman ve yeni zaman devlet anlayışlarını tarif ederek, bugünkü manası ile anlayabileceğimiz devlet kavramına da açıklık getirmiş oluruz.

[(4)] V N HROPANİYUK: **Teoriye gosudarstvo I prava,** (Devlet teorisi ve Hukuk). (Moskova, 1995), s.34-35.

Devlet sözü günümüze değin çeşitli şekilde tarif edilmiş ve bu konuyu ele alan herkes kendine göre tanım yapmıştır.

Devlet anlayışının tanımı beş ayrı teori altında açıklanmıştır.

1. Materiyalist (sınıfsal) Teori
2. Tabii Hukuki Teori
3. Örgensel Teori
4. Zorbalık Teorisi
5. Psikolojik Teori

1. Materiyalist (sınıfsal) Teori

Devletin ortaya çıkışını ekonomik sebeplere bağlayan bu görüşe göre, devlet ilk önce sosyal emekler paylaşılarak, fazla mahsulün (ürün) ortaya çıkışı ile özel mülkiyetten faydalanma ve sonuçta da toplumun sınıflara ayrılması ile ifade edilmiştir.Toplumda ortaya çıkan böyle bir süreç sonucunda devlet meydana gelmiştir. Burada şöyle bir netice çıkartmak da mümkündür ki, devlet tarihi bir geçici belirtidir. Devlet sınıfların ortaya çıktığı zaman meydana gelmiş ve sınıfların yok olduğu zaman onlarla birlikte devlet de yok olacaktır. Demek ki sınıfsal teoride devletin var oluşu ve yaşayışı da sınıflarla ilişkillendirilmektedir.

2. Tabii Hukuki Teori

Bu teoriyi savunanlar devletin hukuki tutanaklar, halk anlayışının mahsulü olan sosyal sözleşmeler, insani kurumlar hatta icatlar sonucunda meydana çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı bu teori devletin ortaya çıkmasını mekaniksel olarak görmektedir.

3. Örgensel Teori

Devletin insan vücuduna benzetilerek tasarlanması daha ilk eski Yunan düşünürlerinin zamanında kalıplaşmıştır. Örneğin, Eflatun devletin bünye ve fonksyonlarını insanın becerikleri ve organları ile karşılaştırmıştır. Aristo, devletin bir çok yönden insan vücudunun kendisine benzediğini dile getirmiş ve bununla birlikte insanın ayrı ayrı vücud şeklinde yaşayan bir canlı olasallığını reddetmiştir. Aristo kendi görüşünü şöyle kanıtlamaya çalışmıştır. Kol ve bacaklarından ayrılan insanın kendi kendine yaşayamadığı gibi, insan da devlet olmadan yaşayamayacaktır.

Örgensel teorinin önemli olan yönü, toplum ile devletin bir bütün olarak kabul edilmesidir. Burada yalnız bu bütünlüğün kuruluşunu ve fonksiyonunu anlamak gerekir.

Toplum ile devletin faaliyetlerinde anlaşılmayan taraflar anatomi ve fizyoloji kurallarından örnekler karşılaştırarak anlatmaya çalışılmıştır.

Gerbert Spenser örgensel teorinin savunucusudur. Ona göre, devlet hücreden oluşan bir sosyal vücuddur. Bu teorinin önemli yönü, devletin kendini birleştiren ve bölüklerin insanlar ile yani toplumun yaşadığı müddetçe yaşayacağını belirtilmesidir. Eğer vücud sağlam olursa, hücrelerin fonksiyonları da normaldir. Vücudun hastalanması kendisini oluşturan hücre için de tehlikelidir. Hastalanan hücre bütün vücudun haraketliliğini yavaşlatacaktır.

4. Zorbalık Teorisi

Bu teorinin ideolijik kaynağı köleci devirde türemiştir. Aynı görüşü savunanlar devletin zorbalık ve fetihler sonucunda ortaya çıktığını belirtmişlerdir. XIX-XX. Yüzyıllarda zorbalık teorisi daha açık ilmi delillerle karşılaştırılma ile başlamıştır. Zorbalık teorisinin özellikleri E. Diyuring'in, L. Gumploviç'in ve K. Kayutskiy'in çalışmalarında belirtilmiştir.

Avusturya'lı sosyolog ve devlet bilimcisi L. Gumploviç, dış zorbalık teorisini temsil edenlerden birisidir. Dış zorbalık teorisine göre, devlet güçlü kabilelerin güçsüz kabileler üzerinde üstünlük sağlamaları ve birbirlerine saldırma, fetih sonucunda meydana çıkacaktır. Fetihler sonucunda kölecilik ortaya çıkar. Savaşta galib gelen kabile hakimiyetini sürdürür, yenilen kabile ise, bağımsızlığını kaybederek köle durumuna düşer. Gumploviç'e göre devlet, iktidarı bir kabilenin diğeri üzerinde hakimiyet üstünlüğünü sağlaması ile oluşan fiziki güçtür. Hakimiyet üstünlüğünü gösteren kabile, giderek diğeri üzerinde ekonomik güç sağlayarak sınıflara bölünecektir.

5. Psikolojik Teori

Psikolojik teorinin temsilcileri toplum ile devleti insanlar ile çeşitli insan topluluklarının psikolojik yönden birbirini etkilemelerinin bir tutarı (toplamı) olarak görmüşlerdir. Bu teorinin asıl manası insanın uyumlu topluluk içerisinde yaşayarak psikolojik ihtiyaçlarının ve toplu olarak birbirlerini etkileme ihtiyaç duygularının iddia edilmesindedir. Psikolojik teorinin temsilcileri, toplum ile devletin insani gelişimin psikolojik kurallarının neticesi olduğunu ileri sürmüşlerdir [(5)].

Böylece eski dönem devlet anlayışı ve bununla ilgili ileri sürülen teorik görüşleri anlatıldıktan sonra, asıl bugünkü manası ile anlayabileceğimiz devlet kavramına şöyle bir açıklama getirebiliriz. Bugünkü anlamı ile devlet hukuki bir surette teşkilatlanmış olan bir millettir. Devlet dediğimiz, milletin belli bir toprak parçası üzerinde politik bir örgütlenme

---

[(5)] V N HROPANİYUK: a.g.e, s. 40-45.

sonucu ortaya çıkan kişiliğidir [6]. Yani devlet demek, belirli bir siyasi hudutlar içinde yaşayan insanların bağlı oldukları ortak iktidarı kullanan oluşumdur[7]. Bu açıdan A.Taneri'ye göre, devletin dört öğeden oluştuğu bilinmektedir. Bunlar: Topluluk (Millet), Ülke (Yurt), Devlet Kudreti (Eğemenlik) ve Politik Örgütlenmedir.

Topluluk ya da millet ortak bir geçmişi olan ve birlikte yaşama arzusu gösteren insan topluluğudur. Milleti millet yapan öğe kişilerde ortak bir bilincin varlığı ve belli bir ülkeye bağlılığın bulunmasıdır. Ülke yani yurt ise devletin bir diğer öğesidir. Bir devletin var olabilmesi için belli bir sınırları tesbit edilmiş bir ülkede bulunması zorunludur. Aynı şekilde ülke her bağımsız devletin hak ve yetkilerini mutlak bir şekilde kullanabildiği belirli cografi sahadır [8]. Devletin üçüncü öğesi olan devlet kudreti ise, ülke içinde en üstün bir kuvvettir ve emir etme niteliğindedir. Sonunda devletin diğer bir öğesi olan politik örgütlenme ise, yasama yürütme ve yargı organlarının kurulmasıdır. Yasama organı devletin politik, sosyal ve ekonomik hayatını düzenleyen kanunlar yapar.Yürütme ve yargı organı aracılığı ile bu kanunlar uygulanır.

İşte, devlet bu öğelerden oluşan hukuki bir varlık ve ya hukuki bir şahsiyettir[9]. Buna göre, devlet iktidarının da belli bir kişilere bağlı değil de devletin manevi ve hukuki şahsiyetine yani politik olarak örgütlenen millete tabi olduğunu düşünmek gerekmektedir.

Devlet demek, her çeşit insan topluluklarının ve sosyal tabakalarının beraber yürüttükleri faaliyetlerini ve birbirleri ile olan ilişkilerini oluşturan ve önce yönlendirici ve kontrol edici siyasi sistemin en önemli enstitüsü[10] olarak da tanımlanabilmektedir. Marksizm ve Leninizm Teorisyenlerine göre, devletin ortaya çıkması için toplumda birbirlerine karşı olan toplum tabakalarının oluşması gerekmektedir[11]. Görüldüğü gibi devlet kelimesi değişik tanımlar ile açıklanabilmektedir. Fakat, devletin sade bir şekilde şöyle açıklamasını yapmak mümkündür. Devlet-oldukça çok taraflı bir yapıdır. Devletin ortaya çıkışı, biyolojik, psikolojik, ekonomik, sosyal, dini ve milli ve başka bir çok objektif faktörlerle anlatılabilir. Devletin genel ilmi bir üniversel teori çerçevesinde tanımlanması ihtimal mümkündür. Ama, bu yönden bir çok başarılı çalışmalar (Eflatun, Aristo, Monteskiye, Russo, Kant, Gegel, Marks, Lenin)[12] yapılmıştır.

---

[6] Aydın TANERİ: **Türk Devlet Geleneği**. (İstanbul, 1997), s.81
[7] Amiran KURTKAN: **Sosyoloji.** (İstanbul, 1980), s.11.

[8] İbrahim KAFESOĞLU: **Türk MilliKültürü.** (İstanbul, 2000), s. 228.
[9] Aydın TANERİ: a.g.e., s.83.
[10] K KULALİYEVA: **Mamleket maselesi "Manas" eposu menen Cusup Balasagındın "Kutadgu Bilig" dastanında** , Vestnik KGNU (Kıhrgız Devlet Üniversitesi Yayınları), (Bişkek:2003)
[11] K KULALİYEVA: a.g.m., s.168-184.
[12] V N HROPANİYUK: a.g.e., s.45.

Toplum yaşamının iki temel unsurunu oluşturan kanun ve devlet ikisi birbirinden ayrı düşünülememelidir. Kanunsuz devlet, devletsiz de toplum görülmemiştir. Bu bakımdan devlet toplum hayatının zorunlu sonucudur[13]. Devlet-toplum siyasi sisteminin önemli unsurudur. Toplum yaşamının teşkilatlı bir türü olan devlet toplumun geçici amaçları esasında kurulmuş değildir. Toplumu genel ve objektif bir amaç birleştirir. Amaçsız toplum yaşayamayacaktır ve gelişmeyecektir. Böyle bir amaç insanları bir yönetim altında birleştirecektir. Devlet gelişmekte olan tarihi bir bünyedir. Toplumun progresif yönde gelişmesi ile birlikte devletin de amacı, görevi, yönetim yapısı ve fonksiyonu da değişecektir. Bununla birlikte toplum yaşamında devletin rolü ve devlet anlayışı ile ilgili görüşler de değişir[14].

Devlet sözünün değişik anlamlarda kullanıldığı görülmüşse de, en yaygın şekli ile devlet, milletlerin korunması, yönetilmesi ve yükseltimesi için kurulan siyasi teşkilat demektir. Diğer başka anlamları ile devlet yüksek makama, yüksek mevkiye erişmek, itibar sahibi olmak refah açısından geniş maddi imkanlar edinmek bollukta yaşamak ile de anlatılabilmektedir[15].

Fakat, biz burada devletin siyasi iktidar anlayışını incelemeye çalışacağız. Devlet kelimesinin hukuki algılanış biçimi üzerinde bazı açıklamalar yapıldıktan sonra devlet ve siyasi iktidar anlayışının eski Türklerde algılanışını şöyle değerlendirebiliriz. Eski Türk devletlerinde devlet ve siyasi iktidar anlayışının çağdaşı olan diğer topluluklardan bir takım farklılık arzetmektedir. Eski Türk devlet anlayışına göre, topraksız bir devlet düşünülemezdi. Halk toprağı, toprak da halkı tamamlayarak bir devlet meydana getirilirdi[16]. Türklerin dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen, her zaman varlıklarını korumalarının nedeni de Türk bozkır toplum yapısının sağlam temelleri ve bu temellere çok değer verdiklerinden ileri gelmiştir. Orhun yazıtlarında geçen ifadelere göre, Eski Türk bozkır cemiyet yapısınının şu unsurlardan oluştuğunu belirlemek mümkündür.

Oğuş- aile

Urug- aileler birliği

Bod- boy, kabile

Bodun- boylar birliği

İl(-el)- bağımsız topluluk, devlet, imparatorluk[17)].

---

(13) Süleyman KAZMAZ: **Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig,** (Ankara, 2000), s.61.

(14) V N HROPANİYUK: a.g.e., s.47.
(15) Süleyman KAZMAZ: a.g.e., s.61.
(16) Bahaeddin ÖĞEL: **Türk Kültürünün GelişmeÇağları**. Geniş 3 Baskı, (İstanbul, 1988), s.131.
(17) İbrahim KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul, 2000), s.227.

Türklerin dünya medeniyeti tarihi içerisinde başlıca rol oynayarak dehalarını göstermiş olduklarının en önemli sonuçlarından biri de, yasalara ve törelere göre düzenli işleyen büyük devletler kurmalarıdır. Tarihin hiç bir devrinde devletsiz kalmamış olan Türkler devletin milli varlığı koruyan ve yaşatan vazgeçilmez bir yapı olduğunun bilincinde olmuşlardır[18]. **"İl"** sözünün devlet manasında kullanılmasından önce aynı kelimenin "barış"ı ifade ettiği Kaşgarlı Mahmud'un eserinde belirtilmiştir. İlçi sözü de, buradan gelerek başlangıçta "barışçı" anlamında kullanılmıştır. Sonradan **"İl"** sözü devlet anlamına dönüşmüştür.Bir cinsten olan oymakların toplamına Doğu Türklerinde "budun" adı verilmiştir. **İl** dini oymak kavgalarına son verince de her budun ayrı bir hükümet durumunu almıştır. Böylece **"İl"** sözünün ikinci anlamı da "devlet" olmuştur. Orhun yazıtlarında da **"İl"** sözcüğü "Devlet" anlamında kullanılmıştır[19]. Türklerde devlet fikri çok erken çağlardan doğmuştur. Devlet düşüncesinin temel kaynaklarını eski Türklerde görmek mümkündür. Eski Türkler'de **"İl"** deyimi bügünkü **"Devlet"** anlayışının karşılığı biçiminde kullanılmıştır[20]. **"İl"** deyiminin eski Türkçede nasıl anlam ifade ettiği konusunda bazı araştırmacı ilim adamlarının görüşlerini de belirtmek gerekirse, V. Thomsen ilin siyasi bakımdan bağımsız ve düzenli, teşkilatlı millet olduğunu belirtmiştir. A.V. Gabain'e göre, **"il"** "ülke, imparatorluk (-reich), iktidar ve hükümet; R. Giraud'a göre ise, "Teşkilatlı devlet, imparatorluk, siyasi hakimiyet"; G.Clauson il'in "Bir bağımsız hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik"[21] manasına geldiğini ifade etmişlerdir.

Genelde Eski Türk ili'nin aileden başlayıp, sırası ile *Aileler Birliği (uruğ), Boy (kabile), Bodun (kabileler birliği)* halkalarının gelişmiş ve en son şekli olarak belirdiğini görmek mümkündür [22]. Buradan Eski Türk devletinin bodun ve boyların on'lu sistem yolu ile merkezden idareyi mümkün kılan bir teşkilat ötesinde, bir devlet başkanının mesuliyeti işbirliğinden doğmuş olduğunu anlamak da mümkündür [23].

Çağdaşı olan diğer Çin, Bizans, Avrupa, İran, Hind ve Arap ülkelerinin yanında uyumlu devlet yapısına sahip bulunan Göktürk Devletinde sosyal yapının esasını birbirine sıkı şekile

---

[18] Salim KOCA: *Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı.* **TA.** (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.823-841. Aynı konuda fazla bilgi edinmek için bkz: S. KOCA: **Türk Kültürünün Temelleri.** C.2, (Ankara, 2003).

[19] Ziya GÖKALP: **Türk Uygarlığı Tarihi.** (İstanbul, 1988), s.131.
[20] Bahaeddin ÖĞEL: **Türk Kültürünün Gelişme Çağları.** (İstanbul, 1988), s.432.
[21] İbrahim KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü. (İstanbul, 1988**), s.233.
[22] Ahmet TAŞAĞIL: *Göktürkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları.* **Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları.** (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992), s.93.
[23] İbrahim KAFESOĞLU: *Eski Türkler'de Sosyal Yapı.* **İA.** (yeri, yayının adı, yılı tarihi), s.279.

bağlı bulunan halkalar zincirinin oluşturduğu fark edilmektedir[24]. Demek ki, eski Türk **"il"**i arazisi birleşmiş halkı ve hukuki nizamı ile yurdu koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur [25]. Devletin milli varlığı koruyup ve onu geliştiren, yaşatan bir siyasi teşekkül olduğunun farkında olan Türk halklarının tarihin hiç bir devrinde devletsiz kalmadıklarını görmek mümkündür [26].

Türkler'deki devlet kurma fikrinin temel düşüncelerini eski Göktürk yazıtlarında dile getirilen bilgilerden anlamak, tarih boyunca devlet ve devlet kurma felsefesinin Türklerce nasıl algılandığının ortaya konulması açısından en orjinal devlet yönetim düşüncesi olmuştur.

Türkler'deki devlet ve devleti tanzim faaliyetlerini Göktürk yazıtlarında Bilge Kağan'ın atalarının faaliyetinden söz ettiğinde görürüz. Bu konuda Bilge Kağan şöyle demiştir [27]. **"Üze kök tengri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm apam: Bumın Kagan: İstemi Kagan olurmış olurupan türük bodunın ilin törüsin tuta birmiş iti birmiş".** *Üstte kara mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş (ve) düzenleyivermişler. (Bilge Kağan, Doğu/3)* [28].

Buradan anlaşılacağı üzere, metinde bahsedilenler kökü yer yüzü ve kişi oğlunun yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyet ve çabanın özü ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere, Türklerde devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geri gitmiştir [29]. Türklerde devlet anlayışının temel fikirlerini Göktürk yazıtlarında ortaya konulan fikirlerle sınırlandırmak mümkün olmayacaktır. Göktürk devrinden önceki dönemlerde bile aynı anlayışın temel kaynaklarını bulabilmekteyiz. Devlet kavramının önemli unsuru olan toprak (ülke) ve "vatan" anlayışının ne kadar önemli olduğunu Hunlar'da görürüz. Mesela, Büyük Hun İmparatoru Mete gençliğinde onların güçlü komşuları olarak görülen Tunguzlar'ın vergi olarak at ve kadın istemelerine fazla itiraz etmemiş iken, onların arazi talebi karşısında kaldığı zaman buna dayanmamıştır. Mete çavresindekilerin "Atı ve Hatun'u verdikten sonra, bir çorak toprak parçası zaten işe yaramaz onu da verelim!" diye söylemelerine çok kızmıştır. Böyle düşüncede bulunanların başlarını hemen kestirmiş ve

---

(24) Ahmet TAŞAĞIL: a.g.m., s.94. Türkler'de sosyal yapı bilgileri için ayrıntılı olarak bkz. İ. KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul, 2000), s.227.
(25) İ. KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul, 2000), s.227.
(26) Salim KOCA: a.g.e., s.56.
(27) S. KOCA: a.g.e., s.56.
(28) Talat TEKİN: **Orhon Yazıtları.** (Ankara, 1988), s.37.
(29) Salim KOCA: *Eski Türkler'de Devlet Geleneği ve Teşkilatı.* **TA,** c.2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.823-41. Fazla bilgi için bkz: S. KOCA: a.g.e., s.56-57.

etrafındakilere şöyle seslenmiştir:- *"At ile hatun kendi şahsi malımdı. Bu sebeple onları verdim, toprak ise, devletin malıdır. Devletin malını başkasına kim verebilir?"* [30]. Anlaşıldığı gibi, toprak ve vatan anlayışı Türkler'in eski ataları olarak bilinen Hunlar'da da hiç bir şeye değişilmez kutsal bir anlayıştı. Burada, devlet fikrinin Göktürkler'den önce de nasıl önemli olduğu açıkça görülmektedir.

Gördüğümüz gibi, toprak (uluş) Bozkır Türk devletinde hükümdarın keyfine göre tasarruf edilebilen bir toprak parçası değil bizzat devlet başkanının korumakla yükümlü olduğu bir ata yadigarı olmuştur. Asya Hunların'da görülen bu durum Gök Türkler'de de canlı bir şekilde mevcut olmuştur. Eski Türk yazıtlarında yeni büyük kağanların Tanrı tarafından Türklerin başına getirilişinden söz edilirken, bunun yapılması için de onlara göre, Tanrı Türk Kağanını "Yer ve sular" sahipsiz kalmasın diye göndermiştir. Burada bahsedilenlerden Türkler'in bulundukları ve idare ettikleri yer ve sularının hiç bir an sahipsiz kalmayacağını ve Yerler ile Sular yani vatan aynı zamanda Türkler'in atalarının idare ettikleri yer ve sular olduğunu düşünmek lazımdır [31].

Böylece, insan topluluklarının kurdukları en büyük yapı olan devlet anlayışının Türkler'de algılanış biçimine genel olarak bakmış bulunuyoruz. Bildiğimiz devlete eski Türk topluluklarında **"el"** ve ya **"il"** adını vermişler. Devlet kurmayı ise, **"illemek",** devlet idare etmeyi **"il tutmak",** devletten yoksun kalmayı da **"ilsiremek"** kelimeleri ile ifade etmişlerdir. Burada önemle belirtmemiz gereken yine bir esas konumuz eskiden beridir devletin töre ile düşünülmesidir. Türkler'de **Töre'siz** devlet olmamıştır [32]. Türk devletlerinde halkın hak ve talepleri ve hükümdarın vazifelerini ve cezai hükümleri törenin uygulanması ile yerine getirilirdi [33].

Genel olarak, cemiyet içinde gelişip, kendiliğinden doğan hukuka Eski Türkler'de **Töre** denilmiştir[34] . **Töre** tabirinin ortaya çıkışı ve uygulanması eski devirlere kadar götürülmektedir. Tabgaçlar'dan beridir mevcut olduğu bilinen töre sözünün bütün Türk lehçelerinde ortak bir kelime olduğu bellidir. Genel olarak, **"kanun"** anlamına gelen **"töre"**, Eski Türk sosyal hayatını düzenleyen "mecburi kaideler" (normlar) bütünüdür [35]. Demek ki, islamdan önceki devirlerde **Töre** kanun anlamında kullanılmıştır. **Töre** kelimesinin kanun , nizam anlamında kullanılması asırlar boyunca, devam etmiştir. Demek ki, **Töre** toplumun değer ve yargılarından, hayat tarzından, ahlaki düşünceleri ve ideallerinden kaynaklanan

---

[30] Bahaeddin ÖĞEL: **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları.** (İstanbul, 1988), s. 433-34.
[31] S. KOCA: a.g.e., s.57.
[32] S. KOCA: a.g.e., s.57-59.
[33] İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., s.246.
[34] Necdet SEVİNÇ: *İslam Öncesi Türk Hukuku.* **TDAD**. (İstanbul, 1980:1), s.161-184.
[35] İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., s.247.

hukuk kurallarıdır. **Töre'nin** kurucusu, ortaya koyanı da bilinmemektedir. Buna göre, **Töre** hükümleri değişmez kalıplar değildi. **Töre'**nin yanında da bir danışma ve görüşme ve hatta karar meclisi niteliğindeki kurultayın, Han'ın da kanun koyma yetkileri vardı. Bu yönü ile **Töre** çevre ve imkanlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Devletin sadece teorilerle değil sosyal gerçeklere de uygun şekilde idare edilebileceğini anlamış olan Türk hükümdarları yerine ve zamanın icaplarına göre, meclislerin de tasvibi alınmak üzere **Töre'ye** yeni hükümler getirebiliyorlardı [(36)]. Burada Eski Türk devletinin **Töre** hükümlerine dayalı bir kuruluş olduğunu ve devletin varlığı da **Töre** varlığı ile bağlı olduğunu anlamış oluyoruz. Bundan başka da **Töre'nin** anayasa hükmünde değişmez prensipleri: **Adalet, İyilik, Faydalılık, Eşitlik ve İnsanlıktır.** Eserimiz Kutadgu Bilig'de tesbit edildiği kadarı ile **Könilik** (adalet), **Uzluk** (iyilik, faydalılık), **Tüzlük** (eşitlik) ve **Kişilik** (insanlık, üniversellik) olduğu bilinmektedir [(37)]. Kutadgu Bilig'deki **Töre'nin** bağlı bulunduğu prensipleri açıklamadan önce, töre anlayışının eserde nasıl ifade edildiği konusunda kısa açıklama yapmak istiyoruz. İleride devlet anlayışının *Kutadgu Bilig'deki* açıklamasını açıklarken, **Töre** ve **Töre'nin** bağlandığı prensipler üzerinde ayrıntılı bahsedilecektir. Zaten, eserdeki ana başlıklar bu konu üzerinde odaklaşarak, **Töre'nin** asıl prensiplerine uyulması ve bunların devlet yönetiminde uygulanması ile ideal devlet anlayışının temeli anlatılmıştır.

Yusuf Balasagun **Töre'yi** şöyle vasıflandırmıştır. **"O; bilge, bilgili, akıllı bir baş idi. Siyaset icra ederken şahsi temayüllerini dikkate almazdı. İnsanlığı bir bütün sayardı. Bu sebeple "Güneş ve ay gibi bütün dünyayı aydınlattı. Töre güneş gibidir, sabittir; bir şeyi eksiltmeksizin bütünlüğünü korur"[(38)]** Kutadgu Bilig'deki bu beyitlerde açıklandığı gibi, **Töre** kanunun hükümdar tarafından temsil edildiğini görmek mümkündür. Kutadgu Bilig'de **Töre** ya da kanunun nasıl vasfedildiğini aşağıdaki beyitlerde görürüz. **Töre** kelimesini kullanırken, **Töre** sözününün kanun ve ya nizam anlamında uygulanış şekline de şöyle açıklama getirebiliriz.

Töre'nin kanun anlamında kullanılması İslamdan önceki zamanda da görülmüştür. Eski Türkler'de meclis kurultayının kararlarına da **Töre** demişlerdir. Eski Türk yazıtlarında geçen **"Törü", "Töre"** kelimeleri "Kanun", "Nizam" anlamlarına gelmektedir. **Töre** kelimesinin kanun ve ya nizam anlamının asırlardır devam ederek, sonraları Zahriddün Babur'un hatıratında bile Cengiz Yasası için Cengiz **Töre'si** ifadesini kullandığını aynı tabiri ifade eden başka kaynakların da var olduğunu görürüz[(39)]. Böylece, **Töre** terimi daha sonradan kanun ve

---

(36) N SEVİNÇ: a.g.m., s.161-184.
(37) İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., s.247.
(38) İbrahim KAFESOĞLU: **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizde'ki Yeri,** S:1. (İstanbul, 1970), s.13.
(39) N. SEVİNÇ: a..g.m., s.161-184.

nizam anlamlarını içeren yasa terimi ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. **Töre'nin** açıklanışına eserdeki örneklerini şöyle sıralayabiliriz.

Bu beglik uluğluk idi edgü neňg	Ey yüzü sevinçle parlayan bahtiyar,
Yorıkı köni erse ay kızgu eňg	İnsan dürüst hareket ederse,
	Bu beylik ululuk çok iyi bir şeydir.
İdi edgü beglik takı edgürek	
Törü ol anı tüz yorıtgu kerek	Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru
	Tatbik etmek lazımdır.
Ne kutlug bolur öd budınka küni	
Begi edgü bolsa yorısa köni[40]	Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse,
	Halk için o kadar mesud bir devir ve hayat başlar[41].

Görüldüğü üzere, hükümdarlık ya da iktidar çok iyi bir şeydir. Ama, daha iyi olanı ise **Töre'**dir. **Töre'nin** de eşit ve düz uygulanması gereklidir. Yusuf eserinde de kanunun hükümdarlıktan üstün olduğunu devamlı dile getirmiştir. Hükümdar ne kadar doğru olup, her an **Töre'nin** yolundan hareket ederse halk huzura kavuşur. **Töre'nin** açıklanış şekline baktıktan sonra, onun bağlı olduğu prensipler üzerinde de bazı açıklamalar yapmak gerekir. **Töre'nin** bağlı olduğu dört prensip bulunduğunu yukarıda görmüştük. Bu prensipler kısaca şöyledir.

a-**Könilik (adalet):** Devlet tahtının yıkılış nedenlerinden en önemlisi de adalet esaslarında tertip edilmeyen bir kanunun uygulanışıdır. Böylelikle devletini korumak isteyen her hükümdar da adil kanun yapmak zorundadır.

b-**Uźluk (iyilik, faydalılık):** Her kanun ve nizam topluluğun ve bu topluluğu oluşturan fertlerin yararına olmalıdır. Aksi takdirde olan kanunun devleti sarsacağı kesindir.

c-**Tüzlük (eşitlik):** Beylikten daha mühim olan törenin tüz (eşit) uygulanmasıdır. Eğer, hükümdar insanlar arasındaki eşitliği dikkate alarak töreyi uygularsa, bu şekilde yürütülen iktidar dünyayı sararsa halk mutluluğa erişecektir.

d-**Kişilik (insanlık): Töre'de** insanlık düşüncesi de yer almaktadır. Halkın işini kişilik ölçüsünde düzenleyen bey o ölçüde iyidir[42]. *Kutadgu Bilig'de* tasvir olunan kanun bütün

---

(40) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TDKY, 1999), bb 453-55, s.59.
(41) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTK Basımevi, 1998), bb 453-55, s.43
(42) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTK Basımevi, 1999), b. 457, s.43.

insanlara ulaşan ve bütün cihanı aydınlatan kanundur. Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa, o nisbette halk mesut ve devlet gelişmiş olacaktır [43]. *Kutadgu Bilig'de* söylenen töre anlayışı ideal devlet yönetiminin temel prensibidir. Yazar devleti idare etmenin asıl ilkelerini bu şekilde dile getirmekle ahlaki gerileyişlerle sarsılan toplumda ideal devlet, ideal yaşamı görmek istemiştir. Tezimizde kanun ve devleti yönetim prensiplerini açıklarken devletin varlığını tamamlayan en önemli şey olan töreyi bu şekilde anlatmaya çalıştık.

Genel olarak, Eski Türk topluluğundaki "Devlet" anlayışını değerlendirirken, devleti oluşturan halk toprak ve vatan algılayışını da bu suretle ortaya koyduktan sonra, aynı anlayışın kaynak eserimiz *Kutadgu Bilig'de* de yer aldığını görüyoruz. Esasında, *Kutadgu Biligdeki* "devlet" anlayışı, eski Türklerden kalma devlet felsefesini örnek almaktadır. Eserdeki en önemli konu da devlet yapısının esaslarını kapsamaktadır.

Yazar Yusuf Has Hacib'in kendisinin de bir devlet adamı olmasından dolayı, devlet teşkilatı ve devleti idare işinin nasıl olması gerektiği konusunda en orjinal bilgileri vermiştir. Bize göre, yazarın bir devlet adamı olarak devlet hayatında olup biten olayları hep yakından izlemesi onun devleti idare konusunda böyle bir önemli eser yazmasına sebep olmuştur. Bundan dolayıdır ki, *Kutadgu Bilig* devlet hayatında en önemli konu olan adalet ve kanun anlayışlarını ortaya koymada elimizde bulunan mühim kaynak haline gelmiştir.

Devlet ile ilgili esas konular: devletin yıkılması ve devamının neden ileri geldiğini, hakimiyetin nasıl yürütülmesi, hükümdarla halkın karşılıklı hak ve vazifelerinin nasıl olması hususunda kitapta ayrıca açıklanmıştır. Bütün bu konular: Adalet, Devlet, Akıl ve Kanaat olan dört temel üzerine kurulmuştur [44]. Önceden anlattığımız gibi halk için halkın oluşturduğu ve halka hizmet amacı ile kurulmuş olan devlettir. Yusuf Has Hacib'in eserinde de iktidar sahipleri yöneticiler halka hizmetle yükümlüdürler Onlar kendilerini toplumun huzuruna zenginleşmesine adamışlardır[45]. Bu konuda *Kutadgu Bilig'de* vezir Ay Toldı'nın vezirin oğlu Öğdülmüş'ün beylik yapanlara beyliğin nasıl elde tutulması gerektiği, adaletli hakimiyetin nasıl yürütülmesi gerektiği üzerinde verdiği öğütler hükümdar Küntoğdı'nın sorularına verilen tüm cevaplar, kısaca eserin tamamının asıl amacını oluşturmaktadır. Ancak, eserde anlatılan devlet, sözünü edeceğimiz devlet ile kavram olarak uyuşmamaktadır. *Kutadgu Bilig'de* yazarın belirtmek istediği asıl amaç memleket idari usulünü hükümdarlara öğretmektir. Devlete başkan olacakların kimlerin olması gerektiği onlara nelerin lazım

---

[43] İ. KAFESOĞLU: a.g.m., s.15.

[44] İ. KAFESOĞLU: *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri,* **TED,** S.1'den ayrı basım, (İstanbul: 1970), s.8-9.

[45] Süleyman KAZMAZ: a.g.e., s.62.

geldiğini, devletin yıkılması ve ayağa kalkmasının nelerden ileri geldiği sonunda hakimiyetin nasıl yürütülmesi gerektiği hususunda eserde ifade edilmiştir. Demek ki, Yusuf Balasagun'un eserinde bir türlü anlatmaya özen gösterdiği önemli konu devlet ve devleti idari usulüdür. Fakat, isim olarak eserde kastedilen devlet "state" manasındaki devlet değildir. Çünkü, Eski Türklerde bu manada **"il"** veya **"el"** kelimeleri kullanılmıştır. Buradaki devlet ise, "devlet kuşu" deyimindeki "devlet" sözünün içinde saklı olan manadaki devlettir [46]. Devlet kelimesinin bir siyasi organ manasındaki devlet olmadığını eserin devlet sıfatını ifade eden XVI bölümünde daha açık görülmektedir. Yusuf Has Hacib devlet sözünü "Kut", "İkbal", "Saadet" kelimelerinin karşılığı olarak anlatmıştır. Ama, biz burada devlet sözünü kavram olarak değil siyasi bir organizasyon olarak ele alacağız.

Kutadgu Bilig eserinin ne gibi temeller üzerine oturtulduğu eserin giriş kısmında şöyle belirtilmiştir.

Yana bu kitabnıng beyanın ayur
Bu tört nik şerifler özele kılur

Yine bu kitabın içindekileri söyler; bunu şu dört iyi temel üzerine kurar.

Birisi me adl ol könilik öze
İkinci bu devlet kut ikbal tüze

Bunlardan biri- adalet olup, doğruluk üzerinedir; ikincisi- devlet olup, saadet ve ikbal demektir.

Üçüncihired ol ulugluk bile
Törtünçi kanaat ve afyet bile[47]

üncüsü-akıl olup, ululuk ifade eder; dördüncüsü ise-kanaat ve afiyettir [48].

Burada görüldüğü gibi, yazar eserin en önemli temeli sayılan devlet kavramını saadet ve ikbal manasında kullanmıştır. O zaman devleti (Kut'u) baht, iyi talih, ikbal, uğurluk ve saadet anlamlarından başka konuya yönelik olarak, "siyasi hakimiyet kudreti" yani devleti idare kudreti ve selahiyeti manasında da görmek mümkündür [48]. Yusuf devletin saadet olduğunu onun el değiştiren dönekliğini de vezir Ay Toldı'nın hükümdar karşısında yaptığı tavır ve hareketi vasıtası ile açıklamıştır.

---

[46] Reşat GENÇ: **Karahanlı Devlet Teşkilatı,** (İstanbul, 1981), 67.

[47] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1999). bb 64-66. s. 9.

[48] R. GENÇ: a.g.e., s.67.

Burada belirtmemiz gereken husus, vezir Ay Toldı'nın hükümdarın iyi tavırlarına karşı ters davranışlarda bulunması yani huzurda iken, hükümdarın gösterdiği yere oturmadan bir top üzerine oturması, devlet yöneticisinin yüzü gülmesine rağmen onun yüzünü çatıp buruşturması ile devletin nasıl bir sıfata sahip bulunduğunu görebilmekteyiz. Çünkü, Ay Toldı'nın kendisi devlet ve Kut'tur.

Devletin tarif edilmesini de eserde aşağıdaki gibi örneklerde görebiliriz.

Yayıg ol bu devlet iter hem buzar Ne irsel turur terk irikse tezer	Bu devlet dönektir, hem yapar, hem bozar; o kararsızdır da; bıkarsa, çabuk kaçar.
Bu kutka ınanma usa edgü kıl Bu kün munda erse yarın anda bil	Bu ikbale inanma; elinden gelirse iyilik et; bil ki, ikbal bugün sende ise, yarın başkasındadır.
Bu kutka küvenme ay kut bulguçı Keligli turur kut yana barguçi	Ey ikbal bulan, bu ikbale güvenme; gelen ikbal, bir gün olur, gider.
Ay devlet idisi bu devlet bile Turayın tise tursen edgü tile	Ey devlet sahibi, sen ikbalinin devamını istersen, onun devamı müddetince sen de iyilik etmekte devam et.
Sanga tegse beglik ulugluk oka Kiçiglik anuk tut örüng bolguka	Sana beylik ve büyüklük erişirse, bu devlet içinde saç ve sakalının ağarması için, kendini küçük tut ve mütevazi ol.
Küvenme kıvı kutka kutlug kişi Inanma özüng kutka atlıg kişi	Ey devletli sen bu boş devlete güvenme; ey namlı, sen bu devlete inanma.
Akar suv yorık til bu kut turmadı Ajun tezginürler yorıp tınmadı	Akar su, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan, yorulup-dinlenmeden, dünyayı dolaşırlar.
İnançsız turur kut vefasız yayıg Yorırda uçar terk adakı tayıg[49]	Saadete inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken, hemen uçar, ayağı kaygandır [50].

[49] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1999). bb 548-52, 668-70,. s. 69-70, 82.
[50] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı,, 1998). bb 548-52, 668-70, s. 50.

Örneklerden anlaşıldığı üzere, devletin tabiatı da kararsız ve dönektir. O bir topa benzerdir. Top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa, devlet de sabit değildir. Devlete asla inanılmaması gerekir. Bundan iktidar sahiplerinin devleti kendi şahsi malına dönüştürmemeleri gerektiği konusunda Yusuf'un güzel örnekler verdiğini görmekteyiz. Yöneticilere devletin ebediyen bir şahsın elinde bulunmayacağını belirten Yusuf, aynı konuda eğer onun devamlılığını muhafaza etmek istediyse durmadan iyilik etmesini ve tüm hoş meziyetlerin kendinde bulundurması gerektiğini dile getirmiştir. Gerçekten de, devlet hiç kimseye ebediyen mal olarak bırakılmayacaktır. Bu konu ile ilgili eski çağların ünlü tarihçisi Aristo kendisinin kaleme aldığı *"Atina Politiyası"* adlı eserinde "Kanun iktidarının yaşamadığı yerde, devlet teşkilatının olması mümkün değildir[(51)]"- diye devletin devamlılığının doğru yürütülen kanundan kaynaklandığını dile getirmiştir. Devletin temelinin sağlam olması doğru konulan kanunlara bağlı olduğu konusuna *Kutadgu Bilig'de* üzerine en çok vurgu yapılmıştır. Bununla ilgili eserdeki adalet anlayışı hakkında çalışmamızın ayrı bir kısmında bahsedilecektir. Devletin dönekliliğini, ortaya koymakla siyasi iktidarın da el değiştiren niteliği bulunduğunu anlatmaya çalışan yazar aynı zamanda yöneticilerin idari işinde kendilerini alçak gönüllü tutmaları konusunda da uyarmıştır. Burada Yusuf'un hukuki devleti tanzim düşüncelerine götüren fikirleri de çıkartılabilecektir.

Devletin ayakta durması ve devam etmesi, ancak, iktidar sahiplerinin halka hizmet etmeleri ve toplumun huzuru için kendilerini adamaları ile gerçekleşebilecektir. Onun için, kamuya hizmet görülmesi amacı ile yurttaşların da kendilerine verilen yükümlülüklerini yerine getirerek, bir de devletin kurduğu düzene uymaları gerekmektedir. Konuyu bu açıdan ele alan Yusuf Has Hacib bu konudaki düşüncelerini hükümdar ile vezirin oğlu Öğdülmüş arasında geçen konuşmalarda açıklamaktadır. Bu konuşulanlardan anlaşıldığına göre, halk ve devletin huzura kavuşması için, memleket işlerinin günü-gününe görülmesi gerekir. Bugünün işleri yapılmazsa yarının işi de buna eklenir bu yüzden işler yığılır kalır. *Kutadgu Bilig'de* işlerin geriye bırakılmaması üzerinde ısrarla durulur. Bu konuda atasözeri de devamlı dile getirilir[(52)]. Burada yurttaşın yükümlüklerine karşılık devlet de ilk önce hizmet etmekle görevlidir. Yusuf Has Hacib'e göre, devleti ayakta tutan iki kuvvet bulunmaktadır. Bunlardan biri **para** ve diğeri **kılıçtır**. Anlaşılacağı üzere, servetin devleti ayakta tutulmasında büyük önemi var olduğunu burada görmek mümkündür. Bunun güzel örneklerini eserde aşağıdaki beyitlerde görmek mümkündür.

---

(51) S.S. SODANBEKOV, K. SOORONKULOVA:*Cusup Balasagın'dın Ukuktuk Mamleket Cönündö Oyloru.* **Vestnik Kırgızko gosudarstvennoy natsiyonalnıy universiteta, Serya Obşest. Nauki. (Kırgız Devlet Üniversitesi yayınları).** (Bişkek:Sosyal Bilimler Seriyası, 1994, 3.Baskı), s.174-179.
(52) S. KAZMAZ: a.g.e., s.63.

Bu il tutguka köp er at sü kerek Er at tutguka neng tavar tü kerek	Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır.
Bu neng alguka bir kerek bay budun Budun baylıkınga törü tüz kodun Bularda biri kalsa törti kalur	Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür.
Bu törti yime kalsa beglik ulur. Bu il tutruki hem tüpi bekliki	Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyac vardır.
İki neng turur aslı yıldız köki Birisi budunka törü ol ülüş Birisi er atka ülese kümüş[53]	Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır; dördü birden ihmal edilirse, beylik çözülmeğe yüz tutar[54].

Örneklerinde görüldüğü gibi, devletin sürekliliği her zaman doğru konulmuş olan kanun, kuvvet ve ekonomik istikrarı sağlayan paraya bağlıdır. Bunlardan birisinin eksik bulunması artık devletin çözülmeye yüz tutması demektir. Bunun günümüz devlet hayatında da aynen hiç değişmeyen şeklini görmek mümkündür. Çünkü, devletin kendisinin varoluş süreci bu öğeler ile sıkı sıkıya bağlıdır. Halkın zengin yaşamasını da düzenli yürütülen kanunlara bağlı gören Yusuf Has Hacib, devleti bu açıdan kamuya hizmet eden bir kuruluş olarak tanımlamıştır. Yani, devletin belli bir topluluğun değil sadece halkın hizmetinde olması, yapılanlardan yurttaşları yararlandırmak ve hizmetleri halka ulaştırmak bunun kanıtıdır.

Devletin üstlendiği bütün bu hizmetleri yerine getirebilmesi için, manevi bakımından saygı gösterilmesine, kanun ve kurallara uyulmasını istemeğe, maddi bakımından çeşitli

---

(53) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1999). bb 2132-33, 2057-59,. ss. 222, 229.

(54) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı,, 1998). bb 2132-33, 2057-59, s. 155,160.

vasıtaların edinilmesine ihtiyacı vardır. *Kutadgu Bilig'de* bu som altın ve kılıç ile nitelendirilmiştir.

Devlet kelimesini karşılayan güç ve güçlülük anlamına gelen iktidar sözü ülkenin kaynak ve imkanlarını, maddi ve manevi vasıtalarını, buyruğu altında bulunduran ve yöneten kişi ya da toplulukları kapsar. İktidar kelimesi çoğunlukla siyasi kelimesi ile birleştirilerek siyasi iktidar şeklinde söylenilmektedir. Siyasi iktidar sözü aynı zamanda devlet ve devletin kaynaklarının, varlıklarının yönetimini, kamu hizmetlerinin görülmesini içermektedir. İktidar sahibi bu bakımdan açığa çıkmaktadır. İktidar sahibinin devletin imkanlarını ve devletin gücünü kendisi için değil, kamu hizmetleri için kullanmalıdır. Bu esaslara uyanları Yusuf şöyle tanımlamıştır. "Uygunsuz hareket eden kimseleri ellerini kollarını bağlayıp susturdu, kötüleri memleketten sürerek uzaklaştırdı" [(55)]. Ayrıca iktidar sahiplerinin memleket işlerinde tedbirli hareket etmeleri gerektiği ve böyle olunca da devlet uzun ömürlü olacağını dile getiren Yusuf bu bakımdan hükümdarda bir çok meziyetlerin bulunması gerektiğini de vurgulamıştır. Ayrıca, devletin bir ikbal olduğunu vasıflandırmakla da Yusuf siyasi kararsızlığı ortaya koyarak, iktidar mücadelesine açıklık getirmiştir [(56)]. Yusuf Has Hacib ikbalin geçici olduğunu belirtmekle siyaset adamlarını ülkeye hizmet yolundan sapmamaları hususunda uyarmıştır. Bu uyarının amacı: hükümdarın sınırsız bir güce sahip olmadığını ve gururlanmaması gerektiğini hatırlatmaktadır. İktidar sahibi açısından gidilecek en doğru yolun iyilik olduğunu onun için, elden geldiği kadar iyilik yapması gerektiğini belirten Yusuf kendini hizmete adayan için de şöyle demektedir: Hükümdarın gözü sevinçle parlarsa devlet ona hizmet edene elini uzatır [(57)].

2.2. Devlet Yönetimi

Türk dünyasının milli kitabı sayılan Kutadgu Bilig*, hayatın her yönüne ilişkin bilgiler vermekle kalmayıp doğal olarak yönetim, yönetilen ve siyaset anlayışı ile ilgili de önemli bilgiler içermektedir.*

Özellikle de, eserde yansıtılan tüm olayların Küntoğdı adı verilen hükümdar etrafında odaklaşması ve onun aynen devlet başkanını sembolize etmesi esere bir siyasetname niteliği katmaktadır. *Kutadgu Bilig* eseri doğrudan doğruya bir siyasetname olmamakla birlikte kendi zamanının yönetim anlayışını da yansıtan önemli bir kaynaktır[(58)]. Eserdeki devleti yönetim

---

(55) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı,, 1998). bb 548-52, 668-70, s. 58-59.
(56) S. KAZMAZ: a.g.e., s.27.
(57) S. KAZMAZ: a.g.e., s.27-30.
(58) Z. ÖNLER: *Kutadgu Bilig'de İktidar kavramı ve Siyaset Anlayışı.* **TA,** (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,2002), s.179.

felsefesi ve Siyasi İktidar anlayışları eserin esasını oluşturan dört kahramanın davranışları vasıtası ile belirtilmiştir.

Eserdeki devlet yönetimi ve hakimiyet anlayışını anlatmaya geçmeden önce, aynı kavramların tanımlarına ve bir az eski Türk tarihi zamanındaki algılanış biçimlerine de yer vereceğiz. Anladığımız kadarı ile devlet yönetimi, devletin başında bulunan yönetici topluluktur. Devlet Yönetimi-siyasi iktidar olarak da açıklanabilmektedir.

Devlet sözünü karşılayan iktidar sözü, ülkenin kaynak ve imkanlarını, maddi ve manevi vasıtalarını buyruğu altında bulunduran ve yöneten toplulukları ifade etmektedir. İktidar sözü çoğunlukla siyaset sözü ile birlikte kullanılır. Buna göre, siyaset genel olarak devlet yönetimi anlamına gelir. Siyasi iktidar aynı zamanda devleti, devletin kaynaklarının varlıklarının yönetimini, kamu hizmetlerinin görülmesini içerir[59].

Kutadgu Bilig'deki siyasi iktidar ya da devleti yönetim algılayışı eserin temelini oluşturan dört kahramanın üzerine kurulmuştur.Aslında Yusuf'un eserinde anlatılan devleti yönetim felsefesinin temel unsurları Göktürkler devrinden beri devam eden devleti idari geleneğinden ileri gelmektedir.

Yusuf Has Hacib eserindeki baş kahraman ya da hükümdar Küntoğdı'yı adalet olarak sıfatlandırmış ve böylece bu iki kavramı tek kişiye yansıtarak iktidarın adaletten ayırmak mümkün olmadığını belirtmiştir [60]. Ayrıca da, hükümdar Küntoğdı'nın adalet şeklinde toplumla olan ilişkisi güneşin yer yüzü ile olan ilişkisine benzetilmiştir. Bu benzerliği de, aşağıdaki beyitlerde görmek mümkündür[61]. Vezir Aytoldı'nın hükümdar Küntoğdı'ya Küntoğdı adının neyi ifade ettiği hususunda sorduğu sorulara hükümdarın verdiği cevaplar devlet başkanının ilk önce nasıl olması gerektiği ile ilgili önemli örnektir.

Künüg kör irilmez tolu okturur Yarukluki bir beg talu okturur	Hükümdar cevap verdi:- Alim benim tabiatımı güneşe benzeterek, bu adı verdi.
Mening me kılınçım angar oşadı Könilik bile toldı eksümedi	Güneşe bak, küöülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir.
İkinçi togar kün yarur bu ajun Tözü halkka tegrür yokalmaz özün	Benim tabiatım de ona benzer, doğruluk ile

(59) S. KAZMAZ: a.g.e., s.64.
(60) Z. ÖNLER: a.g.m., s.64.
(61) Z. ÖNLER: a.g.m., s.180.
(62) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1999). Bb 825-32, s. 100.

	doludur ve hiçbir vakit eksilmez.
Mening me törüm bu yokalmaz özüm Kamug halkka bir teg ne kılkım sözüm	İkincisi- güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığı bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez.
Üçünçi bu kün togsa yirke isig Çiçek yazlur anda tümen ming tüsig	
Kayu ilke tegse mening bu törüm Ol il barça itlür taş erse korum	Benim de hukukum böyledir, ben ortadan kaybolmam; hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır.
Togar kün arıg ya arıgsız timez Kamugka yarukluk birür eksümez	Üçüncüsü- bu güneş doğunca, yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır.
Mening me kılnçım bu ol begülüg Tözüke tegir barça mindin ülüg[62]	Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştan başa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer.
	Güneş doğar, temiz ve ya kirli demeden, her şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez.
	Benim de hareketim tıpkı böyledir; herkes benden nasibini alır[63].

Yukarıdaki açıklamalardan hükümdarın başlıca şu niteliklere sahip bulunduğunu görmek mümkündür.

Hükümdarın tabiatı da güneş gibi sağlamdır. Ay kadar karakterinde hiç değişkenlik yoktur. İkincisi güneş nasıl bütün dünyayı aydınlığı ile kaplarsa hükümdarın tabiatı da güneş gibi iyi kötü ayırımı yapmaksızın herkese eşit şekilde yayılmaktadır. Bu nitelikle hükümdarın eşitlikçiliği ve adil davranışı vurgulanmaktadır. Üçüncüsü ise, nasıl güneş ile yer yüzündeki türlü bitkiler, çiçekler var olduysalar hükümdarın görevi de, insanları üreticileştirerek onların ihtiyacını karşılamaktadır[64]. Burada görüldüğü gibi, Yusuf Has Hacib hükümdarın tabiatını güneşe benzeterek devlet yönetiminde de ilk önce hükümdarın güneş gibi sabit ve insanların

---

(63) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı,, 1998). Bb 825-32, s.70-71.
(64) Z. ÖNLER: a.g.m., s.181.

gereksinimlerini karşılamada da güneş gibi eşit olmasını görmek istemiştir. *Kutadgu Bilig'deki* devlet yönetimi anlayışı günümüzdeki gibi düzenli devlet yönetimi sisteminden kastetmezse de, yönetimde esas uyulması gereken prensipler ve adaletli yönetimin temel yönlerini eserde yansıtmaya çalışır.

Yusuf Balasagun kendi eserinde yönetimin adaletli şekilde yürütülmesine ayrıca önem vermiş ve eserinin gereken yerlerinde bu konuya vurgu yapmıştır.

Ülke yönetiminde zalimliğin hiç bir faydası bulunmadığını ve halkın huzura erişmesinin de doğru kanunlar yapmak olduğunu yazar hükümdarın vezir Aytoldı'ya adalet vasfının ne olduğunu açıkladığı beyitlerde görülmüştür.

Munu men me körgil könilik törü Törü kılkları bu baka tur körü[65]	İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum: kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et [66].

Bundan sonra da hükümdar kendi oturduğu tahtı misal alarak kendi tabiatından söz etmiştir.

Mening kılkım ol kör emitmez köni Köni egri bolsa könilik küni	Bak, benim tabiatım de yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar.
Könilik özele keser men işig Adırmaz men begsig ya kulsıg kişig	Ben işleri doğruluk ile hallederim: insanları, bey ve ya kul olarak, ayırmam.
Kerek oglum erse yakın ya yaguk Kerek barkın erse keçigli konuk	İster oğlum, ister yakınım veya hısımım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun;
Törüde ikigü manga bir sanı Keserde adın bulmagay ol mini	Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiç biri beni farklı bulmaz.
Bu beglik ulı kör könilik turur Köni bolsa begler tiriglik bolur[67]	Bu beyliğin temeli doğruluktur; beyler doğru

---

[65] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı,, 1998). B 800, s.68,
[66] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1999). B800, s.97.

[67] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1999). Bb 808-809, 817-19, ss. 69-70.

olursa, dünya huzura kavuşur [68].

Bu beyitlerde görüldüğü gibi, hükümdarın karakterinin de doğruluk ve kanunu kastetmesi devletin iyi yönetimi ilk önce doğru kanundan kaynaklandığını belirtmesi yönünde çok önemlidir. Devleti idare işinin ideal düzeye kavuşması için doğru kanunların yapılması şarttır. Yönetim altında bulunan halkın da refahının yükselmesi için doğru kanunların adaletli şekilde uygulanması gerekmektedir.

Siyasi iktidarın görevi de, işte adaleti ülkede gerçekleştirerek yurttaşlar arasında hak dengesini sağlamaktır. Yusuf Has Hacib'e göre de adalet doğruluk olarak karşılanmaktadır. Doğruluk ise, herkese hakkını sağlamaktır. Ancak bizim burada belirtmemiz gereken husus adaletin ilahi menşeli olarak karşılanmasıdır. Dolayısıyla adaleti gerçekleştiren Tanrı'dır. Hükümdar ondan sonra gelir: zulme uğrayan hakkını alamayan, hakkını yitiren kişi hükümdara baş vurur [69].

Türk devletlerinde adalet anlayışının algılanışı ve adaletin gerçekleştirilmesi ve burada hükümdarın aldığı yer konusunda Muslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim adı verilen ortak bir devlet kurumunun çalışmalarından anlamak mümkündür. *Kutadgu Bilig'deki* devlet teşkilatının işleyişini de bir çok yönleri ile Dîvân-ı Mezalim'in fonksyonları ile karşılaştırmak mümkündür.

Dîvân-ı Mezalim- islam hukukunun ve tarihinin ortaya çıkardığı özgün bir hukuk kurumudur. Tarihteki bütün islam devletlerinde yer almış olan bu devlet kurumu Türk devletlerinde benimsenmiş ve geliştirilmiştir [70]. Dîvân-ı Mezalim kurumu Muslüman devletlerinde yönetimin hem merkez hem de, taşra teşkilatında yer alarak yalnızca yargı değil, yasama ve yürütme fonksyonu ile de yakından ilgili olmuştur. Merkez teşkilatında Dîvân-ı Mezalim kurumu devlet başkanı tarafından yürütülmüştür. Bazen de devlet başkanının yetkilerinin bir kısmı vezir, kadı ve Sahîb'ül Divanü'l-Mezalim[71] unvanını taşıyan kamu görevlerine devredilmiştir. Hakimiyetin adaletli yürütülmesi, bu devlet kurumunun düzenli uygulanmasından kaynaklanmıştır. Dîvân-ı Mezalim'in üyeleri ve yardımcıları da bulunmuştur. Mezalim'in oturumlarında devlet başkanı her zaman başkanlık yapmıştır. Devlet başkanı hem oturumu yönetir hem de karar vericidir. Diğer üyeleri ise,

---

[68] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı,, 1998). Bb 808-809, 817-19, ss. 69-70.
[69] S. KAZMAZ: a.g.e., s.71.
[70] Vecdi AKYÜZ: *Muslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim Kurumu***. İA,** c.5, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.210.
[71] * Sahîb'ül Divanü'l- Mezalim- Dîvân-ı Mezalim kurumunun başkanıdır.

danışma amacı ile bulundurulmuştur. Mezalim'in oturumlarını düzenlemek ve bunun başkanlığını yapmak devlet başkanının en doğal hakkıdır. Çünkü, bu kurumun görevlerinin yerine getirilmesi için ancak böyle bir güce sahip kişi ile mümkün olabilirdi. Dîvân-ı Mezalim'in yüksek denetleme kurulu olduğuna göre, bu kurum aracılığı ile iktidarın gösterilmesi ve ayrıca da adaletin yerine getirilmesi sağlanabilmektedir [(72)]. *Kutadgu Bilig'de* olduğu gibi, devlet teşkilatında hakimiyet işlerinin yürütülmesi hükümdarın karakteri ile ilgili olduğu önemli ise, Mezalim görevinin yerine getirilmesi de hükümdarın iktidarı ve davranışları ile çok yakından ilgili olmuştur. *Kutadgu Bilig'de* Tanrı'dan sonra adaletin yürütücüsü olan hükümdar hak arayarak kendisine gelenlerin hakkını koruyarak hakimiyeti adaletli şekilde yürütmekle görevliydi. Dîvân-ı Mezalim'de halkın bütün tabakalarının şikayeti dinlenirdi. *Kutadgu Bilig'de* halktan gelen şikayet ve isteklerin dinlenmesi ve bunların yerine getirilmesi, haklarının korunması hükümdarın başlıca sorumluluğu olmuştur.

Türkler'de adalet anlayışının ilahi menşeili olup, her şeyin emredicisinin Tanrı olduğunu eski devir Türk tarihi dönemlerinde görmek mümkündür. *Kutadgu Bilig'de* de devlet yönetimi ile ilgili asıl geleneklerin İslam öncesi dönemleri esas aldığını görebiliriz. Türk tarihinde adaletli devlet yönetimi sisteminin örneklerine her zaman fark etmek mümkündür. Ancak, *Kutadgu Bilig'e* göre adalet anlayışı ayrıca başlık altında verileceği için burada sadece devlet yönetiminde adaletin uygulanması gerektiği konusunda ip uçları vereceğiz.

Eski Türk hakimiyet anlayışına göre, hükümdarlara idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlanmıştır. Yani hükümdar Tanrı irade ettiği için, kendisine **Kut** ve kısmet verdiği için hükümdardır ve siyasi iktidar hakkına sahiptir. Türk kağanı göğün yer yüzündeki temsilcisi durumundadır. Bu hakimiyet anlayışı asırlardan beridir Türk devlet yönetiminin temel unsuru olarak kalmıştır. Başka bir söyleyişle Türkler'de devleti yönetim anlayışının ilahi menşeli olduğu yüzyıllar boyunca çeşitli Türk devletlerinde görülmüştür, [(73)]. Mesela Asya Hunların'da devlet idarecisinin ünvanı: *"Gök Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u Tanhu"* denilmesi ve Avrupa Hunların'da da "Tanrı'nın Kılıcı" hikayesi ile Sofya'da Hun ve Bizans elçilerinin arasında çıkan anlaşmazlıkta Atilla'nın ilahi kudretle donatılmış olacağının belirlenmesi ve Akatir kıralının Atilla'yı Tanrı'ya benzetmesi aynı düşünceleri ortaya koyar [(74)].

Türk hakimiyet anlayışının Tanrı bağışlı olduğunu bir sonraki dönem Türk devletlerinde de görmek mümkündür. Göktürk Devletinde de kağanların başarıya ulaşabilmeleri Gök

---

(72) V AKYÜZ: a.g.m., s.215.
(73) R. GENÇ: a.g.e., s.66.
(74) İ. KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul, 2000), s.248-49.

Tanrı'nın izni ve desteği ile mümkün olabilmekteydi. Kut (yönetme yetkisi) sahibi olan kağan Tanrı'dan gerekli desteği elde etmiş demektir. Kağan'ın bundan sonraki iş yürütmesi de onun kişiliğine, bilgelik derecesine, irade ve davranışlarına bağlıdır. Buradan anladığımız gibi, Tanrı'nın kağana bağışladığı bu yetkiyi doğru kullanıp kullanmamak da kağana kalıyordu [(75)]. Demek ki, Gök Tanrı Türkler'de kağanlara idare etme yetkisi veren ve her şeyin üstünde görülen üstün bir varlıktır. Göktürk kitabelerinde Tanrı-Tengri başta olmak üzere kişi oğlu ve yer gibi üç varlıktan bahsedilmiştir. Kitabelere göre, Tanrı yeri, suyu tanzim eden, zamanı yaşayan yaratan insana özellikle de Türk kağanına ve hatununa değer veren, yücelten güç veren, il verendir (il birigme Tengri) . Tanrı bir de insanlar arasından yücelttiklerine "bilgi verendir". Göktürk kitabelerindeki Tanrı ve insan münasebetlerinin yönetici veya hükümdar açısından değerlendirdiğimizde "Türk İl" ya da "Türk bodununun meydana çıkışında Tanrı'nın katkısı olduğu bilinci ortaya çıkmaktadır. Yani, Tanrı'nın insanı farklı bir alemden bir diğer ışık alemine indirmesi, Tanrı'nın yaratıcılık niteliğini göstermektedir. Bu bakımdan yönetici olma işi de, Tanrı bakımından bir zorunluluk değil, bir lütuf olduğu düşünülür. Hükümdarın bir insan olması adurumunda o Tanrı ile münasebet kurma ve ondan bilgi alma imkanına da sahiptir. Kağan eğer bu imkanı gerçekleştirirse, bilge olur[(76)].

Böylece, devlet yönetiminin başında bulunan kağanın idare işine gelme ve yönetim yetkisinin de belirleyicisinin ilk önce Tanrı olduğu düşüncesinin Göktürkler zamanında nasıl olduğunu değerlendirmiş oluruz.

Siyasi hakimiyet hakkının insana Tanrı tarafından verildiği düşüncesi Kutadgu Bilig'de de, aşağıdaki gibi anlatılmıştır. Ayrıca siyasi hakimiyet hakkı, devleti yönetim yetkisi kısacası "Kut" düşüncesi *Kutadgu Bilig* eserinin en temel konularından biridir. İşte, bu Kut'un menşeinin ilahi olduğunu ve kaynagını da Tanrı'dan aldığı düşüncesi eserde aşağıdaki beyitlerde şöyle anlatılmıştır.

Kamug işke tevfik bayattın tile Bayat birge şeksiz sanga küç bile	Her işe Tanrı'dan tevfik dile; bil ki, sana ancak Tanrı yardım edebilir.
Bayat kimke birse bu beglik işi Birür ög köngül kör ol işke tuşı	Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir.

---

(75) M. ARSLAN: **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı.** (İstanbul, 1987), s.44.
(76) İrfan GÖRKAŞ: *Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri*. **TDAD,**117, (1998), s.111.
(77) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991). Bb 1430,1933-34, 1960, 5947, ss. 160, 211, 214, 589.

Kimi beg törütnek tilese bayat Birür aşnu kılk yang ukuş yüg kanat	Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir.
Iduk ol bu beglik arıglık tiler Arıglık bile ilde saklık tiler	Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin: onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti
Bu begler bayattın musallat turur Budun edgü bolsa beg edgü bolur[77]	Lütuf ederek, sana bu beyliği verdi: ey bilgisi geniş olan insan, buna şükür et.
	Bu beyler hakimiyetlerini Tanrıdan alırlar: halk iyi olursa bey diyi olur [78].

Görüldüğü gibi, Tanrı lütfuna bağlı olduğu ve insanı Tanrı'nın hükümdar olarak yarattığı şeklindeki yönetim anlayışı XI. yüzyılda *Kutadgu Bilig'de* de dile getirilmiştir [79]. Buradan biz, Tanrı bağışlı Türk hakimiyet anlayışının Yusuf Balasagun tarafından eserde de güzel örnekleri ile yansıtıldığını anlayabiliriz. Tanrı tarafından kendisine Kut sağlanan hükümdar olumlu davranışlarda bulunduğu müddetçe hükümdar olabilirdi. Kut'un gösterdiği doğru yoldan çıkan ve devleti idare etmede başarılı olamayan devlet başkanı Tanrı'nın bağışladığı hakimiyet hakkından yoksun bırakılmış demekti. Tanrı'nın Kut'u bağışlama ve geri aldığı düşünceleri Orhun Yazıtlarında da bahsedilmiştir. Özellikle, millet yolunda "gece uyumadan, gündüz oturmadan" çalışması gereken hükümdar halkın kendisinden istediklerini yerine getirmedikçe Kut'un Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi [80]. Hükümdardan Kut'un geri alındığı anlayışı, Orhun Yazıtlarında Kağan'ın görevini yapıp yapmadığı konusunda halkına hesap verdiğini göstermesinde çok net olarak açıklanmıştır [81]. Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtlarının doğu taraf kısımlarında Bilge Kağan'ın millet yolunda *"Babamızın ve amcamızın kazandığı milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım. Gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kültegin ile iki Şad ile ölesiye kadar çalıştım. Tanrı buyurduğu talim olduğu için kısmetim olduğu için çlecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, az kavmi çok kıldım. Gayri*

---

(78) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998). Bb 1430,1933-34, 1960, 5947, ss. 112,147,425.
(79) R. GENÇ: a.g.e., s.69.
(80) İ. KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul,2000), s.257.
(81) M. ARSLAN: a.g.e., s.51.

ülkelerden, gayri hakanlardan daha iyi kıldım"[82] demesi hükümdarın Tanrı karşısında halkına hesap verdiğini açıklaması bakımından çok önemlidir. Kağan'ın Tanrı'nın lütfuna karşı halkına nasıl hizmet sunması gerektiğini ve sorumlulukların yerine getirilmesinde ne kadar titiz olması yönündeki konular burada açık bir şekilde açıklanmıştır. Kağan'ın halkına karşı sorumlulukları, görevi ve vazifeleri hakkında ileride ayrıca bahsedileceğinden konumuz burada uzun tutulmayacaktır. Devlet yöneticisinin Tanrı tarafından belirlenmiş sayılan ilahi üstünlüğü kendisinden sonra çoçuklarına da intikal ettiği düşüncesi Kutadgu Bilig'de de görülmüştür [83]. Devlet yönetimi ile ilgili olan bu intikal anlayışını aşağıdaki beyitlerde görmek mümkündür.

Anasında togsa togar beglikin Körü ögrenür iş bilür yiglikin	Bey doğarken, beylikle doğar; görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir.
Bu işni ilig minde yigrek bilür Atası beg erdi özi beg turur	Bu işi hükümdar benden daha iyi bilir; babası bey idi, kendisi de beydir.
Atası beg erse ogul togdı beg Ogul togsa beg hem ataları teg[84]	Babası bey ise, oğul bey doğar; o da babaları gibi, bey olur [85].

Bu örneklerde görüldüğü gibi, iktidarın babadan oğula geçme geleneğinin *Kutadgu Bilig'in* kaleme alındığı zamanda da, var olduğu eserdeki örneklerle ortaya konmuştur.

Türk hakimiyet anlayışının daha bir temel unsuru olan hükümdarın bütün ülkelerin tek hakimi gibi kabul edilmesi ile ilgili inanış *Kutadgu Bilig'de* de ortaya konulmuştur. Ancak, cihan hakimiyeti düşüncesinin eserdeki ifadelerine yer vermezden önce, bu algılayışın Türklerce nasıl geliştirildiği konusunada şunları söyleyebiliriz.

Cihan hakimiyeti anlayışı Türk tarihinin çok erken zamanlarından itibaren görülmeye başlamıştır. Türk cihan hakimiyeti fikirleri tarihte bir çok destan ve efsanelere de yansımıştır. Bu bakımdan Eski Türklerin veya Oğuzların tarihi fetihlerini anlatan Oğuz-name destanına göre, ilk cihan hakimiyeti Oğuz Han tarafından kurulmuştur. Oğuz Han'ın hanlığını ilan etmesinden sonra, dünyanın dört tarafına elçiler göndererek, "Ben artık bütün dünyanın

---

[82] Hüseyin Namık ORKUN: **Eski Tzıtlürk Yaarı.** (Ankara,1994), a.42-43
[83] R. GENÇ: a.g.e., s.69.
[84] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991). bb 1932,1936,1950, ss.211, 213.
[85] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998). Bb1932, 1936, 1950, ss.147-48.g

Kağanıyım" diye bütün halkı itaate çağırması ve Cihan'a hakimiyetin kendisine müjdelenişi bu düşüncenin temelinin destanlarda görüldüğünün belirtisidir[86]. Tür cihan hakimiyeti anlayışının destan ve efsanelerde görülmesi ve bu düşüncenin Türkler tarafından çok erken zamanda beri geliştirmiş olduklarının işaretidir. Aynı görüşler Uygur hükümdar ailesinin menşei hakkındaki bir efsanenin devamı olan Uygur destanlarında da dile getirilmiştir [87].

Bundan sonra cihan hakimiyeti düşüncesinin tarihi akislerine de bakarsak. Türk tarihinde ilk defa büyük bir imparatorluk kurmuş olan Hunlar zamanında özellikle Hun hükümdarı Motun'un hakimiyeti devrinde cihana hakimiyet kurma düşüncesi başlamıştır[88]. Asya Hun hükümdarı olan Motun'un ünvanı olan "Tanrı Kut'u veya Tanhu (Tanrı'da Kut bulmuş, Tanrı'nın bağışladığı) sözünün kendisinde dünya iktidarını ifade eden düşünceler bulunmaktadır. Dünya iktidarlığını geliştirme düşünceleri Avrupa Hunların'da da görülmüştür. Avrupa Hunları da bu düşünceyi göç ve istilaları ile birlikte batıya götürmüşlerdir. Bizans elçilerinin anlattıkları gibi, Hunlar o zaman Atilla'nın ilahi bir menşeden geldiğine inanıyorlar ve dünyanın kendilerine ait olduğu ifadesi ile savaş yaptıklarını ve sarayında bu hakimiyet düşüncesinin hüküm sürdüğünü söylüyorlardı [89].

Hunlar'dan sonra Göktürkler zamanında da bu hakimiyet düşüncesinin daha da sağlamlaştığını görürüz. Göktürkler devlete dışarıdan elçiler geldiklerinde bununla devletlerinin yükseldiğine inanıyorlardı. Süryani kaynaklarında Batı Göktürkleri'nin kağanı İstemi Kağan Bizans İmparatoru Justinaus'un elçisi Zemarkos'u kabul ettiği zaman gözlerinden yaş akmıştır. Zemarkos bunun sebebini sorunca, O: *" Atalarımızdan işittik ki, Garp İmparatorluğu'nun elçileri geldiği zaman bu, bizim için artık yer yüzünü fetih ve istila edeceğimize delalet eder"* demiştir. Burada cihan hakimiyeti düşüncesinin daha devletin kuruluşundan önce mevcut bulunduğunun ve böylece diğer kavimlere de yayıldığını ifade eder. Bundan başka Göktürklere ait bulunan Orhun Kitabelerinde de milli şuur, demokratik ruh, insanlık duygusu ve cihan hakimiyeti ideali baştan başa anlatılmıştır. "Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişi oğlu yaratılmış kişi oğulları üzerinde de dedem Bumın ve İstemi Kağanlar hükümdar olmuşlardır. Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar: harpten vazgeçirmişler; başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdir.- Böylece sahipsiz ve teşkilatsız Gök-Türkler'i nizama koyup hüküm sürmüşlerdir" hitabı ile bu

---

(86) Osman TURAN: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi** Tarihi. (İstanbul, 1999), s.75-77.
(87) İ. KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul,2000), s.255.
(88) O. TURAN: a.g.e., s.83-87.
(80) İ. KAFESOĞLU: a.g.e., s.255.
(89) İ. KAFESOĞLU: a.g.e., s.255.

düşünceleri millete ve dünyaya duyurmuşlar ve bundan sonraki nesillere de miras olarak bırakmışlardır [90].

Buraya kadar anlattığımız, cihan hakimiyeti düşüncelerinin tarihi kayıtlarda nasıl yansıtıldığını ve bu gibi fikir algılayışların tarih boyunca eski Türk devletlerinde nasıl geliştiğini ifade etmektedir.

Türk cihan hakimiyeti düşüncesi, fütühat felsefesinin ana kaynağı olarak daima gerçekleştirilmeye çalışılan bir ülkü sıfatını tarihimiz boyunca korunmuştur [91]. Cihan hakimiyeti düşüncesinde güdülen amaç yer yüzünde huzur ve sükunu sağlamak olmuştur. Türk hakimiyet anlayışında dünyaya barış getirmek ve hakimiyet sağlama düşüncesinin *Kutadgu Bilig'de* de ortaya konulduğu anlaşılmıştır. Eserde bu konu üzerinde dikkate değer ifadeler bulunmaktadır. Mesela: Dünyayı elde tutmak için, insan anlayışlı olmalıdır; halka hakim olmak için ise, hem akıl, hem cesaret gerektir.

Ajun tutguka er ukuşlug kerek
Budunbaşguka ög kerek hem yürek
Ukuş birle tuttı ajun tutguçı
Bilig birle bastı budun basguçı [92].

Dünyayı elde tutmak için, insan anlayışlı olmalıdır
Halka hakim olmak için ise, hem akıl, hem cesaret gerektir.

Dünyayı elinde tutan onu anlayış ile tuttu; halka hükmeden, bu işi bilgi ile yaptı [93].

Yusuf Has Hacib hükümdar Kün-Toğdı'nın iyilik ve faziletlerini anlattıktan sonra, "Dünya halkı bunu duyunca onu arzuladı ve ona yakınlık göstererek, etrafına üşüştü ve toplandı ve "Bak dünya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı" -,diye hükümdarı bütün yer yüzünün hakimi olarak göstermiştir.

Yusuf Has Hacib'in hükümdara öğütlerde bulunurken, eserinin çok yerinde dünya hakimi anlamında: ajun tutmuş er, ajunçı kişi ve ajunçı böğü beg gibi ifadeleri kullanması cihan hakimiyeti düşüncelerinin korunmakta olduğunu göstermektedir. Diğer yönden

---

(90) O. TURAN: a.g.e., s.86-87.
(91) İ. KAFESOĞLU: a.g.e., s.256.
(92) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991). Bb 217-18, s.38.
(93) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998). Bb 217-18, s.26.

hükümdarın hakimiyet yetkisinin ilahi olduğunu belirten "Tanrı bu Kut'u ve iyi tabiatı kime verirse bu dünya her türlü nimeti onun ile olur" şeklindeki ifade de, hükümdarlığın dünya hakimiyeti için verilmiş bir lütuf olduğu anlayışını o dönemde nasıl algılandığını anlamamız bakımından önemlidir [(94)]. *Kutadgu Bilig'de* ifade olunan idarecilere verilen bütün öğütler bu aynı düşüncenin ortaya konulması demektir. Bilindiği üzere, Türk cihan hakimiyeti anlayışına göre, insanlar ve ülkeler arasında hiç bir ayırım yapmadan yer yüzünü bir bütün olarak kabul etmek ve buna da Tanrı'nın lütfunu kazanan hükümdarın törenin şartlarına göre, dünyayı idare etmesi gerektir demekti.

Kutadgu Bilig'deki devleti yönetim anlayışını değerlendirirken, hükümdarın idari yetkisinin Tanrı bağışlı olduğunu ve bununla birlikte Türk cihan hakimiyeti anlayışının temel felsefesini de bu ilahi menşeli anlayış oluşturduğunu anlamış oluruz. Ancak, tarihi süreç içerisinde görülen Türk devletlerinde hükümdarın yönetimde bu kadar üstün vasıflara sahip bulunması onu insan üstü bir varlık olarak anlamaya şüphe getirmemelidir. Çünkü, eskiden görüldüğü gibi hükümdar Tanrı aracılığı ile hükümdardır. Aynı surette geniş hakları bulunmaktadır. Asya Hunların'da devlet başkanının geniş yetkilerinin bütünü Tanrı Kut'unun şahsında toplanmıştır. Tanrı Kut devleti idare ederken gelenekleri halkın isteklerine bakarak onların ihtiyaçlarını gidermek, devlet içinde güven ve barış sağlamak, devleti korumak gibi görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. Tanrı Kut'u halkı var olan kanunlara riyayet etmeğe mecbur etmeğe yükümlü olduğu gibi, yeni kanunlar da koyabilir.

Aynı zamanda Tanrı Kut ordunun da baş komutanıdır. Savaş zamanında bile bizzat kendisi orduya kumandanlık eder. Kaza hakkını kendisi kullanır. Suçluları o cezalandırır. Savaş ilan etmek, barış anlaşmalarını imzalama yetkisi Tanrı Kut'a aittir. Yabancı ülkelere giden elçiler de onun vekili olarak giderler. Diğer ülkelerin hükümdarları ile yapılan yazışmaların altını imzalamak ve vergiye bağlı topluluklardan alınan vergiler de bizzat ona gönderilirdi[(95)]. Görüldüğü gibi, Eski Türk hakimiyet anlayışına göre, hükümdarın ilahi menşeli olarak geniş yetkileri bulunmaktadır. Devlet yöneticisi ülke ile ilgili her türlü işten sorumludur. Fakat, bizim burada işaret etmemiz gereken esas konu, Türk devletlerinde hükümdarın hiç bir zaman üstün bir varlık olarak görülmemesidir. İ. Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi Türk hükümdarları asla insan üstü bir varlık olarak sayılmamışlardır. Halk onun normal bir insan olduğunun farkındadır [(96)]. Esasında Türkler'de hakimiyet karakteri "ilahi vazife" anlayışından dolayı "karizmatik" iktidar olarak kabul edilmiştir. Karizmatik hakimiyete bağlı topluluklar genellikle dini cemiyetler olmuşlardır. Türk siyasi birliği ise,

---

(94) R. GENÇ: a.g.e., s. 70-71.
(95) Necdet SEVİNÇ: *İslam Öncesi Türk Hukuku.* **TDAD,1** (1980:1), s.161-184.
(96) R. GENÇ: a.g.e., s.71.

dini bir karakter taşımamaktadır. Peygamberler veya veliler tarafından yönetilen Türk topluluğu görülmemiştir. Türkler'deki "Kut" düşüncesinin kendisi böyle bir sınırsız hakimiyete imkan tanımamaktadır[97]. Burada konumuzun bu kısmı ile ilgili bilgileri *Kutadgu Bilig'de* de görürüz. *Kutadgu Bilig* esasen Kut ve Töre anlayışları üzerine kurulmuştur. Kut'un kendisi Töre'ye ve Tanrı'nın ortaya koyduğu prensiplere uyularak kazanılır. Dolayısı ile *Kutadgu Bilig'de* Töre'nin meydana çıkışını, hükümlerini, dayandığı prensipleri anlatan bir eser durumundadır[98]. Çalışmamızın giriş bölümünde zaten belirtildiği üzere Yusuf Has Hacib eserinin XVI. bölümünü devletin yani, Kut'un tasvirine ayırmıştır. *Kutadgu Bilig'in* bu bölümünde Kut'un vasıfları geniş bi şekilde anlatılmıştır.Konumuz ile ilgili olarak Kut'un vasıfları, meziyeti önceden anlatıldığından Kut'un devlet ve ya bir vezir olarak bilinen Aytoldı'nın kişiliği ile Doğruluk veya adalet vazifesini yerine getiren hükümdar Küntoğdı'nın kişiliklerinin devleti yönetim açısından nasıl birbirlerini tamamladıklarını inceleyeceğiz.

Eserde Aytoldı ile sembolize edilen "Kut" kavramı ve Öğdülmüş ile sembolize edilen "Akıl" iktidarın varlığını oluşturan önemli iki öğedir.

Devlet yönetiminde iktidar için, en önemli iki temel de doğruluğun yanında görülen Kut ile Akıl'dır [99]. Kut aslında siyasi iktidar demektir. *Kutadgu Bilig'de* de Kut (siyasi iktidar) Aytoldı tarafından temsil edilmiştir. Aytoldı vezirdir. ve devleti idare etmede her zaman hükümdar Küntoğdı'nın yanında bulunan hükümdara devamlı öğütler veren, devlet işlerinde ona danışmanlık eden biridir. Hükümdar da ona kendisine yakın bulunmasını öğütler. Demek ki, burada devlet yönetiminin Töre (kanun) ve onun uygulandığı alan olan iktidarsız düşünülemeyeceği kesindir. Töre tatbik olunacağı yer bulmak için , iktidara muhtaçtır. İktidarın da kanun emrinde olması gerekir [100]. Devlet iktidarının da her zaman törenin emrinde bulunması lazımdır. Çünkü, gerçek kuvvet de Töre'dedir. Burada anlaşıldığı gibi kanun devletsiz, devlet de kanunsuz düşünülememektedir. Demek ki, Devlet-Töre, Töre de Devlet içindir. Eserde devlet, Kut, Siyasi İktidarı ifade eden vezir Aytoldı'nın hükümdarın huzuruna geldiğinde:

Atım kul tapugçı kör ornum kapug Kılınçım könilik me kılkım tapug	-Ey devletli hükümdar kulluk adı hizmet etmekle güzelleşir.

---

(97) İ. KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü**. (İstanbul,2000), s.256.
(98) Halil AÇIKGÖZ: *Kutadgu Bilig ve Bir Çalışma,* **TDAD,1** (1987:1) s. 237.
(99) Z. ÖNLER: a.g.m., s.182.
(100) İ. KAFESOĞLU: *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri.***TA,** (Ankara:Yeni Türkiye Yayınları:2002), s.170.

Sanga keldimograp uzun yol yorıp Tilekke bu kün tegdim arzum kanıp [101].	Benim adım kul ve hizmetkardır, bak, yerim kapıdır; şiarım –doğruluk ve tıynetim –hizmettir [102].

demesi ile vasfının doğruluk olduğunu kul adının da hükümdara hizmet etmekle güzelleşeceğini belirtmiştir. Yazar, vezirin hükümdarın huzuruna gelip, hizmette bulunmak istediğini belirtmekle iktidar ile kanunun adaletin birbirlerinden ayrıt edilemeyecek kadar bağlı bulunduğunu belirtmemiz açısından önemlidir.

Görüldüğü üzere, Kut'u sembolize eden Aytoldı ile doğruluğu sembolize eden Küntoğdı'nın arasındaki konuşmalardan vezir ile hükümdarın nasıl olmaları gerektiğini ve soyut anlamı ile iktidar ile adaletli devlet yönetiminin temel prensiplerini öğreniriz.

Eserde Küntoğdı hükümdar vaziyetinde bulunarak, devamlı soru sormakla istediği cevapları Kut'tan, Akıl'dan, İrfan'dan çıkarmaktadır.

Önceden de söz ettiğimiz gibi, vezir Aytoldı saadet yani ikbal yani Kut'tur. arapça bir kelime olan devlet ile Türkçe Kut eş anlamlı sözcüklerdir. Ancak buradaki devlet sözünün günümüzdeki anlamı değil, ikbal ve mutluluk anlamı söz konusudur [103]. Demek ki eserdeki anlamı ile Aytoldı ikbal, saadet ve Kut'tur. Aytoldı hükümdarın huzuruna çıktığında, hükümdarın bir türlü olumlu davranışları karşısında ters haraketleri göstermesi ile nasıl bir vasfa sahip olduğunu belirtmiştir. Aytoldı hükümdar karşısında onun gösterdiği yere oturmayıp da, kendi cebinden çıkarıp koyduğu bir topun üzerine oturması, hükümdarın yüzü gülmesine karşılık, vezirinin gözünü yumması ve yüzünü buruşturması, başını çevirmesi ile kendi sıfatının nasıl olduğunu belirtmiştir. Aytoldı'nın böyle bir haraketlerde bulunduğunu gören hükümdar hiddetlenmiştir. Fakat, sonradan Aytoldı kendisinin niçin böyle yaptığını anlatarak sıfat ile meziyet ve kusurunun da neler olduğunu söylemiştir. Eserde anlatıldığına göre, Aytoldı adı verilen vezir kendi tabiatının kararsızlığını aşağıdaki beyitlerde anlatmıştır.

Orun birding aşnu men oldurmadım Orun yok manga sen munı uk tidim	Sen önce bana yer gösterdin, ben oraya oturmadım.-Benim için yer yoktur, sen bunu anla!- demek istedim.
Neteg kim orunsuz topık yuvlunur Anı teg me devlet özüm yolunur	Düm-düz yerde top nasıl kendi kendisine

---

[101] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991). Bb 590-98, s.74-75.
[102] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb 598-90, s.53.
[103] Z. ÖNLER: a..g.m., s. 179.
[104] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991), bb. 660, 662, 665-66, 669-70, ss. 82-83.

Yana sözleding sen yime sözledim Seve baktıng erse yüzüm kizledim	yuvarlanırsa , saadet de öyledir; ben sıyrılıp, giderim. Sen tekrar konuştun, ben de cevap verdim; sevgi ile bakınca, yüzümü sakladım.
Özüm körkitür öz kılınçım sanga Ayur kılkım irsel inanma manga	Bununla sana kendi tabiatımı göstermek ve:-Tabiatım kararsızdır, bana inanma:-demek istedim.
Akar suv yorık til bu kut turmadı Ajun tezginürler yorıp tınmadı	Akar su, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan, yorulup-dinlenmeden, dünyayı dolaşırlar.
İnançsız turur kut vefasız yayıg Yorırda uçar terk adakı tayıg[104]	Saadete inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken, hemen uçar, ayağı kaygandır [105].

Yukarıdaki beyitlerde anlatıldığı üzere, Kut'un haraketleri de onun yaradılışı icabıdır. Tabiatı kararsızdır, topa benzediğini, onun için yer bulunmadığını kendisine güvenilmemesi gerektiğini, vefasız ve dönekliğini anlatmakla sıfatının nasıl olduğunu anlatmıştır.

Bundan sonra da, yazar Kut'un meziyetlerini anlatır:

Bu ay toldı aydu kör erdem öküş Meninhdin tegir tegse erke ülüş	-Meziyetim çoktur; insanlara kısmet gelirse, benden gelir.
Kılınçım ongay körse yaşım kiçig Kamug beg bedükke meningdin keçig	Tabiatım yumuşak, dikkate edersen, yaşım da küçüktür;
Yüzüm körki körklüg ne kılkım silig Tilemiş tilekke yeturdüm elig	Fakat, bütün bey ve büyüklere giden yollar benden geçer.
Özüm kayda bolsa kamug arzular Mening birle yügrür manga öz ular	Yüzüm güzel, huyum mülayımdır; arzu edilen her şey benim elimin altındadır.

---

(105) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb. 660,662, 665-66, 669-70, s.58-59.

(106) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991), bb 673-82, ss. 83-84.

Erej minde emgek meningdin tezer Sevinç minde sakınç manga yol azar	Nerede olursam-olayım, bütün arzular benimle beraber yürür ve bana bağlanır.
Manga öznese kim özelip ölür Manga kim boyun egse arzu bulur	Huzur bendedir; mihnet benden kaçar; sevinç bendedir, üzüntü bana yol bulmaz.
Urayın tigüçi özi ursukar Basayın tigüçi özi bassıkar	Kim bana kafa tutarsa, ıstırap içinde mahvolur; kim bana boyun eğerse, arzusuna kavuşur.
Mungar mengzetü keldi emdi bu söz Munı eştip uksu biliglig kedöz	Beni vurmak isteyenin kendisi vurulur; beni ezmek isteyenin kendisi ezilir.
Bu kut kayda bolsa boyun bir yaraş Kalı öznese kuka kadgun küreş	Saadet nerede ise, ona boyun eğ ve kendini beğendir; devlete kafa tutarsan, üzüntü ile boğuşursun.
Bu kut kelse yalınguk kutadur köni Tümen arzu birle talulap yiraş[106]	Saadet gelirse, insan hakikaten mes'ut olur; bütün arzularına kavuşur huzur içinde yaşar [107].

Görüldüğü gibi, vezir Aytoldı meziyetinin de her çeşit iyiliği kendisinde bulundurmak olduğunu, kusursuz, temiz ve taze olanların her an kendisi ile beraber yürüdüğünü belirtmiştir. Aytoldı değerinin bu kadar üstün nitelikleri taşıdığını belirtmiş olmakla hükümdarlığa giden yolun da ondan geçeceğini söyler. Demek ki, beyliğe gelecek olan kimsenin de ilk önce bilgili iyi birisi olarak saadet ile kendisini beğendirmelidir. Hükümdar olan kimse her zaman saadetin yolundan yürürse, onun taşıdığı değerleri kendisinde bulundurursa o zaman gerçekten mutlu olmuş demektir. Mutlu insan devleti elinde bulunduran demektir. Aytoldı meziyetlerini yanında kusurunun da var olduğunu ortaya koymuştur.

---

[107] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb 673-82, ss.59-61.

Münüm bu mini yalnguk irsel tiyü Ayıglap yorırlar kişike ayu	Kusurum varsa, şudur: insanlar kendi aralarında, beni dönek diye kötüler, dururlar.
Mün ermez manga kör bu irsellikim Yangı neng talular ma özke bekim	Halbuki dönekliğim benim için bir kusur değildir; ben kendime daima yeni ve taze şeyler seçerim.
Yayıg tip sökerler bu kılkım üçün Manga mün ururlar bu atım üçün	İşte bu tabiatım için, dönek diye, bana söğerler ve bundan dolayı bana kusur isnat ederler.
Törümiş neng erse yokalgu turur Törü tügli halik ne kolsa kılur	Yoktan var olan her şey tekrar yok olacaktır; yaratan Tanrı ne isterse,onu yapar.
Yayıg ermez erse bu devlet özi Ne edgü neng erdi bu kut ay kozı	Ey kuzum, bu ikbal ne güzel şey olurdu, eğer devlet dönek olmasa idi [109].
Kelip barmaz erse bu devlet yana Tünermegey erdi yarumış küne[108]	

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi, Kut, Saadet dönekli olmasına rağmen, kendisine her zaman yeni ve taze şeyler arar. Yıpranmış ve eski şeyler onun için sıkıntı vericidir. İnsanlar Kut'un bu tabiatı için ona iftira ederler. Halbuki yoktan var olan her şeyin tekrar yok olacağını ve herşeyin yel gibi gelip gideceğini belirtmekle saadetin de kendisine güvenilmemesi gerektiğini anlatır. Yusuf Kut'un tüm meziyet ve kusurlarını anlatmakla kalmayıp devlet yöneticisinin onu elde etmek için neler yapması, nasıl bir kimse olması lazım geldiği konusunda da bilgi varmiştir.

Meni bulguçı kılkı alçak kerek Köngül kodkı til sözde yümşak kerek	Eserde Kut için bağ ve köstek olacak şeyler aşağıdaki beyitlerde anlatılmıştır.
Özini küdezse ayı ertmese Yavuz yunçıg işke yakın turmasa	Beni bulan kimse mütevazi tabiatlı, alçak gönüllü ve tatlı dilli olmalıdır.

---

[108] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991), bb 685-86, 690-92, 695-96. ss. 85-86.
[109] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb 685-86, 690,692, 695-96. ss. 60-61
[110] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991), bb 703-710, ss. 87-88.

Tengi birle tutsa tikilmiş nengin Yorık tüzse kılkı kılınçı yangın	Kendisini gözetmeli ve hiç bir zaman ifrata gitmemeli, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamalıdır.
Özinde ulugka tapug kılsa öz Özinde kiçigke süçig tutsa söz	Toplanmış olan malı yerine sarfetmeli; hayatını, işini, tavır ve haraketini düzenlemelidir.
Kişig satgamasa küvezlik bile Basıtmasa özde kiçigke küle	Kendinden büyüğe saygı göstermeli; kendinden küçüğe ise, rifk ve şefkatle muamele etmelidir.
Yavalık bile borka baş sokmasa Yavalıkka boşlag nengin saçmasa	Kibir ve gurur ile başkalarını incitmemeli, kendisini küçüklerin eğlence ve tahakkümüne bırakmamalıdır.
Oyunka katılmasa elgin tilin Könilik öze tutsa kılkı yangın	Boşu-boşuna kendisini içkiye vermemeli, boş yere malını saçıp, heba etmemelidir.
Yayıg kut kişeni bu nengler turur Bu yanglıg basa kutnı kaçmaz kalur[110]	Eli ve dili ile oyuna karışmamalı, tavır ve haraketlerinde dürüst omalıdır[111].

Görüldüğü gibi, bir devlet başkanının saadeti Kut'u elinde bulundurması için de her yaptığı iş ve haraketlerinde dürüstlük bulunması gerekmektedir. Ancak, yazar Kut gelir tutmasını bilmezsen gider; mal verir yemesini bilmezsen alır. İnsan tutabilirse Kut kaçamaz ama kaçarsa, sana sıra tekrar çabuk gelmeyecektir demekle her işin de hükümdarın Kut'a erişmesi ile halledilemeyeceğini belirtmiştir[112]. Buna göre de Kut'a erişen hükümdar da ilk önce, saadetin istediği vasıfları her an kendisinde bulundurması gerekir. Ayrıca yaptığı hal ve haraketlerini de kontrol altına alması lazımdır. Eğer, Kut'un arzu ettiği nitelikleri bulunduramayıp da kendisine verilen vazifeleri yerine getiremedikçe onun ilahi lütfa layık olmadığı kanaatı ile Kut kendisinden geri alınmış olacaktır. Bunun içinde hükümdar Kut'u elde tutmaya imkan sağlayan özelliklere sahip olması lazımdır. Hükümdarın nasıl bir özellik ve vazifeleri olması gerektiği konusunda ayrıntılı bilgilere diğer bölümlerde yer verilecektir.

---

(111) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb703-710. ss. 62-63.
(112) R. GENÇ: a.g.e., s.62.

Burada sadece bir devlet yönetiminde siyasi iktidar ile kanun ve Töre varlığının nasıl birliktelik göstermeleri gerektiğini eserdeki örnekleri ile açıklamış bulunuyoruz.

Develet yönetiminde önemli yeri bulunan hükümdar ve idari işinde ona yardımcı bulunanların nasıl olmaları hususunda başlıca bilgiler, hükümdar Küntoğdı ve vezir Aytoldı'nın hal ve haraketlerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hükümdarın huzuruna çıkıp, hizmet etmeyi tercih eden vezir Aytoldı hükümdara tavsiyelerde bulunarak, yönetime yardımcı olmuştur. Hükümdar Küntoğdı ise, Doğruluk, Kanun, Adalet'i temsil etmekle devlet yönetiminde uygulanan işlerin her zaman adalet yolundan yürütülmesi gerektiği konusunda güzel örnek oluşturmuştur. Devlet Yönetimi anlayışını değerlendiriken, Aytoldı'nın oğlu olan Öğdülmüş'ün Aklı temsil etmesi ile eserin sonuna kadar hükümdarın hizmetinde bulunmuş ve ona yönetim ile ilgili her konuda tavsiye ve bilgiler verdiğini de belirtmeliyiz. Öğdülmüş'ün Aytoldı'nın oğlu olması ile birlikte onun tarafından hükümdara tavsiye edilmesi ayrıca anlamlı olmuştur. Çünkü, Aklı ortaya koyan ve hükümdara getiren kut veya iyi talihtir. Eserin yarısından çoğu onunla ilgili olmuştur [(113)] Eserin anlatım tarzına göre de, Küntoğdı devamlı sorular soran birisi olarak istediği tüm yanıtları da Kut'tan, Akıl'dan, İrfan'dan almaktadır. Buna göre de, Töre yani Kanun Akıl ve İrfan tarafından ortaya çıkartılmıştır. Akıl ve İrfan'ın dayandığı temel değerler gaflet, hizmet, hikmet ve gönül olmuştur [(114)]. Akıl ile İrfan'ın kendisi ise, Kut'tan türemektedirler.

Kutadgu Bilig'deki devlet yönetimine ilişkin temel düşünceler, her toplumda her çağda ön görülen genel ahlak kuralları ve sonuçta da hükümdarın nasıl olması gerektiği, halk ile olan ilişkiler, devlet yöneticisinin halka karşı tutumu gibi konularda ayrıntılı görüşler Öğdülmüş'ün hükümdarla olan konuşmalarında dile getirilmiştir. Ancak, halk ile devletin ilişkiler ve devlet yöneticisinin sahip olması gereken özellikler ve vazifeler konusunda ayrıca başlıklar altında söz edeceğiz. Şimdi ise, Öğdülmüş'ün Aklı temsil etmesi ile hükümdar ile birlikte devlet yönetiminde nasıl yeri bulunduğunu ifade etmiş bulunuyoruz.

Genel olarak *Kutadgu Bilig'de* tasvir edilen ideal bir devlet, ideal bir yönetimdir. Eserde dile getirilen bir çok ilke çağlar boyunca ve toplumlara göre değişmeyen ahlak kurallarıdır [(115)].

Kutadgu Bilig'de esas konuyu oluşturan devlet ve devleti yönetim anlayışı tek bir ütopyadır. Ama böyle bir eserin yazılması ve önemli sosyal konuların öne çıkarılması açısından eserin çağının çok ilerisinde bir anlayışı yansıttığı görülmektedir. Eserdeki devlet ve siyasi iktidar konularına ait ortaya konulan bilgiler çağlar geçtikçe de önemini

---

(113) Z. ÖNLER: a.g.m., s.184.
(114) Sait BAŞER: *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre,* **TDAD**.1(1987), s.9.
(115) Z. ÖNLER: a.g.m., s.181.

yitirmeyecektir. Çünkü yazarın anlatmaya çalıştığı temel konular, devleti idari işinde ortaya çıkan sorunlarda daima bilmemiz gereken konulardır. Eserin kaleme alındığı zaman geride kalmış ise de yazarın bize anlatmak istediği tüm insanlığa ait konular önemini yitirmeyecektir.

2.3. Devlet Yönetiminin Dayanakları

Eski mutlak yönetim anlayışında görüldüğü gibi, *Kutadgu Bilig'de* de devletin gücü mutlak bir biçimde hükümdarda toplanmıştır. Bu yönetim erkinin her hangi bir başka güçle paylaşılması mümkün olunmayacaktır. Ancak bu mutlak iktidarın dayanakları ve işlevleri bulunmaktadır.

İktidarın dayanakları ve temel işlevleri aşağıdaki beyitlerde, hükümdar Küntoğdı'nın üzerinde oturmuş olduğu taht, tahtın ayakları ve diğer araçlarla anlatılmaya çalışılmıştır. Eserde vezir Aytoldı, hükümdarın üzerinde oturduğu tahtın ne biçim taht olduğunu, eline tuttuğu bıçağın da ne olduğunu ve sonunda niçin sağında şeker ve solunda acı ot bulundurduğunu sorar. Hükümdar da bütün bu sorulara cevap olarak kendi tabiatı ve meziyetlerini anlatmak istediğini söyler. Daha sonra vasfının doğruluk ve kanun olduğunu dile getirir.

Bu kürsi özele öz oldurdukı Adakı üç ol kör ay köŋlüm tokı	Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır; ey gönlümü doyuran.
Kamu, üç adaklık emitmez bolur Üçegü turur tüz kamıtmaz bolur	Üç ayak üzerinde olan hiç bir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça, taht sallanmaz.
Kalı üç adakta emitse biri İkisi kamıtar uçar ol eri	Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır.
Kamug, üç adaklıg köni tüz turur Kalı bolsa tört kör bir egri bolur	Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa, biri eğiri olabilir.

(116) Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991), bb. 801-09, ss. 97-98.

Kayu neng tüz erse kamugı uz ol Kamug uz körü barsa kılkı tüz ol	Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir; her iyinin, dikkat edersen, tavır ve hareketi düzgündür.
Kayu neng emitse kör egri bolur Kamug egriler isiz urgı bulur	Hangi şey yana yatarsa, eğri olur; her eğrilikte bir kötülüğün tohumu vardır.
Könilik özele keser men işig Adırmaz men begsig ya kulsıg kişig	Düz olan yana yatarsa, duramaz düşer; hangi şey doğru ise, düşmez, yerinde durur.
Bu bögde biçek kim eligde turur Bıçıglı kesigli turur ay unur.	Bak, benim tabiatım de yana yatmaz,doğrudur; eğer doğru eğilirse, kıyamet kopar.
Kayu tüz emitse turumaz tüşer Kayu neng köni bolsa tüşmez serer	Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak, ayırmam [117].
Mening kılkım kör ol emitmez köni Köni egri bolsa könilik küni[116]	

Bu beyitlerde anlaşıldığı gibi, hükümdarın üzerine oturduğu üç ayaklı taht yönetimin de sanki üç dayanağı gibi tasvir olunmaktadır. Tahtın ayaklarının sadece üç olmasına da o kadar önem verilmesinin nedeni iktidarın sadece bu üç öğeye dayanması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü örneklerde anlaşıldığı gibi, üç ayağı olan her şey hiç bir zaman bir tarafa meyletmeyecektir. "Eğer dört ayaklı olursa, biri eğri olabilir" demekle sayının dörde çıkmaması gerektiği önemle vurgulanmıştır. Şimdi ise, tahtın sağlamlığı konusuna gelirsek. Tahtın ayaklarının düz olması eserde önemle belirtilmiştir. Çünkü, her eğrilikte bir kötülüğün tohumu bulunabilecektir onun için hükümdarın tahtının düzlüğü aynı zamanda iktidarın sağlam sabit olmasını da nitelendirmektedir.

Yine bu tasvirde kürsünün üç ayağından birincisi, hüküm vermeyi, yani mutlak iktidarı ; ikincisi cezayı, üçüncüsü ise adaleti sağlamayı, ödülü, temsil etmektedir. Demek ki, devlet

---

[117] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb. 801-09, ss.69.

yönetiminin üç işlevinin bulunduğunu da burada görmek mümkündür. Eserde kürsünün üç ayağının karşılıkları olarak da bunlar gösterilmektedir.

Könilik üzele keser men işig Adırmaz men begsig ya kulsıg kişig	Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir.
Bu bögde biçek kim eligde turur Bıçıglı kesigli turur ay unur	Ben işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam.
Biçek teg bıçar men keser men işig Uzatmaz men da'vI kılıglı kişi	Şekere gelince, o zulüme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir.
Şeker ol kişi bir aŋar küç tegip Törü bulsa mindin kapugka kelip	O insan benden şeker gibi tatlı-tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler.
Şeker teg süçiyü barır ol kişig Sevinçlig bolur anda yazlur kaşı	Zehir gibi acı olan bu Hind otunu ise, zorbalar ve doğruluktan kaçan kimseler içer [119].
Uragun yime ol kişiler içer Özi küçkey erse könidin kaçar [118].	

Bahsedildiği gibi, hükümdarın elindeki bıçak "hükmü", uragun "cezayı", şeker "adaleti sağlamayı" karşılamaktadır. Hükümdarın da kürsünün bu üç işlevine eşit ağırlık vermesi kürsünün (toplumsal düzenin) sürerliği için bir zorunluluktur. Yönetimin bu üç dayanağını günümüzün demokratik yönetim anlayışı ile karşılaştırma yaparsak. Günümüzde de yönetim erki yürütme, yasama ve yargı organları arasında paylaşılır. *Kutadgu Bilig'deki* iktidar da güç, ceza ve ödül kavramlarına dayanmıştır.

III. B Ö L Ü M

3. Kutadgu Bilig'e Göre Halk Anlayışı

---

[118] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 3. Baskı, 1991), bb 809-14, s.98.
[119] Yusuf HAS HACİB: **KB,** Çev. Reşit Rahmeti ARAT (Ankara: TTKB, 7. Baskı, 1998), bb. 809-14, s.75.

Bir idari siyaset kitabı olan *Kutadgu Bilig'deki* "halk" anlayışını anlatmadan önce, Halk tabirinin kavram olarak açıklanmasını yapabiliriz. Eserde ele alınan önemli başlıklardan birisi Halk'tır. Çünkü, yazar devlet idaresini, devlet teşkilatını ve toplumdaki sosyal grupları ortaya koymakta halk ve halkın çıkarına daha önem vermiştir.

Halk ilk önce bir sosyal grup olarak nitelendirilmektedir. Ancak, bu sosyal grubun oluşması için, aşağıdaki bazı özelliklerin bulunması şarttır.

- *Birden fazla ferdlerin bulunması*
- *Grup üyeleri kendilerinin gruba dahil olduklarını hissetmeleri*
- *Karşılıklı rol,statülere , değer ve inançlara sahip olmak*
- *Özelliklerinin farkında olarak karşılıklı ilişki içinde bulunmak* [(1)].

Ama, halk tabirinin sadece bir sosyal grup olduğunu belirtmek yeterli değildir. Halk'ın bir sosyal grup olarak sıfatlandırılması sadece genel bir açıklamadır. **Sosyal grup**, belli bir süre birbirleri ile etkileşim içerisinde bulunan ve ortak değerleri paylaşan iki ya da çok insan olarak tarif edilmektedir. Aynı toplumsal grubun ise, teşkilatlı ve teşkilatsız gruplardan oluştuğu bilinmektedir. **Kalabalık** ve **Hal**k ise teşkilatsız grup olarak değerlendirilmektedir. Kalabalık teşkilatsız olan sosyal grup olmakla birlikte belirli ve dar bir alanda yer almaktadır. Kalabalıkta süreklilik söz konusu değildir. Kalabalığı oluşturanlar arasında en küçük şahsi ilişkiler söz konusudur. Kalabalıktan tamamen farklı olarak, halk üyeleri yogun bir şekilde bir araya toplanmış değildir. Halkı oluşturanların bir arada bulunmaları tesadüfen değil sürekli, ama, teşkilatsız ve yaygın bir gruptur. Yaygın bir grup olmasına rağmen, halk hisseden ve düşünen bir gruptur. Halk- aynı ülkede oturan ortak menfaatleri bulunan büyük bir grup olarak tanımlanabilmektedir [(2)]. Ziya Gökalp halk anlayışını ümmet ve millet kavramlarından ayırarak, Arapça kökenli olan millet kavramının ümmetin din birliğinin karşılığı iken, Türkçede "nation"un karşılığı olarak Türkçeleşmiştir demektedir. Halk kavramının da, Fransızcadaki "people" sözünün karşılığı olarak kullanılarak bir devletin teb'ası olarak millet manasında da kullanıldığı görülmüştür. Z. Gökalp bu kavramları ayırmak için, halk kelimesini milletin seçkinler dışındaki kısmı için kullanılmasını uygun bulmuştur [(3)]. Bundan dolayı halkın aydın ve resmi görevlilerin devletin ileri gelenlerinin dışında kalan ve idare edilenler için, kullanıldığı ve böyle bir anlam taşıdığı da görülmüştür. Halk, toplumbilimi açısından fertlerin aynı ülkede oturarak, ortak menfaatleri paylaşması söz konusu olsa bile aslında daha çok idare edilenler için söylenilmektedir.

---

(1) Mustafa E ERKAL: **Sosyoloji.** (İstanbul,1993), s.31-35.
(2) Amiran KURTKAN: **Sosyoloji**. (İstanbul, 1988), s.34.
(3) Ziya GÖKALP: **Türk Uygarlığı Tarihi**. (İstanbul, 1993), s.31-35.

Devletin sadece idare olunan kısmına halk denilmesi ile toplumu iki sınıfa ayırarak bakmak söz konusu olmamalıdır.

Halk esasında belli bir zaman vebir yerde yaşayan insan topluluğu demektir. Ama, halk kavramında "devamlılık" yoktur. Halk, kişilerin oluşturduğu kollektif ve fiziksel topluluktur. Millet kavramında ise, devamlılık ve ebedilik ifade edilir. Bu bakımdan millet manevi bir varlığın karşılığıdır[4]. Bahsedilen açıklamalardan anlaşıldığı üzere, belli bir süre bir yerde yaşayan , ortak manevi değerleri bulunan ortak menfaatleri paylaşan insanların fiziksel ve kollektif topluluğa halk denilebilmektedir.

Halk anlayışının kavram olarak açıklanmasının yapılmasından sonra, Türk devletlerinde halka nasıl bakıldığı ve o dönemdeki toplulukta halkın aldığı yer konusu üzerinde de bilgiler verelim. Yönetim sisteminde idari kesimin ilk önce dikkatini koyması gereken devletin halk kısmı Türk topluluklarında en önemli topluluk olarak sayılmıştır.

Eski Türk devletlerinde halka "Kün", "Bodun", veya "El" (İl) denmiştir [5] Eski Türk döneminin mirasları olan Orhun Yenisey Yazıtlarında halk anlayışının temel örneklerini görmek mümkündür.

Eski Türkler'e göre, "halk" ile "toprak" devleti meydana getiren ki önemli unsur olmuştur. Bu sebeple topraksız devlet düşünülemezdi. Halk toprağı, toprak da halkı tamamlayarak bir devleti meydana getirirlerdi [6] Demek ki, Türklerde devletin oluşması için ilk önemli unsurdan birisi halk sayılmıştır. Halk da Devlet varlığını sağlayan önemli faktördür. Buna göre halk, devletin hem kurucusu hem de temel unsurudur. Başka bir deyişle halk devletin gerçek sahibi olarak görülmüştür. Devletin var olması geniş halk kütlelerinin idareci kesim ile yaptığı işbirliği ve onların gayretleri ve katkıları sonucunda gerçekleşiyordu [7] Türklerde halkı devletin temeli sayan bir anlayış ve düşünceler her yerde savunulmuştur. Bu konuda Cengiz Hanile ilgili somut bir örnek bulunmaktadır. Cengiz Han ilk başlangıçta göçebe bir kavmin reisi durumunda, fethettiği yerlerde bütün insanları öldürüp yok etmiştir. O zamanlarda Cengiz Han büyük devlet idaresinden haberdar olmamıştır. Bu sebeple aldığı yerlerde hiç bir canlı bırakmaksızın yok etmiştir. Fakat yine bir şehri aldığı ve şehrin insanlarını da öldürdüğü sırada Doğu Türkistan'daki Hami şehgrinden gelen Tapan adlı bir Uygur Türk'ü han'a şöyle demiştir:

- "Siz, insanları öldürüp toprağı boş bırakıyorsunuz! Halbuki devlet, insan ile topraktan meydana gelir. İnsansız devlet olamaz!"

---

[4] Aydın TANERİ: **Türk Devlet Geleneği.** (İstanbul, 1997), s.81.
[5] Salim KOCA: **Türk Kültürünün Temelleri**. (Ankara, 2003), s.57.
[6] Bahaeddin ÖĞEL: **Türk Kültürünün Glişme Çağları.** (İstanbul, 1988), s.433.
[7] S KOCA: a.g.e., s.58.

Çin kaynaklarına göre, Cengiz Han bu sözlerden büyük bir ders almış ve bundan sonra hiç olmazsa teslim olan şehirlerin halkını öldürmemeğe çalışmıştır[8]. Demek ki Eski Türk devletlerinde halka devleti tamamlayan bir unsur olarak bakılmıştır. Halkın devlet anlayışının önemli unsuru olduğu fikri ve devltein devamlılığı için halkın idari edenler ile yaptığı işbirliği ve sağladığı katkıları ve gayretleri Gök Türk döneminin Yazıtlarında açık bir şekilde dile getirilmiştir. Mesela, 630 yılında Gök Türk devletinde meydana gelen gerilemeler ve devletini istiklalini kaybeden Türk milletinin feryatları Göktürk Yazıtlarında şöyle ifadelerle yansımıştır[9]. Gök Türk dönemi yazıtlarda dile getirilen örneklerden anlaşıldığı gibi, Türk devletlerinde devletin yıkılması bağımsızlığın kaybedilmesi Türk milletinin büyük elemi olmuştur. Devletin toprak ve insanlardan kurulduğunu vurgulayan bu örnekler tarih boyunca önemini yitirmeyecektir. Eski Türk topluluklarında "Halk" anlayışı daha açık olarak anlatılacak olursa; esasen eski Türk devleti aşağıdaki sosyal birliklerden ortaya çıkmıştır.

a. *Oğuş- aile*
b. *Boy- aileler veya uruglar bir araya geldiği zaman*
c. *Bodun- boylar birliği*
d. *Devlet- bodunlar birliği*

"Boy" kelimesi eski Türkçede "Bod" şeklinde söylenmiştir. Boyun başında boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti düzenlemek gerektiğinde boyun çıkarlarını koruma vazifesi ile **Bey** *(bäg, beğ, bi)* bulunmuştur. Buna göre, boy siyasi bir birlik idi ve belirli arazisi, savaş güçü, mülkü ve hayvan sürüleri olmuştur. Buradan yola çıkarak boylardan bodunlar oluşmuştur. Bodunlarının da, başında genellikle arazisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre, Yabgu, Şad, İlteber ve başka unvanlar taşıyan idareciler bulunur ve bir ile tabi olurlardı. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların daha ziyade boyların sadece sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyasi topluluklar olduğu anlaşılmaktadır[10].

Böylece Eski Türklerde "Bodun" veya "Budun" sözünün "Halk" anlamında kullanıldığı görülmüştür. XI yüzyıl Karahanlılar zamanında Türkçeye "Halk" deyiminin girmiş olduğu söylenilebilir [11]. Yine "Halk" manasında Türkçede "İl" (el) kelimesinin kullanıldığı da görülmüştür. "İl" sözcüğünün sonraki anlamları olarak, "Halk" anlamı

---

(8) Bahaeddin ÖĞEL: a.g.e., s.434.
(9) S KOCA: a.g.e., s.58-59.
(10) İbrahim KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü.** (İstanbul, 2000), s.230-31.
(11) Reşat GENÇ: **Karahanlı Devlet Teşkilatı,** (İstanbul, 1981), s.76.

doğmuştur. Sonradan Türklerin her siyasal topluluğuna ad olarak verilmeye başlamıştır [12]. "İl" sözünün "Halk" anlamda kullanılması *Kutadgu Bilig'de* de görülmüştür.

Bu üç işte bolsa yaragsız kişi Yaragsız bolur barça il kün işi[13]	Bu üç yerde işe yaramayan insanlar bulunursa, bütün halkın işi kötü olur [14].

Görüldüğü gibi, *Kutadgu Bilig'de* "İl" sözünün halk anlamında kullanıldığı anlatmaya bile gerek kalmadan belirtilmiştir. Yusuf kadılık, naiblik ve vezirlik gibi üç önemli devlet işinde bulunanların kötü davranışları bütün halkın işini kötüye dönüştüreceğini böylece açık şekilde ortaya koymuştur. Burada esas konumuz olan "halk" tabirinin *Kutadgu Bilig'de* nasıl anlatıldığına bakacağız.

Esasen *Kutadgu Bilig'de* ortaya konulan topluluk a) idare edilenler b) idare edenler olmak üzere ikiye ayrılmıştır [15]. Yusuf'un o zamanki sosyal durumu açıkça ikiye ayırması yani toplumun idare edenler ile türlü iş ve meslek sahibi zümrelerden oluşması, şeklinde düşünmemek gerekir. Çünkü, eserde bütün bu zümrelerin başında "Avâm halk" zikredilmiştir[16].

Ömürkul Karayev, XI. yüzyılda Karahanlı Devletinin esas halkını, birbirine hasım sınıflar yani derebeyler ve göçebe ileri gelenleri ile bunların idaresi altında bulunan ezilen hakı yok olmuş dihkan çiftçilerin oluşturduğunu dile getirmiştir. Yine Ö. Karayev, Yusuf'un eserinde bütün halkı "budun" şeklinde adlandırarak onları: zengin, orta hal ve fakirler kısmına ayırdığından söz etmiştir[17]. Görüldüğü üzere, *Kutadgu Bilig'de* ortaya konulan topluluğun ayrı sınıflardan oluşması açık görülmüştür. Fakat, biz buradan bir sınıf tabakasının olduğu düşüncesini çıkartmamamız lazımdır. Genel olarak Türklerde sınıflı toplum düzeni görülmemiştir.

Eserde bahsedilen topluluğun idare edenler kısmı ile türlü iş ve meslek sahibi zümrelerden kurulu olması ve bir de Peygamber nesli olmaları sebebi ile Hz. Ali nesillerine özel bir yer verilmesi her hangi hukuki veya sosyal farktan ileri gelmemektedir. .ünkü, eserde bahsedilen bütün zümrelerin başında "Avâm halk" zikredilmiştir. Yusuf eserinde esas halkı "Avâm"[18] olarak adlandırılmıştır. Avâm'ın tabiatının, bilgi ve aklının ayrı olduğunu aşağıdaki örneklerde görülmektedir. Halkın

---

[12] Ziya GÖKALP: a.g.e., s.30.
[13] Y HAS HACİB: **KB**, Der. R R ARAT (Ankara: Atatürk Dil ve Kültür Tarih Yüksek Kurumu: TDKY, 1999), bb. 5534. s.A15 B382 C317.
[14] Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R R ARAT (Ankara: TTKB, 1998), bb. 5534. s.383.
[15] İbrahim KAFESOĞLU: *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. **TA,** c.4, (Ankara, 2002), s.552.
[16] *Kutadgu Bilig,* **madd**.., **YTA,** c.12. (İstanbul, 1985), s.2011.
[17] Ömürkul KARAYEV: *Cusup Balasagın cana anın Kutadgu Bilig poeması.* **Cusup Balasagın tuuraluu bayan.** (Bişkek:2004), s.150.
[18] **Avâm Halk-** Halktan ilmi irfanı kıt olan kimse. Okuyup yazması az olan fakirler sınıfı

karakterinden bahseden yazar onlarla nasıl münasebete geçilmesi gerektiğini de belirtmiştir.

Kılıksız bolurlar kara budun Törü yok toku yok katılmış ödün	Avâm halk görgüsüz olur; aralarındaki münasebetlerinde ne töre, ne de usül vardır.
Velikin bularsız yime bolmaz iş Tilin edgü sözle angar bolma iş	Fakat yine bunlarsız iş olmaz: onlara karşı iyi muamelede bulun, fakat onlarla arkadaşlık etme.
Kara kılkı barça bolur kapkara Kara kılma özni küdezü tura[19]	Avâmın, kara halkın, tabiatı her vakit kap karadır; iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma [20]

Bu beyitlerde görüldüğü gibi, halkın tabiatı hep ayrıdır. Fakat bu halksız hiç bir işin yapılamayacağı da söylenerek onlar ile hep iyi bir muamelede bulunulması gerektiği belirtilmiştir. Örneklerde anlatıldığı üzere, "Avâm halk" denilince de doğrudan doğruya bugünkü anladığımız halk manasında kabul etmek çok bir ileri görüş olabilir. Çünkü günümüz algılayışı ile halkın tabiatı öyle bir ayrıcalığa sahip değildir. Ama halk denilince de genel bir anlamı ile koyun sürüsü gibi olan aralarında her türlü düşünüp davranan insanların bulunduğu topluluğun olmasına dikkat edilmelidir. Bu yönü ile yazar da geniş halk kütlesinin tabiatınında kara olduğunu onlarla dikkatlice münasebet kurulması gerektiği bakımından beyleri uyarmıştır. Bu ifadelerde yazarın Avâm halk kelimesi ile birlikte kara sözünü kullandığı da görülmüştür. Avâm Halk tabirinin yanında halk sözüne **kara** kelimesinin eklenerek söylenildiğini aşağıdaki beyitlerde görürüz.

Kara kadgusı barça karnı üçün Budun tevşigi barça bogzı üçün	Kara halkın kaygısı hep karnıdır: onun çalışıp-didinmesi hep boğazı içindir.
Kara karnı todsa tili başsırar Basa tutmasa bek özi erk sürer[21]	Kara halkın karnı doyarsa, ileri-geri konuşmağa başlar: İyice itaat altına alınmazsa, kendisi hakim

(19) Y. HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Dil Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, **TDKY,** 1991), bb. 4321-23. s. A124 B310 C255.
(20) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R. R. ARAT (Ankara: **TTKB,** 1998), bb.4321-23, s. 312.
(21) Y. HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Dil Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, **TDKY:458,** 1999), bb. 4327, 4329, ss. A124 B311 C256.

olmağa kalkışır[22]

Örneklerde anlatıldığı gibi, halk anlayışı "kara budun" şeklinde de tasvir olunmuştur. Yazara göre, kara halk yani esas halkın yalnız sıkıntısı karnı olmuştur. Kara halkın çalışması da tek o boğazı içindir. Devleti idari işinde ortaya çıkan bütün meseleler hep bu halkın karnının doyurulmasından ya da aç bırakılmasından kaynaklanmıştır. Yalnız burada eserdeki "halk" anlayışını ortaya koymak amacımız olduğu için halka nasıl muamele edileceği başka konularda bahsedilecektir. Yusuf Has hacib'in halk tabiri ile kara kelimesini kullanması yalnızca halkın tabiatından kaynaklandığını kabul etmemiz yeterli olmayacaktır. Çünkü, kara sözü eskiden güçlü, yüksek manasında da kullanılmıştır. Halk sözünün yerine budun sözü ile birlikte "kara budun" şekli de kullanılmıştır. Ancak, karabodun denilince de, burada fakir ya da asrakıların veya çok daha yoksulların kastedilip kastedilmediği belli değildir [23]. Burada anlatılanlardan "kara bdun" adı verilerek tüm aşağı görülen topluluğun belirtildiğini düşünmek mümkün olmayacaktır. Oysa görüldüğü üzere kara bodun sözü Gök Türk Dönemi orhon Yenisey yazıtlarında "kara kamıg budun" yani "kara kemikli millet" olarak geçmiştir. Kara kemikli millet sözü burada halk tabakasına denilmiştir.Türklerde geniş halk tabakasına yalnızca kara budun denildiği de görülmüştür[24]. Burada kara bodun sözünün açıklanmasını da yapalım. Bodun sözü bazen kara sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. Türkçede kara sıfatının aslında aşağı bir dereceyi değil, aksine büyük kudretli, yüksek, saygı değerliği belirttiği bilinmiştir. Buna göre kitabelerdeki kara bodun ifadesini "asıl büyük kalabalık bodun" diye manalandırmak gerçeğe daha yakındır[25]. Böylece, Kutadgu Bilig'de halk kitlesi karşılığında "Avâm halk" , "Kara halk", "Kara bodun" kelimelerinin geçmesi eserde bahsedilen iş ve meslek zümreleri dışında ayrıca bir halk kitlesinin bulunduğunu görmek mümkündür. Eserde bahsedilen sosyal topluluğun da ikiye ayrılmış olması ilk bakıldığında normal gözükse de, bu durumun düşünüldüğü gibi basit olmadığı görülmüştür. Çünkü, Ortaçağ devletlerinde toplulukların asıl karakteri sosyal tabakalaşma olduğundan o zamanki hemen bütün devletlerde bir takım sınıflar mevcuttu[26]. XI. Yüzyıl Türk toplumunda kara bodun (halk) orta tabakayı oluşturuyordu. Yusuf Has Hacib, kara bodunun da genel bir tasnifini yapmıştır. Yani kara bodunun (halkın) da kendi arasında

---

[22] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R. R. ARAT (Ankara: **TTKB,** 1998), bb.4327, 4329. s. 312-13
[23] İbrahim KAFESOĞLU: a.g.m., s.166.
[24] Bahaeddin ÖĞEL: **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları.** (İstanbul, 1988), s.330.
[25] İbrahim KAFESOĞLU: **Türk Milli Kültürü**. (İstanbul, 2000), s.242.
[26] İ KAFESOĞLU: a.g.m., s.227.

özellikle san'at ve zanaat bakımından bir takım meslek gruplarına ayrıldığını ve halkın bir sınıflamasını yapmıştır[27].

Böylece Kutadgu Bilig'deki sosyal durum da bir sınıf tablosundan uzak görülmelidir. Mesela, burada batıdaki gibi serfliğe dayanan bir feodaliteye veya Çin'de var olan "Gentry" tabakasına rastlanılmamaktadır. Eserde bahsedilen toplulukta böyle bir imtiyazlı sınıfların bulunmaması Eski Türk devletinin ana çizgilerinden biri olmuştur [28].

Demek ki, Yusuf Balasagun'un ele aldığı eserde asıl sosyal topluluğu sınıflara ayıran ayrı bir imtiyazlı toplulukların olduğu düşüncesine varmak doğru olmamaktadır. Yusuf'un kendisi de, halkı adaletli kanun koyarak doğru yönetmek ve adaletli hakimiyet anlayışı ile ilgili ifadelerinde de aslında böyle bir ayırıma engel oluşturmaktadır.

Tüm halk kitlesini:*Alimler*,*Tabipler*, *Efsuncular*, *Rüya Tabircileri*, *Münnecimler, Şairler, Çiftçiler*, *Satıcılar*, *Hayvan Yetiştiriciler, Zanaatkarla, Fakirler*[29]grubuna ayıran yazar, bunların her birisi ile nasıl bir münasebette bulunulması gerektiği yönünde de bilgiler vererek asıl halk ile olan ilişkilerin nasıl bir düzeyde olmasını da açıkça belirtmiştir. Yine *Kutadgu Bilig'de* Karahanlı devletinde yaşayan halkın bir kısmı *"Raiyyetler"* olarak adlandırılmıştır[30].

Bayat rahmeti erdi halkı öze Kılınçı silig erdi kılkı tüze	Hukümdarların halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da aynı derecede, hukümdarlar üzerinde hakkı vardır.
Tüzün erdialçak kılınçı silig Uvutlug bagırsak akı kin elig[31]	Raiyyet onun bu hakkını gözetmeli, hukümdar da onun ten ve canını korumalıdır[32].

Yazar, "raiyyetler" adı altında dihkan ve çiftçileri belirtmiştir. Ama, raiyyet olarak daha açıkçası toplumun emekçi sınıfının kastedilmesi mümkündür.

Kutadgu Bilig'de köle ve *cariyele*r hakkında da çok bilgi verilmiştir. Kölelerin zor hayatı ve beylerinin idaresi altında ağır şartlarda çalıştığı eserde bahsedilmiştir[33]. Tarihi bilgilere göre, köle ve cariyeler XI-XII.Yüzyıllarda Orta Asya'da çoğunlukla ev işleri için

---

(27) Reşat GENÇ: **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası.** (Ankara, 1991), s.112.
(28) İ KAFESOĞLU: a.g.m., s. 227.
(29) Reşat GENÇ: **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası.** (Ankara, 1991), s.124.
(30) Ö. KARAYEV: a.g.m.., s.155.
(31) Y. HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Dil Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, **TDKY:458,** 1999), bb. 42-43, s. 21.
(32) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R. R. ARAT (Ankara: **TTKB,** 1998), bb.42-43, s.5.
(33) Ö. KARAYEV: a.g.m., s.154.

kullanılmıştır[34]. Genellikle “kul” tabiri “köle” manasında algılanıyorsa da, gerçek manası ile “mülk”ten ve “hak”tan yoksun kimseler değil, bazı siyasi ve medeni hakların kaybedilmesi söz konusudur. Burada daha çok esirlik ifade edinmek istenmiştir. Esirlik ile kölelik sosyal ve hukuki bakımdan birbirlerinden farklı şeylerdir. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollar'da kölelerin yanında esirler de vardır. Esasen köle kelimesi eski Türkçe metinlerde geçmez. Kitabelerde görülen kün<küng<(cariye) sözü de Çince (k'üen) kökenlidir[35]. *Kutadgu Bilig'de* kul ve hür insan ayırımı yapan ifadeler bulunmaktadır.

İki türlüg ol bu tapug kılguçı Biri boş biri kul umınç tutguçı	Hizmette bulunan kimseler iki türlü olur; biri-hür, biri-kul.
Bu kul kendü erksiz tapugçı bolur Tapug kılmasa begde berge bulur	Kul kendi ihtiyarı dışında hizmet eder;işi görmezse, beyden dayak yer.
Boşug kör bu tapnur özin kul kılıp Munıng emgekin yulgu tapgın bilip	Hür insana bak, o kendisini kul edip, hizmet eder; onun hizmetini takdir etmek ve emeğini karşılamak lazımdır.
Boşug kul bile tutsa bolmaz bu tüz Boşug boş tengi tut kulug kulça üz [36]	Hür insanı kul ile bir tutmak olmaz; hür insana hür muamelesi yap, kulu da kul gibi kullan [37].

Esasen Türk devletlerinde herkes kabiliyet ve çalışkanlığına göre her makama yükselebilirdi. *Kutadgu Bilig'e* göre, bunun tek şartı beye (devlete, millete) hizmet etmekti. Anladığımız gibi, kölelik aslında bozkıra yabancı olup, kökeni de yerleşik kültürlerden ortaya çıkmıştır [37]. Böylece, Kutadgu Bilig'de sözü edilen asıl sosyal topluluğun imtiyazlı gruplardan oluşan toplum değil, iş ve meslek uğrayışlarına göre ayrılan topluluklardan ve geniş bu halkı yönetmeye konulan idari kesimlerin oluşturduğu düşünülmelidir.

---

[34] Ö. KARAYEV: **İstoriya Karahanidskogo Kaganata.** (Frunze, 1983), s.121.
[35] İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., s.240.
[36] Y. HAS HACİB: **KB,** Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Dil Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, **TDKY:458,** 1999), bb. 2987-88-89, 2991, s.308-309.
[37] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R. R. ARAT (Ankara: **TTKB,** 1998), bb. 2987-88-89, 2991, s. 220.
[37] İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., s. 240.

3.2. Devlet Yönetiminde Halk

Kutadgu Bilig'e göre, halk ve devlet ilişkilerini değerlendirirken devleti yönetim felsefesi içerisinde halkın nasıl bir rol üstlendiğine bakılmalıdır. *Kutadgu Bilig'deki* sosyal topluluğa baktığımız zaman, devleti yönetenler ve türlü iş ve meslek sahibi zümrelerden kuruludur.

Yusuf Has Hacib devleti idare edenlerin beyler başta bulunmak üzere, beye hizmet edenlerden *(Kumandanlar, Kapıcıbaşçılar, Elçiler, Katibler, Hazinedarlar, Aşçı-Başı, İçkici-Başı)* oluştuğunu söz ederek, bunun yanında çeşitli meslek grupları ve *Avâm halkının* olduğunu da belirtmiştir. Görüldüğü kadarı ile böyle bir ayırım kolay düşünülmemektedir. Yazar bunların her birinin yerinin ayrı olduğunu önemle belirtmiştir. Bilindiği gibi, *Kutadgu Bilig'deki* yönetim anlayışı ile ilgili bütün düşünceler aslında halkın huzuru için yönelmiştir. Yazar, ideal devlet anlayışının temel ilkelerini anlatmaya çalışırken, ideal halk düşüncesini de bir arada görmüştür. Eserde ortaya konulan önemli konular halkla ilgili olmuştur. Bu nedenle *Kutadgu Bilig'deki* en önemli başlıklardan birisi de halk konusudur. Eserdeki devlet ve halk anlayışının temel ilkeleri Eski Türk devletlerindeki devlet ve halk anlayışının başlıca prensiplerine yönelmektedir.

Halkın zenginliği, halkın saadeti ve sevincinin memleket beylerinin hizmetinden ve davranışlarından kaynaklandığını devamlı dile getiren Yusuf devlet ile halkın her zaman uyumlu olmasını istemiştir. Devletin gelişmesini halkın iyi yaşadığında gören yazar, devlet idarecilerinin halk ile iyi ilişki kurmalarını ve adil davranmaları gerektiğini durmadan anlatmıştır.

Devleti nasıl yönetmek ve halkla münasebetin nasıl kurulması gerektiğini yazar eserinin Öğdülmüş'ün hukümdar Küntoğdı'ya memleketi tanzim etme usulünü söylediği kısmında ayrıca beyan etmiştir. Devlet yöneticilerinin halka iyilik yapmaktan çekinmemelerini belirtmiş olan yazar, halkın da, aynı davranışlar karşısında boş durmamasını da dile getirmiştir. Ancak devlet ile halk topluluğunun ilişkileri ayrı bir konu oarak bahsedileceği için, burada biz sadece devleti yönetimin halkın durumunun nasıl olduğu üzerinde duracağız. Devlet yöneticilerinin halka nasıl davranmaları gerektiğinin bazı önemli yönlerini aşağıdaki örnek beyitlerde görürüz.

Bu beglik küçün almadıng sen tilep Bayat birdi fazlı bile belgülep	Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti.
Köngül tüz üzüng süz bayatka tapın Budunka törü kıl bagırsaklıkın Er atnı sevindür hazine üle olardın özüngke ming arzu tile[1]	Halis gönül ve temiz kalple Tanrıya ibadet kıl, halka merhamet göster Hazineni aç ve servet dağıt adamlarını sevindir; onlar senin her arzunu yerine getiriler [2].

Beyitlerde açıkça görüldüğü gibi, devlet adamlarının makama kendi isteği ile erişmediğini her şeyin belirleyicisi de Tanrı olduğunu söyleyen yazar iktidar sahiplerinin önce Tanrı'ya ibadet ederek, sonra halka merhamet eylemelerini belirtmiştir. İkincisi de halkla olan ilişkilerinde hukümdarların cömert olmalarını yani her zaman hukümdar yanındaki adamlarına ve halka mal dağıtması gerektiği söylenmiştir. Çünkü, her vatandaş insanın devletine olan sevgisi ve devlet idaresine olan memnuniyeti kendi yaşamının iyi olmasından kaynaklanacaktır. Onun için halktan her zaman memnun olmaları beklenirse, onlara servetin esirgenmemesi gerektiği söylenmiştir. Bu konuda Türk devletlerinde bir kaç örnekler getirmek mümkündür. Halka dağıtılan gümüş, mal konusunda tarihte çok örnekler görülmüştür. Eski Türk devletlerinde hakanların millet önünde hesap vermeleri hususunda güzel örnek oluşturan Kül Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtlarında dile getirilen bilgiler tarih boyunca önemlidir. Hakanının halkına nasıl baktığını ve Tanrı uğrunda halkına hesap verdiğini dile getiren Kül Tegin yazıtında aşağıdaki şekilde geçmektedir.

T(e)ñri: y(a)rl(ı)kazu: kutum: bar üçün: ülüg(ü)m: b(a)r üçün:ölt(e)çi: bod(u)n(u)g: tirg(ü)rü: ig(i)t(ti)m: y(a)l(a)ñ: bod(u)n(u)g: tonl(u)g: çıg(a)ñ bod(u)n(u)g: b(a)y: kılt(ıı)m: (a)z bod(u)n(u)g: ük(ü)ş: kıl(ı)m: ıg(a)r elligde: ıgar kagalıgda yig kılt(ı)m: tört: bul(u)ñd(a)kı

---

[1] Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 5469, 5471, 5479. s.544.
[2] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKB, 1998), bb. 5469, 5471, 5479, ss. 392-93.

Tanrı bağışlasın, ilâhi lutfum olduğu için, kısmetim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı gitimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü olandan daha iyi kıldım [(3)]. Kül Tigin Yazıtı / Doğu Yüzü

Anlaşılacağı üzere, hakanların halkına bakmaları halkına her türlü hizmeti göstermeleri eski dönemde bile var olmuş ve bu gibi düşünceler yazıtlara yansımıştır. *Kutadgu Bilig'de* devlet yönetim felsefesinin bu temel düşünceleri korunmuştur.

Belirtildiği gibi, *Kutadgu Bilig'deki* halk tabakasını sadece kara halkın oluşturduğu düşüncesi ile kalınmamalıdır. Esas eserde ortaya konulan topluluk hukümdara yönetimde yardımcı olanlardan başlayıp, türlü meslek sahipleri ve asıl avâm denilen kara halktan oluşmaktadır. Eserde de, bunların her birinin tabiatı, karakteri açıklanarak onlarla nasıl geçinilmesi gerektiği hakkında bilgiler söylenmiştir. Bize göre de, esas halkı oluşturan bu grupların devleti idare işinde yerinin nasıl olduğunu ve önemini belirtmek daha uygun görülmektedir.

Yazar Yusuf Has Hacib, devleti yönetim işinin kolay olmadığını söz ederek, bu konuda yani memleket işinde beye yardımcı olabilecek kimseleri birer birer saymıştır. Onların herbirisi ile nasıl münasebet kurulması gerektiğini de tek tek anlatmıştır. Yine idare işinin yardımcılarsız olmayacağını yazar aşağıdaki gibi, beyitlerde belirtmiştir. O, eserinin hükümdar Kün Toğdı hakkında söylediği kısımlarında beylik ve bu beyliğe yardımcı gerektiğini şöyle ifade etmiştir.

Muñgadıp ayur bir kün oldrup özü Bedük iş bu beglik işi hem sözi	Bir gün yalnızca otururken, kederli kederli şöyle der: Bu beylik işi ve emir vermek meselesi büyük iştir.
Baş agrıg köp ol körse işi öküş Oküş işni süzgen ukuşlug küsüş	Bakarsan, çok zahmetlidir ve bin bir türlü işi vardır;
Basutçı kelim bolsa beg emgemez İşi barça itlür törü artamaz	Bütün bu işleri gören akıllı insan azizdir.

---

(3) Talat TEKİN: **Orhon Yazıtları.** (Ankara:1988), s.16-17.
(4) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 420-21, 429-30, s.56-57.

Basutçı kerek barça işte bilim Bu beglik işiñge takı köp kılın[4]	Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez: beylik işinde ise, kendine daha çok yardımcı edinmeğe bak [5].

Örnek beyitlerde anlatıldığı üzere, yönetim işinin çok zahmetli olduğu ve bu işte de bey kendisine çok yardımcı edinmeğe dikkat etmelidir. Çünkü, yardımcı çok olursa devlet işleri hafifler ve nizam bozulmaz.

Beyin en yakın yardımcı kişisi vaziyetinde bulunan Vezir'in nasıl olması gerktiği ve onunla nasıl ilişki kurulması yönünde aşağıdaki beyitlerde anlatılmıştır.

Siziksiz kerek boldı begke vezir Vezir edgü bolsa beg inçin udır	Hiç şüphe yok, bey için vezir çok lüzumludur; vezir iyi olrsa, bey rahat uyur.
Vezir ol yüdügli bu begle yükün Vezir ol bekütgül beglik kökin	Beylerin yükünü yüklenen vezirdir; beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezirdir.
Ukuşlug kerek hem biliglig kerek Tetiglik kerek hem siliglik kerek	Vezir akıllı ve bilgili olmalıdır: bu iş için zeka ve yumuşak huylu olmak lazımdır.
Sakınuk kerek din idisi arıg İmin bolsa il budnı andınarıg	Vezir imanlı, takva sahibi ve temiz olmalı, memleket ve halk ondan her bakımdan emin bulunmalıdır.
Uvutlug kerek hem közi tok bütün Uvutsuz kişi ol kişide otun[6]	Vezir haya sahibi, gözü tok ve itimat edilir bir insan olmalıdır: insanların kabası hayasız adamdır [7].

Görüldüğü gibi, memleket işinde hukümdardan sonra gelen insan Vezir olduğu ve Vezirin de bütün değerlere sahip bulunması gerektiği belirtilmiş ve hukümdarda bulunması gereken bütün erdemliliklerin de onda da bulunması lazım olduğu söylenmiştir.

---

(5) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKB, 1998), bb. 420-21, 429-30, ss.40-41.
(6) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb.2182-83, 2188, 2190, 2199, ss.234-35 .
(7) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 2182-83, 2188, 2190, 21999, ss. 164-65.

Yine *Kutadgu Bilig'de* hukümdara yardımcı olabilecek Vezirden sonra gelen insanlar, görevlilerin de nasıl olması hususunda çok önemli bilgiler verilmiştir. Bunlar: *Kumandan, Ulu Hacib, Kapıcı Başı, Elçiler, Katib, Hazinedar, Aşçı Başı, İçkici Başılar'dır.* Ancak, devlet yardımcılarının her biri ile olan münasebet ve onların nasıl birileri olmaları gerektiği hakkında bilgiler verilmiştir. Bunların her birisine de ayrıca açıklamam ayrı bir konuyu oluşturacaktır. Konumuzun esas açılanması gereken yönü, Halk anlayışıdır. *Kutadgu Bilig'*deki halk yukarıda bahsedilen devlet hizmet adamları ve iş ve meslek sahibi zümreler dışında esas memleket halkıdır. Esere göre, devletin halkı türlüdür. Bunlardan biri alimler diğeri de muhtesipler ve hukümdarın hizmetinde bulunanlar gelmektedir.Ama, en önemlisi avâm halktır. Eserin vezir Öğdülmüş'ün hukümdara devleti tanzim etme usulünü söylediği bölümünde halkın tabiat ve karakterinin nasıl olduğundan söz etmiştir. Yusuf hukümdarlara her zaman halka iyi bakmalarını söyleyerek, kanunu da doğru yürütmeleri gerektiğini devamlı dile getirmiştir. Bunun örnekleri de eserde şöyle anlatılmıştır.

Bela küç yirinde sen edgü kılın Budunung sevindürgil elgin tilin	Sen halkı beladan-zulümden koru, iyilik yap; elinle dilinle onu sevindir.
Esenlik ödinde sen edgü titür Tavar neng barında üle hem yitür	Sağlığında her şeyi iyilikle karşıla; malın servetin varken, onları dağıt ve yedir.
Törü tüz yorıtgıl budunka köni Kününg edgü bolgay könilik küni	Halka kanunu doğru ve durüst tatbik et ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın.
Budun koy sanı ol begi koyçısı Bagırsak kerek koyka koy kütçisi	Halk koyun gibidir; bey onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır.
Kapugda tirildi kalın aç böri Ay ilig koyug ked küdezip yorı[8]	Kapıda bir çok aç kurt toplanmıştır; ey hükümdar, koyunları iyice muhafaza altına al [9].

[8] Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 1367-68, 1374, 1412-13, ss. 154-55,158.
[9] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 1367-68, 1374, 1412-13, ss.108,111.

Görüldüğü gibi, hukümdar her şeyden evvel halka çok iyi bakmalıdır. Hükümdar halkı her zaman giydirmeli, doyurmalı ve hatta kapıya toplanmış olan aç hayvanlardan çobanının kendi malını koruduğu gibi hukümdar da bunun gibi sorumluluğu yüklenmelidir.

Memleketin düzene girip, halkın huzura kavuşmasını devlet adamlarının haraketlerinde gören Yusuf memleket içerisinde halkın durumunu aşağıdaki şekilde tasvir etmiştir.

Adın ma bu il budnı kaç türlüg ol Munı adra tutgu açuk bolsa yol	Memleket ahalisi bir kaç türlüdür:herkesin rahatça çalışabilmesi için, bunlara ayrı-ayrı muamelelerde bulunmalıdır.
Olarda biri bilge alim turur Bu alim bile erke kut kıv bolur	Onlardan biri alimlerdir: bunlar insanı devlet ve saadete kavuştururlar.
Bularnıñg hakı tıdma içgü yigü Birü tur muñgadmasu ilçi büğü[10]	Ey hakim hukümdar, onların hukukunu muhafaza ve yiyecek, içeceklerini temin et, muhtac duruma düşmesinler [11].

Burada anlaşıldığı gibi, Alimler devlet başkanının hürmet göstermesi gereken en saygıdeğer adamlardır. *Kutadgu Bilig'de* Alimler ile münasebetin nasıl olması gerektiği hakkında aşağıdaki geçen örneklerde açık bilgiler verilmiştir.

Takı bir kutu bilge alimler ol Olar ilmi halkka yaruttaçı ol	Diğer bir zümre de alimlerdir, onların ilmi halkın yolunu aydınlatır.
Olar ilmi boldı budunka yula Yarusa yula tünle azmaz yola	Onların ilmi halk için bir meş'ale oldu: geceleyin meş'ale yanarsa, insanlar yolu şaşırmazlar.
	Onlara karşı sert ve kaba bir dil kullanma; tuz-

(10) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 5550-51, 5553, s. 551.
(11) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 5550-51, 5553, ss.397-98.

(12) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 4341, 4347, 4350, 4355, ss.436-38..

Tilin irme serme tuz etmek yıtür Agır tut olarıg agırla kötür Bular ol sürüg koyka erkeç sanı Koyug başlasa sürse yolça köni [12]	ekmek yedir, saygı gösterve hurmet et. Bunları koyun sürüsünün koçu telakki et; onlar başa geçip, rürüyü doğru yola götürsünler [13].

Yusuf alimlerin devlet yönetimindeki yerinin en üst olduğunu, yöneticilerin onlara hurmet göstererek, onlarda bilgi edinmelerini tavsiye etmiştir. Çünkü, onlar halkın yolunu aydınlatacak halkı her zaman doğru yöne yönelteceklerdir. Burada halkı koyun sürüsü, alimleri de sürünün önüne geçen sürü koçu ile mukayese eden yazar, alim kimselerin yol gösterici, rehber bilgili kimseler olduğunu daha net yansıtmak istemiştir.

Alimlerden sonra da *muhtesipler* yani belediye memurlarının da halktan bir kısım olduğunu söyleyen yazar bunların devlet hayatındaki durumunun nasıl olduğunu ve yönetimde yerinin ne kadar önemli olduğunu şöyle ifadelerle dile getirmiştir.

Bularda basa muhtesibler turur Bular elgi küçlüg kerek ay unur Kısa tutsa fasık yava boşlayıg Tolu tutsa mescid cematlarıg[14]	Ey kudretli bunlar kuvvetli olmalıdırlar Fasık, serseri ve başı-boş dolaşanları inzibat altında bulundursunlar [15].

Demek ki, devletin yönetilmesinde daha bir önemli unsur olan halkın yaşamında huzurun sağlanması için, polis memurlarının gerekliği bu şekilde anlatılmıştır. Halkın emniyetinin korunması ilk önce de muhtesiplere yüklenmelidir. Devlet içerisinde her türlü işin iyi yola konulması için ilk önce halkın emniyetinin sağlanması gerekmektedir. Memleket ahalisini oluşturan bu devlet memurları ve onların görevleri yazarın bize yazıp bıraktığı gibi güncel hayattta da önemini sağlam olarak korumaktadır.

---

[13] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 4341, 4347, 4350, 4355, ss.314-15.
[14] Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 5555-56, s.552.
[15] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 5555-56, s.398.

Açıklamasına gerek kalmadan devleti yönetim işi ve buradaki halkın yeri konusunda sunulan bütün bilgiler günümüz şartlarında da aynı şekilde önemini korumaktadır.

Yazar, muhtesiplerden sonra, hukümdarın kendi hizmetinde bulunanların da halkın bir kısmı olduğunu belirterek bu konuda şunları söylemiştir.

Bular yük kötürmez bularnıng yüki Sanga yüdgü tegse munıng emgeki Bularda basa kaldı budnung kara Bularnı törü birle edgü köre [16].	Bundan sonraki zümre senin hizmetinde bulunanlardır; Mani olamazsan, sana karşı gelebilecek olanlar bunlardır. Bunlar yük altına girmezler;hizmetleri nisbetinde Bunların yükünü sen kendin yüklenmelisin [17].

Yazar, hükümdarın hizmetinde bulunanlara dikkatli davranması gerektiğini söyleyerek, her türlü olumsuzlukların da onlardan gelebileceği için bunlara karşı tedbirli olmasını istemiştir. Bunun yanında hizmetkarların da beyleri üzerinde haklarının bulunduğu aşağıdaki örneklerde görülmüştür.

Bu öğdülmiş aydu bu begler öze Tapugçi hakı bar tapugda oza Eng aşnu yigü içgü birgü kerek Tapıngu itiglerin itgü kerek İsig tumlıg aç tok yadag hem yalıng Kılıç baldu ok yir ay ilig biling	Beyler üzerinde hizmetkarın, daha hizmete başlamadan evvel, bir alacağı vardır. Ona ilk önce yiyecek ve içecek vermek ve onun hizmet esbabını hazırlamak lazımdır. Onlar sıcakta, soğukta, aç, tok, yaya ve çıplak halde, kılıç, balta ve ok darbelerine maruz kalırlar; ey hukümdar, bunu bil.

(16) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R R ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb.5558-59, s.552.
(17) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 5558-59, s.398.
(18) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb.2957-58, 2961, 2969, 2977,2982, 2983,2987, 2988, ss. 306-309.

Neçe beg ulug bolsa aslı bedük Tapugçi bile boldı atı bedük	Beyin aslı ne kadar ulu ve kendisi ne kadar büyük olursa-olsun, onun adı hizmetkarlar ile yükselir.
Açıg birse begler tilin edgü söz Tapugçi yuluglar beginge et öz	Beyler ihsanda bulunur ve iyi sözle onu takdir ederlerse Hizmetkar beyine kendisini feda eder.
Tapugka köni birgü edgü açıg Negü beg bolur ol ay ilig kutı	Ona hizmetine göre, bol ihsanlarda bulunmalı; çıplak ise, giydirmeli; aç ise doyurmalıdır.
Kitermese kuldın çıgaylık atı İki türlüg ol bu tapug kılguçı	Ey devletli hukümdar eğer kuldan fakir adını kaldırmazsa o nasıl bir bey olur?
Biri boş biri kul umınç tutguçı Bu kul kendü erksiz tapugçı bolur	Hizmette bulunan kimseler iki türlü olur; biri-hür, biri-kul.
Tapug kılmasa begde berge bulur Boşug kör bu tapnur özim kul kılıp	Kul kendi ihtiyarı dışında hizmet eder; işi görmezse, beyden dayak yer.
Munıng emfekin yulgu tapgın bilip [18].	Hür insana bak, o kendisini kul edip, hizmet eder: onun hizmetini takdir etmek ve emeğini karşılamak lazımdır. Ey hukümdar, hizmetkar ile bey arasındaki münasebet gerçekten tam bir alıcı-satıcı münasebeti gibidir [19].

Devlet işlerinin yükünü azaltıp, hafifleten elbettedir ki, hizmetkarlardır. Hizmetkarlar devleti ve beyi için canlarını feda ederek çalışırlar. Her anda beyini memnun etmek isterler.

---

[19] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 2957-58, 2961, 2969-77-82-83-87-88, ss. 218-20.

Ama bunun karşılığında hukümdar ilk önce onlarla şefkatle muamele ederek hakkını ödemelidir. Hizmet edenlerin işine canlarını feda ederekçalışmaları hukümdarının bunlarla olan münasebetlerinden kaynaklanmaktadır. Aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek ve kulun üzerinden fakir adını kaldırmak fikirleri sadece söz ettiğimiz dönemde ortaya çıkmamıştır. Gök Türk dönemi yazı anıtlarında bu temel fikirler eskiden yansıtılmıştır.

Bey hizmetinde bulunanlardan sonra avam adı verilen ayrıca bir halk kısmının olduğunu belirten yazar, avamın üç türden oluştuğunu ayrıca söylemiştir. Aşağıdaki örnek beyitler bunu kastedmektedir.

bularda basa kaldı budnung kara bularnı törü birle edgü köre	Bunlardan sonra avam kısmı gelir; bunlara kanunu tatbik et ve iyi bak.
bu ma üç kutu ol munı adra tut küçeme küçese bolur ilke yut	Bunlar da üç zümredir: bunları birbirlerinden ayrı tut; onları zorlama; zorlasan, bu memleket için felaket olur.
bularda birisi bu baylar turur budun küçlügü bu ay kılkı unur	Bunlardan biri zenginlerdir, ey kudretli insan, halk arasında kuvvetli olanlar bunlardır.
bularda basası kör ortu kişi bu ortu kılumaz bu baylar işi	Bunlardan sonra orta halli insanlar gelir; orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar.
çıgaylar turur kör bularda basa bularıg küdezgü kamugdın oza	Bunlardan sonra fakirler gelir; her şeyden önce bunlar korunmalıdır.
yüdürmegü baylar yükün ortuka bu ortu buzulga tükel ortaga	Zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir. Yoksa, bu orta halliler bozulur ve büsbütün sarsılır.

(20) Y. HAS HACİB: **KB**, Metin I, Der. R. R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY, 1999), bb. 5559-68. ss.552-53.

çıgayka yüdürmegü ortu yüki çıgay ölge açın üzülge köki	Orta halli kimselerin yükünü fakirlere yüklememeli; yoksa, fakir açlıktan kırılır ve mahvolur.
çıgayıg küdezilse ortu bolur bu ortu birer tınsa baylık bulur	Fakiri korursan, o orta halli olur; orta halli bir az kendini toparlasa, zengin olur.
çıgay ortu bolsa bu ortu bayur bayusa bu ortu iling bay tolur	Fakirler orta halliolursa, orta halliler zenginleşirse, memleket zengin olur.
il itlür erejke tegir bu budun du'a artar ötrü sanga ol ödün [20]	Memleket düzene girer ve halk huzura kavuşur; o zaman sen de çok hayır -du'a alırsın [21].

Memleket için felaketin halkı zorlamaktan ileri geldiğini açık şekilde ortaya sunan yazarın halk hakkındaki fikirleri bugünkü devleti yönetenlere çok yerinde yazılan bir tavsiyedir. Yalnız öğüt ya da nesihat bile olmadan devleti nasıl idare etmenin temel prensipleri ve sırları işte bunlardır. Yazarın halk hakkında söylediği düşünceleri bugün memleket başında bulunan her insanın düşünmesi gereken meseledir. Çünkü, devletin çökmesi, halkın durumunun zayıflaması ve devlet işi ile ilgili her çeşit mesele buradan kaynaklanmaktadır.

Halka ayrıca ***zengin, orta, fakir*** diye üç bölüme ayırarak bakan yazar, memleketin düzene girmesi için bunları asla birbirleri ile çeliştirmemek gerektiği konusunda devlet yöneticilerini uyarmıştır. Açıkçası zenginlerin yükünün orta hallilere, orta vaziyetteki kimselerin yükünü de daha aşağı seviyede olan fakir ve yoksullara yüklenmesi devleti felaket içerisine sokacağı belirtilmiştir. Bunun tersine toplumun en zayıf görülen basamağını koruyup yükselterek onları orta hallilerin sırasına çıkartmak devletin huzuru halkın saadeti olacağını çok net olarak söylemiştir. Bundan şu ifade çıkartılabilir ki, devlet idarecilerinin yönetimde toplum sınıflarının maddi durumunu göz önünde bulundurarak, onların birbirlerini tutarak gelişmesi için aralarındaki dengenin sağlanması gerektiğini belirten bu görüş devlet

---

[21] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev, R. R. ARAT (Ankara: TTKY, 1998), bb. 5559-68. ss. 398-99.

adamlarına önemli bir tavsiye olmuştur. Demek ki, devletinin her an gelişmesini görmek isteyen her yönetici iyi güzel işleyen halka zorluk getirmeyen nizamlar koyarak, bu nizamların uygulanmasında toplumun sosyal ve ekonomik durumunun göz önünde bulundurulması gerektiği yönünde Yusuf Has Hacib'in söylediği bilgiler çok önemlidir.

Demek, devlet yönetiminde halkın durumu her zaman göz önünde bulundurularak, memleket işlerinin düzene girip yaşamın iyileşmesi için de kanunun doğru yürütülmesi gerektiğini savunan fikirler *Kutadgu Bilig'de* devamlı dile getirilmiştir. Devlette yürütülen siyaset her an halka yönelik olması lazımdır. Günümüzdeki devletler bunun problemini yaşamaktadırlar.

Mesela, günümüzde orta sınıfın olmadığı ülkeler kominizimin katı uygulandığı SSCB ve bundan bağımsızlığını kazanan ülkeler, Çin ile yoksul Afrika ülkeleri gösterilebilir. Türk-İslam medeniyeti ve kültürünün olduğu toplum ve ülkelerde zekat, sadaka ve başka müeseseler ile halk ve devletin sosyal politikalarısonucu daima orta sınıf ve direk nüfusun çoğuluğunu oluşturmuştur. Hatta bu ülke ve toplumlarda zekat ve sadaka verecek fakir bulunamadığı nüfusun zengin ve orta sınıftan ibaret olduğu dönemler de yaşanmıştır.

Türkiye'de ise, 1991 yılından itibaren Turgut Özal'ın ANAP'hükümetleri döneminde ilk defa yurttaş katmanlarından orta sınıfı orta direk adıyla güçlendirerek ideal toplum ve yönetim politikası uygulanmıştır. Ayrıca orta sınıfın güçlü olduğu toplumun yapı metodu hızlı gelişmeye en büyük katkı sağlayacaktır [(22)].

Orta sınıfın nüfus çoğunluğunu oluşturmadığı Sovyet'ten bağımsızlığını kazanan ülkelerde hukuki boşluk, işsizlik, düşük ücret ve başka sorunlar sebebi ile dış ülkelere gidenler çoğalmaktadır. Dış ülkelere gidiş ve göçün aşağı seviyeye indirilmesi için, Türkiye'deki gibi orta sınıf ve direkin güçlenmesi ile sivil ya da özel kesimin de hızla geliştirilmesi gerekmektedir.

Yusuf Has Hacib'de de toplumlarda görülen böyle sıkıntılar önceden anlatılmıştır.

[(22)] Bilal UÇAR: **1983-1991 yılları Türkiye Cumhurriyeti Hükümetlerinin Çalışma Hayatı, İstihdam ve İşsizlik Politikası ve İcraatı**, Master Tezi. (Ankara: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları), ss. 56.

IV. B Ö L Ü M

4. Kutadgu Bilig'e Göre Devlet ve Halk İlişkisi

4.1. Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları

Kutadgu Bilig'de bahsedilen devlet başkanına ait özellikler; devlet yöneticisinin mvazifeleri ve yükümlükleri kısaca beylere söylenen bütün öğütler yöneticilik vazifesini yüklenen herkese söylenmiştir. Eserde dile getirilen devlet yöneticisinin görev ve sorumlulukları, devletteki en yüksek yönetici olan hükümdar veya bey'e değil, yöneticilerin tümü için de aynı derecede önemlidir [(1)].

İlk önce devlet başkanının yükümlülük olarak neleri yerine getirmesi gerektiğini açılayalım: *Kutadgu Bilig'de* devlet yöneticisinin üç tür görevinin bulunduğu aşağıdaki beyitlerde analatılmıştır. Daha açıkçası hükümdar ile halkın birbirleri üzerindeki haklarından bahsedilen kısımlarda hükümdarın şu üç görevi yerine getirmesi istenilmiştir.

Birisi ilingde arıg tut kümüş Iyarın küdezgil ay bilgi öküş	Bunlardan biri memeleketde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru, ey bilgili insan.
Takı bir budunka törü bir köni Kötür bir ikidin küçin kör anı	İkinncisi halkı adil kanuınlar ile idare et; birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru.
Üçünçi imin tut kamug yallarıg	

(1) Remzi ATAOĞLU: *Kutadgu Bilig'e Göre Seçkin Devlet Adamı.* **KTMÜ Türk Uygarlığı ve Devlet Geleneği Sempoziyumu.** (Bişkek: 2002), s.1.

Karakçıg sekerçig arıtgil arıg [2]

Üçüncüsü bütün yolları emin tut; yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır.

Böylece tebea hakkını ödedikten sonra, sen de onlardan kendi hakkını isteyebilirsin, ey cömert hükümdar [3].

Hükümdarın birinci görevi üzerinde söz edelim. Yaza eserinde hükümdarın ilk sırada devlette para ayarını korunmasına çaba göstermesi gerektiğini belirtmiştir. Devletin varoluşunu devamlılığını sağlayan ilk önemli maddi nedenlerden biri de bu paradır. Para dengesizliğinin sağlanması yani, parasının güçlü olması o devlet için gelişmenin önemli unsurudur. Bunun için Yusuf Has Hacib eserinde hükümdara ilk önce ekonomik istikrarın sağlanıp halka hayat pahalılığı bakımından geçim sıkıntısı çektirmemesi gerektiği yönünde tavsiyede bulunmuştur. vermiştir. Hükümdarın ikinci görevi olan halka adaletli yönetimi sağlamak fikri bugün de devlet yöneticilerinin dikkat etmeleri gereken konudur. Yusuf hükümdarın iyi kanunlar koyarak bunu herkese eşit olarak uygulanması ile ülke içindeki her türlü zorbalık ve kargaşalığa engel olmasını istemiştir. Oysa, eserin başından beri anlatıldığı gibi, devlet yönetiminin temel prensipleri de aslında adaletli yönetim anlayışına yönelmiştir. Adalet anlayışı konusunun diğer bir yönü de çalışmanın başka bir kısmında anlatılacaktır. Eserde anlatıldığı gibi,

Bu il tutrukı hem tüpi bekliki
İki neng turur aslı yıldız kökü

Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır.

Birisi er atka ülese kümüş
Birisi budunka törü ol ülüş

Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür.

Törü birle budnı sevinse turup
Kümüş bolsa er at yarunsa körüp[4]

Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı ve parayı görerek, hizmet edenlerin de yüzleri

---

[2] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 3.Baskı, 1999), bb. 5575-76-77-78, s.553-54.
[3] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5575-76-77-78, s. 399.

[4] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 3.Baskı, 1999), bb. 2132-33-34, s.229.

gülmelidir [5].

Memleketin sağlamlığını temin eden bu iki unsur kanun ve para yukarıda anlattığımız hükümdarın haklarını görevini tasdik eder. Bunun yanında ana kaynağımız Kutadgu Bilig' dekihükümdar Kün-Toğdı'ya dooğrudan doğru "köni törü" (yani adil kanun) denmesi saltanatın da ancak doğru kanun ile mümkün olabileceğini gösterir. Eski Türk düşüncesinin bu konuda devam ettiğinin güzel örneğini de eserdeki adalet anlayışı ile ilgili düşünceler oluşturmuştur [6]. Devlet başkanının üçüncü vazifesi ülke içerisinde emniyetin sağlanması ve düzensizliği oluşturanların ortadan kaldırılmasıdır. Ülke içerisinde dirlik ve düzenin korunması ile huzur ve güven içinde halkın yaşamasını sağlamak hükümdarların önemli vazifelerinden olmuştur.

Biz buraya kadar yöneten ve yönetilenlerin birbirleri üzerindeki hak ve sorumlulukları konusunda hükümndarın yerine getirmesi gereken üç tür yükümlülüğün üzerinde kısaca bilgi vermeye çalıştık. Şimdi ise, hükümdarın sorumluluklarını ayrıntılı bir şekilde vermeye çalışacağız. Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'e göre, seçkin devlet adamının şu üç sorumluluğu yerine getirmesi gerekir [7].

1. Halkı refah içerisinde yaşatmak

Halkı refah içerisinde yaşatmak vazifesi Türk hükümdarlarının yerine getirmeleri gereken en önemli vazifelerinin başında gelmiştir. Türk devlet anlayışının temel prensibi de aslında halkı zengin kılmak fikri oluşturmuştur. Halkı refah içinde yaşatmak deyince de genellikle halkı doyurup giydirmek olarak da ifade edilmektedir. Türk devletlerinde hakanların halkı refah içinde yaşatmak vazifesi eskiden beri görülmüştür. Bilindiği gibi, Bilge Kağan halkın yaşamını nasıl iyileştirdiğini Gök Türk yazıtlarında şöyle anlatmıştır.

T(e)ńri: y(a)rl(ı)kazu: kutum: bar üçün: ülüg(ü)m: b(a)r üçün: ölt (e)çi: bod(u)n(u)g: tirg(ü)rü: ig(i)t(ti)m: y(a)l(a)ń: bod(u)n(u)g: tonl(u)g: çıg(a)n bod(u)n(u)g: b(a)y kılt(ı)m (a)z bod(u)n(u)g:ük(ü)ş: kılt(ı)m: ıg(a)r elligde: ıgar kaganlıgda yig kılt(ı)m: tört: bul(u)ńd(a)kı

Tanrı bağışlasın ilahi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli yoksul halkı zengin kıldım: sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan daha iyi kıldım [8]. Bilge Kağan / Doğu Yüzü

---

(5) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2132-33-34, s. 160.
(6) Reşat GENÇ: **Karahanlı Devlet Teşkilatı.** (İstanbul,1981), s.104.
(7) R ATAOĞLU: a.g.m.., s.5.
(8) Talat TEKİN: **Orhon Yazıtları.** (Ankara, 1988), s.16-17.

Burada görüldüğü gibi, Türk kağanları halkı bütünüyle refaha ulaştırmayı kendilerine başlıca amaç edinmişlerdir. Böyle bir gayeyi nasıl gerçekleştirdiğini büyük Bilge Kağan da Gök Türk yazıtlarında şöyle anlatmıştır. "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli (kut) olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin, az milleti çok kıldım [(9)].

Görüldüğü gibi, halkın hertürlü ihtiyacını sağlamak daha doğrusu, halkın karnını doyurmak sırtını giydirmek hükümdarların en başta gelen vazifesi olmuştur. Bununla ilgili pek çok örnek *Kutadgu Bilig'de* yer almıştır. Bununla ilgili olarak yazar, hükümdarlara şöyle demiştir.

İlińgde biregü kiçe kalsa aç Anı sindin aytur bayat közni aç [(10)]	Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa, onu Tanrı sana soracaktır: gözünü aç [(11)].

Anlaşıldığı gibi, yazar hükümdarların il önce halkın karnını doyurnası gerektiğini böylece önde gelen vazife olarak söylemiştir. Bu konuda hükümdarın çok titiz olmasını vurgulamıştır. Yusuf Has Hacib'e göre, beyler içinde altın ve gümüş madeni olan bir dağ gibidirler ve gümüş madenine kazma vuran insan nasıl zengin olursa, hükümdarın halkı da öyle zengin olmalıdır [(12)]. Bey'in nasıl birisi olması gerektiği konusunda Yusuf sözlerine şöyle devam etmiş ve halkın refah içerisinde yaşaması hükümdarın her davranışı ve karakterinden kaynaklandığını söylemiştir.

Bu begler tag ol kani altun kümüş Kümüş kan kazıglı bayur ol öküş Asıglıg kerek beg kör elgi akı Ajun budnınga tegse anbdın tokı Yaşık teg yarugıl ay ilçi bügü Budun bulsu sindin kör içgü yigü Emanet yüdürdi bayat boynunga	Beyler içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır; gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur. Bey insanlara faydalı ve cömert olmalı, dünya halkına ondan tokluk gelmelidir. Ey hakim hükümdar, güneş gibi parla;

(9) Salim KOCA: Türk Kültürünüm Temelleri. 2.c, (Ankara,),
(10) Y HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), b. 5165, s.515.
(11) Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), b. 5165, s.373.
(12) R. GENÇ: a.g.e., s.100.

Küdez bu emanet ayıtga sanga [13]	halk senin sayende bol yitecek ve içeceğe kavuşsun. Tanrı senin boynuna emanet yüklemiştir; bu emaneti gözet, onu sana soracaktır [14].

Burada görüldüğü gibi, hükümdar herşeyden önce halkına güneş gibi olması gerekmektedir. Bu güneş ötesinde de halk zengin ve tok olacaktır. Hükümdarın üzerine yüklenen böyle bir önemli sorumluluğu yazar, Tanrı'nın devleti yönetenlerden isteyeceğini de söylemiş ve halka da Tanrı'nın emaneti gibi bakmıştır. Halkı aç bırakmamak sanki Tanrı buyruğu olarak düşünülmüş ve bunun yerine getirilmediği zaman hükümdar Tanrı önünde sorumlu tutulmuştur. Ancak burada yazarın islami duyguların etkisi altında kaldığına dikkat edilirse de, bununla ilgili hükümdarı Tanrı önünde mesul tutma fikri milleti onun şahsi duygusundan kurtarma düşüncesi genel eski Türk fikrine uymaktadır. Aynı konu ile ilgili Kutadgu Bilig'de şu bilgilere de rastlanılmaktadır.

Kut ol beg budunka kutadgu kerek Kutadsa budun karnı todgu kerek Bu begler tengiz ol tüpi yinçülüg Tengizke yayuglu bayugu kerek [15]	Bey halk için bir saadettir, halk mesud olmalıdır: halkın mesud olması için, karnının doyması lazımdır. Beyler dibi inci dolu bir denizdir, denize yakın duran zenginleşmelidir [16].

Beyitlerde ifade edildiği gibi, yazar hükümdarda her iyiliğin kaynağını bulmak istemiştir. Hükümdar halkı için kut, saadet, güneş, altın gümüş madeni var dağ, inci dolu deniz olmalıdır. Hükümdar nasıl bir iyi varlık olsa da yeter ki halkına faydalı olsun. Yazar da hükümdarı her türlü iyi şeylerle karşılaştırarak bundan asıl değerlerin tohumunu görmek

---

(13) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), b. 5357-60, s.533.
(14) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), b.5357-60, s.385.
(15) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), b. 5355-56, s.533
(16) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), b.5355-56, s.384.

istemiştir. Halkı fakirlikten kurtarmanın hükümdarlığın gereği olan önemli vazife olarak sayan yazar aşağıdaki örneklerde bunu çok açık bir şekilde göstermektedir.

Negü beg bolur ol ay ilig kutı Kitermese kuldın çıgaylık atı	Ey devletli hukümdar eğer kuldan fakir adını kaldırmazsa, o nasıl bir bey olur?
Tapugka köni birgü edgü açıg Yalıngnı bütürgü todurgu açıg [17]	Ona, hizmetine göre, bol ihsanlarda bulunmalı: çıplak ise, giydirmeli; a. İse, doyurmalıdır [18].

Türk devletlerinde halkı fakirlikten kurtarmak çıplak ise, giydirmek, aç ise doyurmak fikri başında ifade edildiği gibi, devlet yönetim felsefesinin temelini oluşturmuştur.

Halkı refah içinde yaşatmak hükümdarın başlıca sorumluluğu olduğunu yine aşağıdaki beyitlerde görmek mümkündür.

Kayu il begi bolsa edgü köni Bayudı ol il budnı togdı küni	Hangi memleketin beyi iyi ve doğru olursa, o memleketin halkı zenginleşir ve başına gün doğar.
Budun baylıkı begke baylık turur Tilese anı tut tilese munı	Halkın zenginliği beyin zenginliğidir; ister onu; ister bunu temin et.
Özüng asgı kolma budun asgı kol Budun asgı içre özüng asgı ol[19]	Kendi menfaatini arama, halkın menfaatini düşün; senin menfaatin halkın menfaati içindedir[20] .

Buradan şu ifadeleri çıkartmak mümkündür. Her şeyden önce *Kutadgu Bilig'de* sözü edilen devlet-halk içindir. Devlet her şeyden önce idare edilenlerin karnını doyurmak ve sırtını giydirmekle yükümlüdür. Yusuf'un anlattığı hükümdarlık da halkı yedirip giydirmekle mal vermekle yükümlüdür.

Yazarın Kün-Toğdı'nın şahsında devleti idarede başarılı olan hükümdar için söylediği şu kısımlar da hükümdarlığın nasıl olduğunu göstermektedir. Hükümdar Kün-Toğdı'nın

---

[17] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), b. 2983, 2982, s.308.
[18] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), b.2983, 2982, s.220.
[19] Y HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb.5544-45, 5353, ss.532,551.
[20] Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5544-45, 5353, ss.384, 397.

Öğdülmüş'e memleketin hali hakkında sorduğu sorulara aldığı cevaplarında başarılı hükümdar örneği anlatılmıştır.

Yanut birdi öğdülmiş aydı ilig Tilek keldi tuttı tegürdi elig	-Ey hukümdar, memlekette herkes arzu ettiği şeyleri bulmaktadır.
Bayudı budun inçke tegd yatur Uluş kend bezendi köngül yilkütür[21]	Halk zenginleşti ve huzura kavuştu; memleket ve şehirler süslendi, gönüller ferahladı.
	Her türlü iyilik için Allah sana tevfik verdi; halkın karnı tok ve sırtı pek oldu[22] .

Yusuf'a göre, bir hükümdarın bu başarıyı elde etmesi için, her şeyden önce kendi etrafında bulunanları mal va başka şeylerle uğurlayarak özellikle orduyu besleyerek neticede halkı zenginliğe kavuşturması gerekmektedir. O, bu görüşünü şöyle ifadelerle ortaya koymuştur.

Er atsız bolumaz budun başlasa Yabeglik işin barça bey işlese	Halkı idare eden veya beyliğin bütün işlerini gören bie bey hizmetkarsız yapamaz.
Er at tutsa şeksiz kerek neńg tavar Bu neńg bolmasa er yıgılmaz angar [23]	Hizmetkar olunca da, şüphesiz, mal ve servet lazımdır:mal olmazsa, başkasının hizmetine kimse girmez.[24].

Hükümdarın etrafında her zaman işi görecek kimselerin bulunması için onun neler yapması gerektiği üzerinde de yazar aşağıdaki beyitleri dile getirmiştir. Yusuf eserinin "Devleti tanzi Etmek Uslü" adlı kısmında bu konuyu belirtmiştir.

Er atnı sevindür hazine üle Olardın özüngke miń arzu tile	Hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir; onlar senin her arzunu yerine

---

[21] Y HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 3102,3104,31113, ss. 318.
[22] Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 3102,3104,31113, ss.228-29.
[23] Y HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 5459-60. s.542.
[24] Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5459-60. s 391.

	getirirler.
Tapugda yorıglı umınçka yorır Tapugçı umınç kesse turmaz barır [25]	Hizmette bulunan kimse bir şeyler ümit eder; Hizmetkar ümidini keserse, durmaz gider[26].

Görüldüğü gibi, hükümdarın hükmnünü yürütebilmesi için, ordusunu ve hizmetindeki diğer devlet görevlilerini de doyurması ve kollaması gerekmektedir. Böylece hükümdarın en önemli sorumluluğu halkı refah içerisinde yaşatmak olduğuna göre, bunun düzenli yapılması için de hükümdarın daha bir önemli vazifesi bulunmaktadır.

2. Törü'yü (Kanunları) Düzenleyip Uygulamak Dirlik ve Düzeni Sağlamak, Adaleti Temin Etmek.

Devlet yönetiminde kanunların konulup, adaletlişekilde uygulanması ve bunun ötesinde memlekette düzenin sağlanması gerektiği devlet başkanının başlıca vazifeleri arasında yer almıştır. Devletin varoluş felsefesinin temeli de aslında tıpkı doyurma ve giydirme gibi iyi kanunların konulup uygulanmasına yönelmektedir [27].

Türk hakimiyet anlayışına göre de, hükümdarın yüklendiği en önemli vazifelerden biri de iyi kanunlar koymak ve kanunu adaletle uygulamaktır. Hükümdar halkını doyurup giydirmekle kalmadan asıl önemlisi törenin hükümlerine göre adaletli idare etmek ile de yükümlüdür. Toplumun dirlik ve düzen içinde yaşaması kanunların adil bir şekilde uygulanması ile mümkündür [28].

Onun için Türklerde devlet ile töre beraber olan ve birbirlerinden hiç ayrılmayan en önemli iki yapı olmuştur. Devlet ile hukuk her zaman yan yana gitmişlerdir [29].

Kutadgu Bilig'de hükümdar Kün-Toğdı'nın tabiatının aynen doğruluğu, adaleti kastedmesi yazarın devlet işinde adalete o kadar çok önem verdiğini belirtmektedir. Yazar yönetim işinin ancak doğru konulan kanunlar sayesinde düzene girileceğini eserinde sık sık ortaya koymuştur. Ona göre hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır. Bu bakımdan uzun süre hüküm sürmek isteyen hükümdarlar kanunu adaletle uygulamalı ve halkı korumalıdırlar. Yazar, eserinde adalet

---

[25] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 5479-55514. ss.544-58.
[26] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5479-55514. ss.393-95.
[27] Remzi ATAOĞLU: a.g.m.., s.5.
[28] Reşat GENÇ: a.g.e., s.103.
[29] Eski Türkler'de Törü uygulanışı hakkında bk. B ÖĞEL: TKGÇ, II, s.72. İ. KAFESOĞLU: TMK, s.219

üzerinde çok durmuştur hatta, her devlet işi hakkında söylediğinde hükümdarları adaletli olmaya davet etmiştir. Adaletli olmak hükümdarda öncelikle aranan özelliklerdir. Devlet içerisinde her şeyin iyi yolunda gitmesi adaletli şekilde yürütülen kanunlardan kaynaklanacaktır. Yusuf'un eserinde:

Bu il tutguka köp er at sü kerek Er at tutguka neńg tavar tü kerek	Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için çok mal ve servete ihtiyac vardır.
Bu neńg alguka bir kerek bay budun Budun beylıkınga törü tüz kodun	Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir;Halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır .
Bularda biri kalsa törti kalur Bu törti yime kalsa beglik ulur[30]	Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır; Dördü birden ihmal edilirse, beylik çözülmeğe yüz tutar[31].

Demesi devleti kurup, geliştirme bağlarının ordu, servet ve kanun olduğunu belirtmesinin açık örneğidir. Ülke içerisinde adaletli adaletli hakimiyet yürütülürse, dirlik ve düzenlik içinde bulunan bir toplumda fertler de kendi işlerei ile meşgul olu, onu ilerleterek zenginleşebilmektedirler. Demek oluyor ki, devlet içerisinde ortaya çıkan bir küçük mesele de giderek kökeni kanuna bağlanmaktadır. Her toplum üyesinin kendi alanında rahatça çalışabilmesi için ülkede iyi işleyen kanunlar konulması gerekir. Kanunların bozulması, yürütülmesinde ortaya çıkan eksiklikler ülke içerisinde küçük sandığımız meselelerin çözümünde bile engel oluşturacaktır. Onun için, devletin gelişmesi ve ömrünüm uzak olması için kanunların eşit ve adaletli uygulanması gerekir. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig'de* şunlar söylenmiştir.

Ey hükümdar, bu saltanatın uzun sürmesini istersen, şu bir kaç işi yap, şu bir kaç şeyi de bırak.
Adaletle iş gör, buna gayret et; hiç bir

---

(30) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 2057-59, ss.222-23.
(31) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2057-59, s. 155.

zaman

Ay ilig bu beglik uzun kolsa sen Kaç iş kıl kaç iş kod kılur ersesen	Ey hükümdar, bu saltanatın uzun sürmesini istersen, şu bir kaç işi yap, şu bir kaç şeyi de bırak.
Törü kıl katıglan bolup kılma küç Tapug kıl bayatka anıng kapgı kuç[32]	Adaletle iş gör, buna gayret et; hiç bir zaman zulüm etme: Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür[33].

Söylendiği gibi, devamlı beylik isteyen birisinin adaletten hiç ayrılmaması ve halk üzerinden zulmü kaldırması gerektir. Ancak, bunun sağlanması için de, yazara göre şunlar yapılmalıdır.

İsiz öngdi urma törü edgü ur Kününg edgü bolgay kutung baga kur	Kötü teamül kurma, iyi kanun koy; ömrün iyi geçer ve saadet sana yar olur.
Törü edgü ur ay törü birgüçi Turu öldi isiz törü urguçı[34]	Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse hayatta ike, ölmüş demektir[35].

Devlet yönetiminde adaletli hakimiyetin yürütülmesi ile ilgili daha bir önemli husus Yusuf'un kanunu hükümdarlıktan daha üstün gördüğüdür. Burada düşünülmelidir ki, devletin başında duranlar ilk kanuna saygılı olmalı ve ona tabi olmaları gerekmektedir. *Kutadgu Bilig'de* kanun her şeyden üstündür. Aşağıdaki örnekler bunu kanıtlamaktadır.

Bu beglik ulugluk idi edgü neng Yorıkı köni erse ay kızgu eng	Ey yüzü sevinçle parlayan bahtiyar, insan durüst hareket ederse, bu beylik ululuk çok iyi bir şeydir.
İdi edgü beglik takı edgürek Törü ol anı tüz yorıtgu kerek[36]	Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır[37].

---

(32) Y HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb.1450-51, s.162.
(33) Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb.1450-51, s. 113..
(34) Y HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 1456, 1458, s.163.
(35) Y HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 1456, 1458, s.113.
(36) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 453-54, s.59.

Kutadgu Biligdeki kanun anlayışı üzerinde yine ayrıca konu olarak bahsedilecektir. Kanunun üstünlüğünü ve herkese eşit olduğu üzerinde ileride daha ayrıntılı şekilde anlatılacağı için burada sadece kanunun adaletli uygulanması ve devlet içerisinde düzenin sağlanması konusunda hükümdarın nasıl bir sorumluluk taşıdığı üzerinde durulmuştur.

Balasagun'lu Yusuf'a göre dünyayı yok eden iki şey vardır. Birisi vazifeyi ihmal, öteki de insanlara zulümdür. O halde iyi bir hükümdar da halkı adilane idare etmeli, birinin diğerine karşı zorbalığa kalkışmasına yol vermemelidir.

Çünkü, zorbalığın olduğu yerde kanun hakimiyetinden söz etmek güçtür [38].

3. Savaş Güçü ile Devleti Düzen İçinde Bulundurmak ve Fetihler Yapmak

Türk hakimiyet anlayışına göre, hükümdarların önemli özelliği savaş gücü ile devleti düzen içinde bulundurmak ve fetihler yapmaktır. Tarih boyunca görülen Türk kağanlarının bu özelliği onun devlet teşkilatında sahip olduğu üstünlüğünden kaynaklanmıştır. Çünkü, Türk kağanı devlet içerisinde en çok sorumluluğu taşıyan adam vasfıyla iç ve dış siyaseti düzenler; savaş ve barışa karar verir; savaş ve akınlarda ordulara komutanlık eder; elçiler gönderir, elçiler kabul eder: devlet teşkilatının her kademesindeki görevlileri tayin eder veya görevlerinden alırdı [39]. Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında bulundurmak ve dünya nizamını sağlamayı başlıca görev olarak üstlenen Türk hükümdarları ordu sevk ederek savaşmak, toplulukları itaaat altına almak ve birlik, bütünlüğü oluşturmak durumundaydılar. Devlet düzen ve birlik içinde bulundurmayı önemli vazife olarak gören kağanların böyle bir haraketleri Göktürk döneminin Yazı anıtlarına da yansıtılmıştır. Örneğin Bilge Kağan adına dikilmiş Yazı anıtında şöyle geçiyordu.

T(e)ńri: y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n: il(i)g(i)g: ils(i)r(e)m(i)ş: k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g k(a)g(a)nns(ı)r(a)tm(ı)ş: y(a)gıg: b(a)z kılm(ı)ş: tizligig sök(ü)rm(ü)ş: b(a)şl(ı)g(ı)g yük(ü)nt(ü)rm(i)ş: k(a)ń(ı)m k(a)g(a)n il(i)g: törüg: k(a)zg(a)n(ı)p uça: b(a)rm(ı)ş: k(a)ń(ı)m: k(a)g(a)nka b(a)şl(a)yu: b(a)zk(a)g(a)n(ı)g: b(a)lb(a)l: tikm(i)ş: k(a)ń(ı)m.

Tanrı (öyle) buyurduğu içi devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam hakan öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam) hakan önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş. Babam. Bilge Kağan/ Doğu Yüzü [40].

---

[37] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 453-54, s. 43.
[38] R. GENÇ: a.g.e., s.108.
[39] Salim KOCA: Türk Kültürünün Temelleri. C.2 (Ankara:2003), s.75.
[40] Talat TEKİN: Orhon Yazıtları. (Ankara, 1988), s.41.

Görüldüğü gibi, Tanrı'nın ilahi lütfu ile devletin başında bulunan hükümdarlar düşmanlarını yenmek, hanlıları hakansız kılmak ve kuvvetlileri kuvvetsizleştirerek baş eğdirmek ve hakimiyet alanlarını genişletmek durumundaydılar. Bu durumda Türk kağanları sadece Türk topluluklarını değil yabancı soydan gelenleri de bir devlet çatısı altında toplamayı gaye edinmişlerdi. Diğer bir ifade ile onlar daima bir dünya hakimiyeti davası gütmüşlerdir. Çünkü bunun Tanrı tarafından kendilerine bir görev olarak verildiğine inanıyorlardı [41]. Bu hususta Bilge Kağan Göktürk Yazıtlarında dünya hakimiyetini gerçekleştiren bir hükümdar gibi şçyle konuşmuştur. Doğusunda gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. (Bunca halkı hep düzene soktum). Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller [42].

Bu arada ifade edilen sözler şüphesiz ki, ulaşılmak istenen bi hedefi göstermektedir. Türk hakimiyet anlayışının prensiplerine göre Türk hükümdarları dünya hakimiyetini kurarak oradaki bütün halkı düzene sokmak ve refah içerisinde bulundurmakla görevliydiler. Eski Türkler'deki dünya hakimiyeti düşüncesi sonraki Türk devletlerinde de devam etmiştir.

Genel Türk davlatlarinde devletin kuruluşu, devlet içerisinde huzur ve düzenin sağlanması da savaş gücüne bağlı idi. Bundan dolayı fetihler yapmak ülke kazanmak Türk hükümdarlarının önemli vazifesi sayılmıştır. Bu hususta *Kutadgu Bilig'de,* şöyle ifade edilmiştir.

Kılıç birle tutlur kalı tutsa il Kalem birle baslur kalı bassa il[43]	Eğer memleket tutulursa, kılıç ile tutulur; eğer memlekete hüküm etmek icap ederse, kalem ile edilir[44].

Anlaşıldığı gibi, ülke kazanmak ve ülke tutmak için sadece kılıç yetmemekte ve kalemin de ortada bulunması önem taşımaktadır. Kılıç ve kalem vasıtası ile ülkenin nasıl idare edileceğine dair fikirler sonraki beyitlerde dile getirilmiştir.

Kılıç il tutar hem budun kazganur Kalem il tüzer hem hazine kurar	Kılıç memleket zapteder ve zafer kazanır; kalem de memleket tanzim eder ve hazine toplar.
Kılıç kan tamuzsa begi il alur	

---

(41) S.KOCA: a.g.e., s.76.
(42) T. TEKİN: a.g.e., s.29.
(43) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), b. 2711, s.283.
(44) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), b. 2711, s.200.

Kalemde kara tamsa altun kelir [45]	Kılıç kan damlatırsa, memleket alır; kalemden mürekkep damlarsa, altın gelir [46].

Yazarın ifade ettiği gibi, kılıç ile kalem başka bir deyişle devletin temeli olan savaş gücü ve kalem tutma işi, devletin varoluşunu sağlayan temel unsurlardır. Çünkü, kılıç ile hükümdarlar memleketlerine hakim olabilirler. Kılıçsız yani, ordu olmadan hükümdarlık da kurulamayacağını yazar aşağıdaki beyitlerde anlatmıştır.

Er at boldı begler kanatı yügi Kanatsız kuş uçmaz ay begler begi	Beyler mal dağıtmalı ve çok asker tutmalıdır; ne zaman isterse, düşmanının memleketini ele geçirir.
Er at birle begler küçi belgürer Er at birle begler tügünler yörer	Asker bulundukça, beylerde memleket eksik olmaz;
Ülegü neńg er tutgu begler kalın Kaçan kolsa tutgay yagısı ilin	Asker olmasa, bey memleketine uzun müddet hakim kalamaz.
Er at bolsa beglen ili eksümez Er at bolmasa beg ilin kiç yimez [47]	Asker beylerin kanat tüyüdür; ey beylerbeyi, kanatsız kuş uçamaz.
	Beylerin kuvvet ve kudreti asker ile belli olur: beyler asker ile düğümleri çözerler [48].

Devletin varlığının devam etmesi ve milletin savunulması için, mutlaka ordunun bulunması gerekir. Hükümdarlığı tasdik eden en önemli unsurlardan biri de asker gücüdür.

---

[45] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 2714-15, s.284.
[46] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2714-15. s.201.
[47] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 3005-06, 3030,3032. ss.310,312.
[48] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 3005-06, 3030,3032. ss.221,223.

Görüldüğü gibi, yazar devlet içerisinde bir beyin askere ne kadar önem vermesi gerektiğini böylece dile getirmiştir. Asker gücü, ordunun bulunması devlet için çok önemlidir. Asker ile hükümdarlar memleketine hakim olurlar. Yusuf'a göre, kılıçsız gafil hükümdarlar ülkelerine hakim olamazlar. Bu nedenle kılıç ile balta ülkeye bekçi yapılmalıdır.

Halkın başında bulunanlar da ancak kılıç ile ülkeler ele geöirebileceklerinden ülkeyi elde tutmak ve yeni ülkeler fethetmek isteyenlerin de kılıç ile baltayı kendilerine koruyucu edinmelidirler. Çünkü, kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz [(49)].

Hükümdarlığın devam etmesinde asker gücünün önemli rolü olduğunu çok yerde belirten Yusuf Has Hacib, hükümdarların da şüphesiz alp, kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmaları gerektiğini söylemiştir.

Yüreklig kerek beg yime alp atım Yürek birle boldı yaguka titim	Bey cesur, kahraman ve atılgan olmalı; bey cesareti ile düşmana karşı koyar.
Sü başlar eren kür yüreklig kerek Yüreksiz er at alsa andın yürek [(50)].	Korkak askerin cesaret alması için, kumandanının kahraman ve cesur olması lazımdır [(51)].

İfade edildiği gibi yazar, hükümdarların alp ve kuvvetli olmasını söylerken, onları ordunun da baş kumandanı olarak da düşünmüştür. Çünkü, ona göre hükümdar ancak cesareti ile düşmana karşı koyabilir ve korkak askerin de cesaret alması için kumandanının cesur olması lazımdır [(52)]. Diğer yönden savaş gücü ile yeni ülkeler fethetmek ayrıca bir gelir kaynağı olarak da, düşünülmekte ve hükümdardan bunun da yerine getirilmesi beklenmektedir. Yusuf'un,

Sav altun bile bertse begler elig Kılıçsız tili birle evrer ilig	Altın vere-vere eli nasır tutan beyler memleketi kılıç kullanmadan söz ile idare ederler.
Kılıç kayda erse kümüş anda ol Kümüş kayda erse kılıç tuttı yol	Kılıç nerede ise, gümüş oradadır: gümüş nerede ise, kılıç oraya yönelir.

---

(49) R. GENÇ: a.g.e., s.110.
(50) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 2043-44. s.221.
(51) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2043-44. s.154.
(52) R. GENÇ: a.g.e., s.110.
(53) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 3042, 3045-48, s.313.

Aya beg kümüş saç tirilsü ked er
Kümüş yıgsa saçlur kılıçlıg kur er

Kılıçlıg kür er kör kümüşke tutug
Yumıtmış sav altun kılıçka yulug

Saran beg tirer neńg hazine urur
Akı beg kılıç birle artlap alur [53].

Ey hükümdar, gümüş saç, yiğit kimseler toplansın: kendin için gümüş toplarsan, etrafındaki kılıçlı yiğitler dağılır.

Hasis bey mal toplar ve hazine yapar, cömert bey bunu kılıç ile vura-vura alır [54].

Şeklinde hükümdarlara öğütlerde bulunmasından Eski Türkler'deki yöneticilere ait al, vur, dağıtma ve yedirme anlayışının burada da devam ettiği görülmektedir. Yusuf vurup almayı fetih haraketinin tabii bir neticesi olarak göstermiştir. Söylendiği gibi, kılıç yani asker gücü ile ülke için gelir kaynağı elde edilebilir. Fakat, bu devlet malının halka dağıtılmasında hükümdarın hasis olmaması gerekir. Kılıç varsa gümüş ve mal kediliğince toplanacaktır. Bunun için hükümdarın hasis olmadan cömert olarak gümüşü dağıtırsa asker her zaman toplanacaktır. Görüldüğü gibi, savaş ve düşman ülkelerini ele geçirmek bir gelir kaynağı olarak düşünülmekte ise de, bunun asker ve halkı doyurmak için yapıldığı ön görülmektedir. Bunun yapılması için de, askeri gücün kuvvetli bulunması gerekmektedir.
Askeri gücü bulundurmak ve ülkeler fethetmek konusunda Yusuf'un ayrıca hükümdarlara şunları söylemesi:

Er at sü bile yenç bu kafir yagıg
Bayattın tile küç sen arkang arıg

Bu kafir üçün tut er at sü tolum
Ölüp tüşse kafirde bolmaz ölüm

Evin barkın örte sıgıl burhanın
Anıng ornı mescid cem'aat kılın

Müsülmanlık açgıl seri'atnı yad
Atıng bolga edgü özüng bolga ked

Asker ve ordu ile bu düşman kafrini ez; gönül temizliği ile Tanrı'dan kuvvet ve tevfik dile.

Asker,ordu ve silahını kafirlere çevir; kafirler ile dövüşürken ölmek ölüm değildir.

Onların evini-barkını yak, burkanını kır; yerine cami yap, etrafına islam cemaatı toplansın.

---

(54) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 3042,3045-48, s.224.
(55) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 5484-86, 5488-89, s.545.

Müsülmanka yakta tegürme elig Anıńg hasmı teńgri turur ay ilig [55]	İslamiyeti aç, şeriyatı ya: böylece seçkin bir şahsiyet olur ve iyi bir nam kazanırsın. Muslümanlara karışma ve onlara tecavüz etme; ey hükümdar, onların karşısında Tanrı vardır [56]

Hükümdarlara cihad ve gazada bulunmalarını öğütleyerek, buradan alacağı servet ile de hazine yapmasını söylemektedir. Ancak, yazarın hükümdarları kafirlere karşı askeri gücü kullanmalarını onlarla savaşmağı ve kafirlerin evini-barkını yakıp yıkmasını söylemesi, açıktan açık islam dinini yaymaya gösterdiği harakettir. Çünkü Yusuf her şeyden önce, sadık bir Muslümandır. O, Karahanlı hükümdarlarına islamı açması ve şeriatı yaymasını tavsiye etmektedir. Burada hükümdarlara yönelik söylenen tavsiyeler islamı yayıltmak ile ilgili görüldü ise de, bunun hiç de cihad olmayıp, bu fetihlerin maksadının dirlik ve düzenliği sağlamak olduğunu düşünmek gerekir. Fakat, bu fetih haraketlerinin hedefi Orta Asya'nın muslüman olmayan Türk topluluklarına yönelik olmuştur [57]. Nasıl olsa da, *Kutadgu Bilig'de* bize anlatılmak istenen hükümdarın en önemli sorumluluğu fetihler yapmakla devleti düzen ve dirlik içerisinde bulundurmaktır. Askeri güç, orduya ve hükümdarın cesaretli ve kahraman olması gerektiğine dair eserde söylenen bütün öğütler devlet başkanının bu vazifesinin de önemli olduğunu kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak, *Kutadgu Bilig'e* göre hükümdarlar Türk hakimiyeti anlayışı gereğince ülkeler fethetmek ve buralarda **Kut'un** gerektirdiği dünya nizamını sağlamakla yükümlüdürler. Yazar ayrıca;

Hazine er at boldı begler küçi Bu iki bile er alır öz öçi	Hazine ve ordu beylerin kuvvetini teşkil eder; bu ikisi ile insan kendi öcünü alır.
Bu iki bile beg bedüklük bulur Bu iki yumıtsa bedür beg tacı[58]	Bu ikisi ile bey büyüklük bulur; bu ikisi bir araya gelirse, beylik tacı azamet kazanır[59].

---

[56] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5484-86, 5488-89, s. 393.
[57] R. GENÇ: a.g.e., ss.110-111.
[58] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 5462-63, s.543.

Demekle hükümdarın bu sorumluluğunun çok ehemmiyetli olduğunu söylemiştir. Yusuf'un bu hususta hükümdarlara yönelik söylediği bütün tavsiyeler sadece o dönemin devlet başkanları için değildir. Bu konuların günümüz devletlerinde de aynı seviyede önemini koruduğunu görmekteyiz.

Devlet bütçesinin zengin olması ve ordunun kuvvetli olması her ülke için önemlidir. Devlet başında bulunan kimseden de ilk önce bu gibi meselelerin çözümü istenmektedir. Zira, devlet yönetiminde askeri güce ne kadar önem verilirse halkın emniyeti o kadar yükselir ve ülke içerisinde düzenin sağlanması için şartlar hazırlanacaktır.

4.2. Halkın Devlete Karşı Sorumlulukları.

Kutadgu Bilig'de ele alınan bütün konular devletin millet için oluşan bir kurum olduğunu göstermiştir. Böyle olduğu vaziyette de, devletin başında bulunanların başlıca vazifeleri de halkı doyurup-giydirmek, adil kanunlarla toplumda dirlik ve düzenliği sağlamak ve sonuçta da halkı huzur içinde yaşatmaktır. Türklerde bütün bu hususlar devlet idaresinin kendilerine karşı yerine getirmesi gereken bir sorumluluk olarak düşünülmüştür.

Ancak, alacaklı olan hep helk değil de hükümdarın da halktan yerine getirmelerini istediği bazı görevleri vardı. *Kutadgu Bilig'de* de Öğdülmüş'ün hükümdar Kün-Toğdı'ya *Memleketi Tanzim Etme Usülünü* söylediği kısımlarda hükümdarın tebea üzerinde şu üç tür görevinin olduğu ifade edilmiştir. Yani halkın devlete karşı sorumlulukları aşağıdaki şekilde ifade olunmuştur.

Ra'iyyet öze ol senińg üç hakıńg Tilegü olardun sen aç kulgakıng	Tebea üzerinde senin üç hakkın vardır; bunu onlardan istemelisin, iyice dinle.
Biri yarlıgıńgnı agır tutsalar Negü erse terkin anı kılsalar	Biri halk senin emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir.
İkinç tıdmasalar hazine hakı Ödinde tegürse ay elgi akı	İkincisi hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidirler, ey eli açık insan.
Üçünçi yagıka yagı bolsalar	

(59) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5462-63, s.391.
(60) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 5579-83, s. 554.

Severiń kim erse anı sevseler	Üçüncüsü senin dostuna dost ve düşmanına düşman olmalıdır.
Ötemiş bolur sen özüń hakların Olar ma ötemiş bolur öz hakın [60]	Böylece sen onlara karşı vazifeni yapmış olursun, onlar da senin hakkını ödemiş olurlar[61].

Halkın devlete karşı üstlendiği birinci sorumluluğu üzerinde söz edelim. Hükümdarın fermanlarına riayet etmek de Türk idare anlayışının temel unsurunu oluşturmuştur. Aynı anlayış Muslüman Türk devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devletinde de görülmüştür [62]. Büyük Selçuklu İmparatorluğuna, Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) zamanlarında 30 yıla yakın vezir, bugünkü deyimiile başbakan olarak büyük hizmetler eden Nizamü'l-mülk, devlet idaresine dair kaleme aldığı Farsça "Siyaset-name" adlı eserinde hükümdar fermanlarına riayet konusunda da ayrıca bir bölüm ayırmıştır. Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk, eserinin XI. Bölümünde hükümdarların emrine uyulmasına dair çok açık bilgiler vermiştir. Ona göre, yerine getirilinceye kadar kimsenin fermanı elinden bırakmaya cesareti olmamalıdır. "Bir kimsenin o fermana hakaret gözü ile bakmış olduğu, önündeki fermanı dinlemede ve onaitaate ihmal göstermiş olduğu malum olursa, o kişiyi dergahın yakınlarından da olsa şiddetle cezalandırsınlar"-[63] denilerek, hükümdar buyruklarının her kişinin ciddiyetle yerine getirmesi gereken görev olarak göstermiştir. Yine ona göre, hükümdar ile başkaları arasındaki fark emre boyun eğilmesinde ve fermanına itaat edilmesindedir[64]. Hükümdarın emirlerine boyun eğilmesine Türk idare anlayışında ne kadar önem verildiği yine *Kutadgu Bilig'de* aşağıdaki gibi beyitlerde teyidedilmiştir.

Ra'iyetka vacib begi yarlıgı Agır tutsa eştip kiçig ulugı	Beyin emrini yerine getirmek raiyet için vaciptir; büyük ve küçük onu duyan herkes, bu emre riayet etmelidir.
Agırlagu begler özin hem sözin Kerek hindu bolsun kümüş yulugı[65]	Bu bey para ile satın alınmışköle dahi olsa, onun hem kendisine, hem de emrine

---

[61] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5579-83, s.399.
[62] R. GENÇ: a.g.e., s.119.
[63] NİAMÜ'L-MÜLK: **Siyaset-Name.** Haz. Mehmet Altay KÖYMEN (Ankara:TTKB, 1999), s.51.
[64] R. GENÇ: a.g.e., s.119.
[65] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 4999-5000, s.499.

riayet göstermelidir [66].

Görüldüğü gibi, hükümdar kul olsa da, onun emrine uymak büyük küçük ayrıt edilmeksizin herkes için vaciptir. Bu bugünün devlet ve halkı için de hiç değişmeyen şeklindedir. Ülke içerisinde yaşayan her vatandaş insan memlekette kabul edilen her kanuna uymak ve onu yerine getirmek mecburundadır. Devletin yasalarına baş eğmek ve titizlikle uygulamak her kişinin hükümdarına ve devletine olan hürmeti demektir. Demek ki, *Kutadgu Bilig'deki* devlet ve halk münasebetlerinde ilk dikkat edilmesi gereken husushalkın verilen emirlere itaatıdır. *Kutadgu Bilig'de* sözü edilen halkın devletine karşı ikinci önemli sorumluluğu devlet hazinesinin hakkı olan vergidir. Halk da bu hazine hakkını her zaman gözeterek, vergiyi zamanında ödemelidir. Çünkü halk tarafından ödenecek olan, vergi devletin bazı yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için ihtiyac duyduğu maddi güçtür. Halkın vergi şeklinde devlete ödemesi gereken gelir, tekrar halkın kendisine maddi olanak olarak sağlanacaktır. Verginin düzgün şekilde ödenmesi ile devletin bütçesi zenginleşerek, devlet ihtiyac duyduğu maddi gücü kendisinde oluşturacaktır. Bu nedenle hükümdarın emirlerine uyularak vergilerin tam zamanında ödenmesi devlet ve halk ilişkilerinde dikkat edilmesi gereken en önemli konudur. Devlet idaresi ile ilgili çelişkili meseleler de vergilerin düzenli ödenmemesinden kaynaklanacaktır. Fakat, halkın ödemesi gereken vergi, bunun boyutları ve devlet adamlarının halktan bunu istemesinde her zaman denge sağlanmalıdır. Devletin halkın faaliyetleri karşısında getirdiği haksızlık ya da halkın devlete karşı yaptığı haksızlıklar konusunda her zaman kanunlar çerçevesinde denge sağlanmalıdır.

Kutadgu Bilig'de bahsedilen halkın devletine karşı yerine getirmesi gereken üçüncü sorumluluğu da, idare edilenlerin başlarında bulunan hükümdarın dostuna dost, düşmanına düşman olmaları gerektiğidir[67] . Burada halkının hükümdarının dostlarına dostça karşılaşlarına da düşmanca muamele göstermeleri gerektiğinin halktan istenilmesi, belki de halıkn her haraketi hükümdarının davranışlarına uygun düzeyde olması gerektiği arzu edilmiştir. Halkın hükümdarlara kayıtsız şartsız itaat etmesi gerektiğinin daha bir işareti de halkın devletine karşı yapması gereken bu üçüncü sorumluluktur.

Özellikle de, hükümdarının düşmanına raiyetinin de düşman olması gerektiğinin işaret edilmesi belki de ülke savunmasında canlarını dahi feda etmekten çekinmemelerini belirten bir husus olmalıdır. Hükümdarın halk ve halkın da hükümdar üzerinde sorumluluklarının neler olması gerektiğini belirten Yusuf, bu konudaki görüşlerini şöyle devam ettirmiştir.

---

[66] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 4999-5000, ss. 360-61.
[67] Reşat GENÇ: Karahanlı Devlet Teşkilatı. (İstanbul, 1981), s.121.

Ötemiş bolur sen özüńg hakların Olar ma ötemiş bolur öz hakın	Böylece sen onlara karşı vazifeni yapmış olursun onlar da senin hakkını ödemiş olrlar.
Bu yańglıg kerek beg yorısa yolug Ra'iyyet uş andag kerek ay ulug	Ey ulu, bu yolun yolculuğunda hükümdar öyle olmalı reaya da böyle olmalıdır.
Budun bulsa ötrü begi edgüsin Begi bulsa inçlik yorıtsa küsin	Böylelikle halk beyin iyiliğini görür.
Ay ilig bu ol bu kutuńg belgülüg Sańga iki ajun tegürgü ülüg[68]	Bey de huzura kavuşur ve dünyaya şöhretini yayar.
	Ey hükümdar, sana her iki dünyayı temin edecek kısmet ve saadet şüphesiz budur [69].

Devlet ve halk münasebetlerinde hükümdar ile halkın birbirlerine karşılık hak ve görevleri konusunda Yusuf Has Hacib ayrıca şu özelliğe de önem vermiştir. Yusuf eserinde yine hükümdara nasıl ilişkilerde bulunulması gerektiği konusunda şunları söylemiştir.

İlig il begi ol budunka ulug Ańgar kılgu hurmet agırlık kamug	Hükümdar memleketin beyi ve halkın büyüğüdür; ona her türlü hürmet ve tazimi göstermek lazımdır.
Yorık tüzse ötrü könitse sözi Arıtsa ilinde isizler izi [70].	Böylece o haraketlerini düzeltir, sözünde sadık olur ve memlekette kötülerin iznini yok eder [71].

Görüldüğü üzere, her şeye rağmen hükümdar bir devletin başkanı ve büyüğüdür. Onun için, hükümdara hürmet edilmeli ve onun emirlerine itaat olunmalıdır. Devlet ve halk münasebetlerinin her zaman ideal bir düzeye ulaşılması istenirse devlet başında bulunan hükümdar da idare edilen halk da vazife ve sorumluluklarının yerine getirilmesinde titizlikten sapmamaları ve bu kadar zor ve önemli görevi boynunda taşıdıklarını önemsemeleri gerekir ve buna her zaman ciddiyetle olmaları lazımdır. Günümüz devletlerinde görülen düğümlü

---

[68] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 5583-86. s.554.
[69] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 5583-86. s. 360.
[70] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 4996-97, ss.498-99.
[71] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 4996-97, s. 360.

meseleler ve anlaşmazlıklar işte buradan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bu tür problemlerin halledilmesinde herkes üzerinde nasıl bir sorumluluğu yüklendiğinin farkında olmalı ve yaptığı her işe ciddi muamele etmelidir. Devlet ve halk münasebetlerinde oluşan bu tür meselelerin böyle çözümünü bin yıl önce, Balasagun'lu Yusuf eseri *Kutadgu Bilig'de* birer-birer beyan etmiş ve bu hususta herkesi iyilik yolunda haraket etmelerini önermiştir. *Kutadgu Bilig'de* devlet başkanının üstlendiği bütün görev ve sorumluluklar asıl Türklerdeki devlet idare anlayışının temel prensiplerine yönelmiştir. Eserde devlet ve halk anlayışı ile ilgili her konuda Eski türk devlet ve halk anlayışlarının ana çizgilerini görmek mümkündür. Çalışmanın bazı kısımlarında da, Göktürk dönemi yazıtlarından getirilen örnekler bu düşüncelerin aynı düzeyde korunduğunun kanıtıdır. Türk idare geleneği gereğince, devlet ilk sırada halkın karnını tok ve sırtını pek kılmalıdır. Ancak görüldüğü üzere, Türk idare geleneği sadece bununla yetinmeden hükümdarı doyurup giydirdiği tebaasına hayat sıkıntısı çektirmemek, onları adil bir idare altında dirlik ve huzur içinde yaşatmak da yükümlü kılmıştır. Türk idare algılayışı açısından *Kutadgu Bilig'de* üzerinde durulmamış olan asıl dikkate değer hususlar da bunlar olmuştur.

Halka gelince de, kendisine her türlü refah ve huzuru sağlayan devletine ve devletin başında bulunan hükümdara karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu hususlar, bugünün şartları ölçüsünde en basit vatandaşlık vazifeleri olarak değerlendirilmektedir. Halkın devletin kanunlarına uyması ve vergini tam zamanında ödemesi ve hükümdarına saygıda bulunması sadece basit bi vatandaşlık vazifesi olarak hissedilmelidir. Vatandaşlığın bu haraketi karşılığında devletin de yukarıda bahsedilen hususları yerine getirmeyi devletin temel unsurları haline koyamadıkları bugünkü zamanımızda görülmektedir. Ancak, bugün bir çok devletlerin yapamadığı bu hususlar en az bin yıl öncesinden Kutadgu Bilig gibi eserlerde devlet ile halkın karşılıklı hak-hukukları anlayışı çerçevesinde esas prensiplere bağlanmıştır [(72)]. Günümüzde üzerinde durulması gereken, en önemli konular da bunlar olmuştur.

Böylece *Kutadgu Bilig'de* bahsedilen hükümdar ve tebaasının birbirleri üzerindeki karşılıklı haklarının değerlendirilmesi ile asıl devlet ile halkın münasebetlerinin de nasıl olması konusu incelenmiştir.

4.3. Kutadgu Bilig'e Göre Adalet Anlayışı.

Kutadgu Bilig'deki adalet anlayışını ortaya koymadan önce, adalet kavramının açıklanması ve Türk devlet geleneğinde bunun nasıl anlaşıldığının da bazı kısımlarından söz etmeyi düşünüyoruz.

[(72)] R. GENÇ: a.g.e., s.122-23.

Türkçe sözlüklerde adalet kelimesi - hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, *"türe" (töre)* anlamlarına gelmektedir [73]. Adalet sözü Kaşgarlı Mahmud'un "Divan'ül Lügat-it Türk" eserinde ise, *törü* şeklinde yazılarak, görenek ve adet anlamları ile ifade edilmiştir. *Törü* kelimesi açıklanırken de; "İl kalır *törü* kalmaz= vilayet bırakılır görenek bırakılmaz. Bu sav geçmişlerin göreneklerine uymakla emrolunan kişi için söylenir" ifadeleri ile açıklanmıştır [74].

Adalet anlayışının Göktürk döneminin Yazı anıtlarında nasıl ifade edildiğine bakacak olursak; Türk devlet anlayışında adalet en yüce yer tutmuştur [75]. Eski Türklerde *töre* kelimesi *kanun, nizam* anlamlarını ifade etmiştir. *Töre* aslında eski Türk sosyal hayatını düzenleyen "mecburi" kaideler (normlar) bütünü şeklinde ifade olunmuştur. Töre kelimesi Orhon Kitabelerinde ayrıca *"il"* kelimesi ile birlikte kullanılarak bunun *"il törüsü"* (devlet nizamı) anlamını taşıdığı bilinmiştir. Kanun, nizam ve sonradan da adalet anlamında kullanıldığı görülen töre kelimesi Orhon Yazıtlarında 11 yerde geçmiştir. Bunun 6'sında *"il"* ile birlikte kulllanılmıştır. Kitabelerdeki *töre* ileiligili ifadelerden de anlaşıldığı üzere, eski Türk devletlerinde *töre* hükümlerine yönelik bir kuruluş olduğunu ve devletin varlığı da *töre* varlığı ile birlikte düşünüldüğünü anlamak mümkündür. Yazıtlarda özellikle, **" . . . Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler. . . Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?. . . Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi. . . Devletini, töresini terk etmiş . . . O (İl Teriş) atalarının töresine oturdu [77]. . . "** şeklinde geçen ifadeler, adalet anlayışının eski Türkler'de çok önemli devlet prensibiolarak bakıldığının bir kanıtıdır . Eski Türk devletlerinde kağanlar insanların hepsini hukuk önünde eşit saymış, halkın aç olanlarını doyurmuş, fakir olanlarını zenginleştirmiş ve bunları gerçekleştirmek için de, kağanlar gece uyumamış, gündüz durmamışlardır. Göktürk devletinde de, kağanların halka, halkın da kağanlara karşı görev ve sorumlulukları vardır. Herkes bu görev ve sorumlulukları yerine getirirken, adaletli davranmak zorundadır.

Ayrıca adaleti gerçekleştirirken, ilk önce hakimiyetin güçlü olması şart olunmuştur. Kurulan bütün Türk devletlerinin temel felsefesine baktığımızda Tanrı buyruğuna göre, halkı adaletli bir şekilde idare etmek bu kuruluşun temel fikrini oluşturmuştur.

Türk kağanlarının önemli vazifeleri içerisinde sayılan adaletin tesisini eski Türk Yazı Anıtlarında Bilge Kağan şöyle ifadelerle ortaya sunmuştur. *"Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim varolduğu için ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Az*

---

(73) **Türkçe Sözlük I,** (Ankara: TTKB, 1988), s.13.
(74) Kaşkarlı MAHMUD: **Divanü Lugat-it Türk,** c.3, Çev, Besim ATALAY (Ankara, 1992), s.237.
(75) Bahaeddin ÖĞEL: TKGÇ. (İstanbul, 1988), s.408.
(77) İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., s.246.

milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlardan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti."

Adaletin gerçekleştirilmesi, toplumun maddi ve manevi bakımdan refaha ulaşması demektir. Türk kağanları milletin huzurunu düzenlemek ve adaleti tesis etmek için, kendilerinin ve toplumun yüksek değerlere sahip vasıfları olmasını ve bu değerlerin bozulmaması için, cezaların uygulanmasına özen göstermişlerdir.

Başlıcası eski Türk adalet anlayışının kaynağında sağlam bir inanç ve bu inanca bağlı olan cesur irade ve suçlulara net bir cezai uygulamalar olmuştur. Türk Devlet geleneğinde dünyayı adalet ile idare etme fikrinin büyük bir ideoloji haline gelmesi Tanrı'nın buyruğuna göre, hizmet ve adaletini bütün insanlığa paylaştırmasından kaynaklanmıştır [(78)].

Eski Türkler'den devam eden adalet anlayışının XI. Yüzyılda kurulan Türk devletlerinde de, canlı şekilde yaşatıldığı o dönemin önemli kültürel miras eseri Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı "Kutadgu Bilig" eserinde görülmüştür.

Önceden beri ifade edildiği gibi, eserdeki temel konuların birisi adalettir. *Kutadgu Bilig'e Göre Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları* konusunda da, adalet konusu üzerinde bazı bilgiler verilmiştir. Fakat, ayrıntılı bilgilerle adalet anlayışının eserde nasıl yansıtıldığı üzerinde çalışmamızın bu kısmında bilgiler verilecektir.

Bahsedildiği gibi, *Kutadgu Bilig'deki* dört önemli kahramanın birisi doğrudan doğru Adaleti vasıf etmiştir. Daha açıkçası *Kutadgu Bilig* eseri dört önemli şahıs üzerine kurulmuştur. "Bunlardan biri-adalet olup, doğruluk üzerinedir; ikincisi devlet olup, saadet ve ikbal demektir. Üçüncüsü-akıl olup, ululuğu ifade eder; dördüncüsü ise-kanaat ve afiyettir[(79)]" denilmiştir. Sonra bu üç anlayışa ayrı ayrı adlar verilerek, bunlar da eserde şöyle anlatılmıştır. "Adalete Kün-Toğdı adını verir ve onu hükümdar yerine koyar, devleti Ay-Toldı ismi ile zikreder ve bunu da onun veziri sayar. Akıla Öğdülmüş adını vermiş ve buna da vezirin oğlu demiş,Kanaate Odgurmuş adını verir, bunu da vezirin akrabası [(80)]" der.

Esere daha evvel eklenen manzum bir tanıtmada eserin böylece dört temel üzerine oturtulduğu beyan edilmiştir. Yazar eserinde baş kahramanların birisini de, adalet olarak vasflandırmakla adaletin devletten ayrı bakılmayacak anlayış olduğunu ortaya koymak istemiştir. Demek ki, eserde hükümdar Kün-Toğdı'nın şahsiyetinde Adalet düşüncesi açıklanmaya konulmuştur.

[(78)] Adem TUTAR: *İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı*. **TA**, c.2, (Ankara:Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.868-870.
[(79)] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb.65-66, s.7.
[(80)] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 68-71, s.7.

Yusuf Has Hacib, Kün-Toğdı'ya direk "köni töri" (yani, adil kanun) sıfatını vermekle saltanatın ancak doğru kanun ile mümkün olabileceğini göstermiştir. Türk idare anlayışına göre, iyi kanunların konulup, adaletli şekilde uygulanması devletin varoluş felsefesinin temeli sayılmıştır. Bununla ilgili olarak, Yusuf'un da özellikle

Bu il tutruki hem tüpi bekliki İki neng turur aslı yıldız köki	Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır.
Birisi bulunka törü ol ülüş Birisi er atka ülese kümüş[81]	Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür [82].

Demesi ile devlette yürütülen kanun ile paranın devletin iki temeli olduğunu ifade etmiştir. Yine Yusuf'un kanunların doğru konulması ve adaletli devlet anlayışı hakkında aşağıda vermiş olduğu bilgiler adaletin eserde nasıl anlatıldığı ile ilgili güzel örnektir.

İki neng turur ilke bağı beki Biri saklık ol bir törü il köki	Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri-ihtiyatlılık, biri-kanun; bunlar esastır.
Kayu beg törü birse ilde köni İlin itti kodtı yaruttı küni	Hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır.
Uzun il yiyeyin tise ay bügü Törü tüz yorıtgu budunung kügü [83]	Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın [84] .

Görüldüğü gibi memlekette doğru kanunların konulup adaletli şekilde uygulanması, hükümdarın gününün aydınlanması ve beyliğin uzun sürmesi demektir. Devlet işinde devamlı kalmak isteyen bir hükümdar doğruluktan hiç ayrılmamalı ve adil kanunlarla halkını korumalıdır. Çünkü, kanun ile ülkeler genişleyip dünya düzene girecektir. Halkın zenginliğini ve onun huzurluk ortamında bulunmasının temel kaynağını adilane yürütülen kanunlarda gören yazar yine aşağıdaki gibi beyitlerde bunun örneğini göstermiştir.

---

(81) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 2132-33, s.229.
(82) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2132-33, s.160.
(83) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb.2015,2017,2033, ss.219-20.
(84) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2015,2017,2033, ss. 152-54.

Bu il tutguka köp er at sü kerek Er at tutguka neng tavar tü kerek Bu neng alguka bir kerek bay budun Budun baylıkınga törü tüz kodun [85]	Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de, doğru kanunlar konulmalıdır [86].

Demek ki, memleketi ayakta tutan tek direk bu-doğru kanundur. Devlet içerisinde dirlik ve düzenin oluşması, toplum fertlerinin rahatça kendi işleri ile meşgul olup, onu ilerleterek zenginleşmesi kanunun adil bir şekilde uygulanmasından kaynaklanacaktır. Bunun için yazar eserinde devamlı adalet anlayışı üzerinde bilgiler vermiştir. Adalet yolundan çıkarak topluma zorbalık getirmeye çalışanın da sonunda nasıl olacağını zalimliğin ne kadar zarar olduğunu yine o şöyle örneklerle söylemiştir.

Bu küçkey kişi kendü beglik yimez Bu küçkey küçini budun kötrümez Köyer ot turur küç yagusa küyer Törü suv turur aksa nimet öner Telim ordular buzdı küçkey küçin Turu öldi ahır bu küçkey açın [87]	Zalim adam uzun müddet beyliğe sahip olamaz; Zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz. Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar; kanun-sudur; akarsa nimet yetişir. Zalim zulmü ile bir çok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür [88] .

Zalimliğin devleti asıl yıkıcısı olduğunu yazar böylece göstermektedir ki, zalimin zulmüne halk da uzun zaman dayanamayacaktır. Sonunda kendisi de ölecektir. Tarihte zalim padişahların devri ne kadar görülmüştür ki, onların hepsi sonunda halkına yaptığı zorluktan yanıp gitmişlerdir. Onun için yine yazara göre, eğer hükümdar beyliğinin devamlılığını isterse, iyi kanun yaparak adaletten ayrılmaması ve halk üzerinden zulmü kaldırması gerekir. Bunun sağlanması için eserde bahsedildiği gibi, yine şunlar yapılmalıdır.

Törü kıl katıglan bolup kılma küç	Adaletle iş gör, buna gayret et; hiç bir zaman

[85] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 2057-58, s.222.
[86] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2057-58, s.155.
[87] Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb. 2030, 2032, 2035, s. 220.
[88] Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 2030, 2032, 2035, s. 153-54.

Tapug kıl bayatka anıng kapgı kuç İsiz öngdi urma törü edgü ur Kününg edgü bolgay kutung baga kur Törü edgü ur ay törü törü birgüçi Turu öldi isiz törü urguçi[89]	zulüm etme, Tanrı'ya kulluk et ve onun kapısına yüz sür. Kötü teamül kurma, iyi kanun koy; ömrün iyi geçer ve saadet sana yar olur. Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse, daha hayatta ike ölmüş demektir [90].

Kutadgu Bilig'e göre, adalet anlayışını açıklamamızda belirtilmesi gereken daha bir önemli husus, kanunun hükümdarlıktan üstün görülmesidir.Yusuf bu konuda şöyle demiştir.

Bu beglik ulugluk idi edgü neng Yorıkı köni erse ay kuzgı eng İdi edgü beglik takı adgürek Törü ol anı tüz yorıtgu kerek[91]	Ey yüzü sevinçle parlayan bahtiyar, insan durüst hareket ederse, bu beylik ululuk çok iyi bir şeydir. Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır [92].

Demekle devlet anlayışında kanunun her şeyden üstün tutulmasını arzu etmiştir. Fakat daha iyi olanı ise, kanunun eşitliğidir. Kanunun üstünlüğü ve eşitliğini yazar böylece dile getirmiştir.

Devlet idaresinde adil kanuna (köni törü) baş rolü tanıyan yazar eserde hükümdarı doğrudan doğru doğruluğu temsil ettirmekle adalet vasfının ne olduğunu açık bir durumda anlatmıştır. Kanun tasvir edilirken, şöyle bir hadise de anlatılmıştır. Eserde hükümdar Kün-Toğdı'nın vezir Ay-Toldı'ya kendi vasfının adalet olduğunu söylediği kısımda devlet yöneticisi vezir karşısında yaptığı davranışları vasıtası ile adaletin nasıl olduğunu beyan etmiştir. İfade edildiği üzere, bir gün hükümdar bir gümüş taht üzerine oturmuştur. Bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardır. Elinde büyük bir bıçak tutuyordu. Solunda bir acı ot,

---

(89) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb.1451,1456, 1458, s.162-63.
(90) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 1451,1456, 1458, s.113.
(91) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), bb.453-54, s.59.
(92) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 453-54, s.43.

sağında da şeker bulunuyordu. Vezir neden böyle bir şekilde oturduğunu sorduğunda hükümdar, şu cevapları vermiştir.

Munu men me körgil könilik törü Törü kılkları bu baka tur körü[93]	İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum: kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et [94].

Bak bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır. Üç ayak üzerinde olan bir şey hiç bir tarafa meyletmez. Her üçü düz durdukça, taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır.Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir, iyinin dikkat edersen tavır ve haraketleri düzgündür. Hangi şey yana yatarsa eğri olur, her eğrilikte bir kötülüğün tohumu vardır. Bak benim tabiatım de yana yatmaz, doğrudur. Eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar. Ben işleri adaletle hallederim. İnsanları **bey** veya **kul** olarak ayırmam. Elimdeki bu bıçak kesen bir alettir. Ben işleri bıçak gibi keser atarım. Hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince o, benim kapıma zulme uğrayarak gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler. Bu acı Hind otunu ise, zorbalar ve adaletten kaçanlar içer. Zalimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum. İster oğlum ister hısmım veya yakınım olsun; ister yolcu, geçici ister misafir olsun kanunkarşısında benim için bunların hepsi birdir. Hüküm verirken aralarında asla fark gözetmem. Bu beyliğin (devletin) temeli adalettir [95]. Eserin gördüğümüz bu örnekler kısmından anlaşıldığı gibi, yazar adalet anlayışını hükümdarın oturduğu üç ayaklı taht ve eline tuttuğu bıçak, sağ ve sol tarafına koyduğu şeker ve acı Hind otunu vasıtası ile daha çok anlaşılır vaziyette açıklamıştır. Hükümdarın üç ayaklı düz tahtının hiç bir tarafa meyletmemesi ile doğruluk yani könilik kastedilmiştir. Bıçak da hakkını kaybeden kimselerin işi derhal halledileceğinin işaretidir. Yani bıçağın daha açıkçası hükmü belirtmesi mümkündür. Şeker ise, anlatıldığı gibi, adaletli davranışı hükümdarda bulan kimseler içindir. Acı Hind otunu da, adaletten uzaklaşanlar için konulmuştur. Yazarın böyle bir mukayeseli ifadelerinden gerçek adaletliği kendisinde bulunduran hükümdarın nasıl bir davranışlara sahip olması gerektiği bakımından güzel örnek olmuştur.Görüldüğü gibi, eserin bu kısmında adalet anlayışı açık bir surette ortaya konulmuştur.

Yusuf'un adalet konusu hakkında anlattığı bütün bilgiler, devletin temeli ve esası adalet olması gerektiğine yönelmiştir. Devlet yöneticilerinin doğruluk yolundan çıkmamaları

---

(93) Y. HAS HACİB: **KB**, Der. R.R. ARAT (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDKY:458, 4.Baskı, 1999), b. 800, s.97.

(94) Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), b. 800, s.68.

(95) Reşat GENÇ: **Karahanlı Devlet Teşkilatı.** (İstanbul, 1981), ss.106-107. Beyitler için bk: Y. HAS HACİB: **KB**, Çev. R.R. ARAT (Ankara: TTKB, 7.Baskı,1998), bb. 801-819, ss. 69-70.

gerektiği devamlı dile getirilmiştir. Bütün bu konu üzerinde söylenenlerden asıl eserde açıklanan *Töre* anlayışının aşağıdaki gibi prensiplere yöneldiğini düşünmek mümkündür.*Töre'nin* bağlı bulunduğu bir kaç prensipler şunlar olmuştur.Könilik (Adalet), Uz'luk (İyilik, Faydalılık), Tüz'lük (Eşitlik), Kişilik(İnsanlık).

Gerçekten de, devlet içerisinde yürürlükte olan kanunun il önce adil olması şarttır. Adil kanunlar ile her iş iyilik yoluna girecektir. İkinci kanunun iyi yani topluluk yararına ve bu topluluğu meydana getiren fertlerin faydasına olması gerektir. Böyle olmayan kanun devleti yıkmak için yeterlidir.Ferdin hukukunu ve toplum menfaatlerini gözetmeyerek, bir korkunç altında insanları haraketsiz hale getiren ve böylece devletin varlığını devam ettiren kanunlar da vardır ki, bunlara yine de kanun denilir. Böyle örnekleri günümüz devletlerinde bile görmek mümkündür. Üçüncü olarak, kanunun bey ile kulu oğlu ile yabancıyı ayırmayan eşitliği söz konusu edilmelidir. Demek ki, kanunların uygulanışında insanlar arasında ayrımcılığa bakılmaması şarttır[96]. Özellikle Balasagun'lu Yusuf'un kanunu herkese eşit olarak uygulanması ile ilgili tarihçi Avfi'den vermiş olduğu örnekler oldukça ilginçtir. Batı Karahanlıların meşhur hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim zamanında halk huzur ve rahat içerisinde yaşamıştır. O dönemde Han: Semerkand'da gül bahçelerinden sahibinden habersiz bir gülün bile koparılmamasını buyruk vermiş. Aksine hareket edenlerin ise ölüm cezası ile cezalandırılacağını bildirmişti.Hırsızlık yapan bir çocuğun affedilmesi için, bir çok devlet adamlarının ricada bulunmasına rağmen adil hükümdar tıpkı Hz. Muhammmed'in "Hırsızlık yapan kızım Fatma bile olsa kollarını keserim" diyen söyleyişine uyarak, çocuğu affetmeyip cezalandırmıştı. Yine aynı hükümdar toplumun huzurunu bozanlara karşı amansız bir mücadele bermiştir [97]. Dördüncü olarak da, kanunda insanlık yani üniversellik fikrinin yer alması gerektir. Kanunun güneşi bütün insanlara ulaşmalı ve bütün dünya aydınlanmalıdır. Çünkü onların kökü birdir onları ayıran yalnız bilgi dereceleridir. Kanun ne ölçüde insanlığı kuşşatırsa, o nispette halk mesud ve devlet zengin olacaktır [98]. Kanunun insanlığı içine alması ile ilgili Kutadgu Bilig'de hükümdar Kün-Toğdı'nın kendi adının ne anlama geldiği ve tabiatının da nasıl olduğunu beyan ettiği bölümde bilgiler verilmiştir. Burada hükümdarın tabiatının da güneşe benzeyerek doğruluk ile dolu olduğu ve aydınlığı da bütün halka

---

[96] İbrahim KAFESOĞLU: Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. TA, c.5 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.168.
[97] Remzi ATAOĞLU: a.g.m., s.6.
[98] İ. KAFESOĞLU: a.g.m., s.168.

5. Sonuç

Görüldüğü üzere, XI. Yüzyıl Türk dünyasının bir kültürel mirası olan Yusuf Has Hacib'in (Balasagun'lu Yusuf) *Kutadgu Bilig* (1069-1070- tamamlanış süresi) adlı eseri kültür, siyaset ve sosyal konular açısından önemli kaynak özelliğini her zaman korumuştur. Eserin tarih boyunca kültür ve tarih konularının aydınlatılması açısından değerli kaynak olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Belki de bu özelliğinden dolayı bu miras üzerinde çok fikirler yürütülmüş ve dil, edebiyat, tarih, siyaset gibi çeşitli ilim alanları açısından yapılan değerlendirmelere tabi tutulmuştur.

Eser hakkında orjinal çalışmaları ile ünlü, tarihçi ve araştırmacı merhum Reşit Rahmeti Arat'ın söylediği gibi, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-it Türk *eseri Türk dünyasının dış cephesini tesbit ederken,* Kutadgu Bilig *Türklerin manevi tarafını, siyasi ve idari görüşünü ortaya koyarak bu iki kitap da İslam Medeniyeti çevresindeki Türk topluluklarının dil ve edebiyatı ile siyasi ve sosyal yapısını öğrenmemiz bakımından ihtiyaç duyulan tüm malzemeyi içermektedir.*

Kutadgu Bilig'deki *siyaset anlayışı ve devlet, halk kavramlarının birbirleri ile içiçe olan anlayışlar olduğu eserde kendini göstermektedir. Eserde yansıtılan devlet ve yönetim ideal olmuştur. Bu anlayışların sadece bir ütopya olmasının dışında burada dile getirilen bir çok ilke çağlar boyunca, toplumlara göre hiç değişmeyen ahlak kurallarını teşkil etmektedir.*

Eserdeki devlet anlayışının temel ilkeleri, yönetimin dayanakları, halk anlayışının esin bilgileri ve devlet başkanının nitelikleri açısından çağına göre, oldukça bir ileri anlayışa sahip olduğu görülmektedir. İnsanlığa ait hemen her konuda Akıl *ve* Bilgiye *verilen önem eserin yazıldığı yüzyıl göz önüne alındığında çağının çok ilerisinde bir anlayışı yansıtmaktadır. Ayrıca eserdeki devlet, halk ve onların karşılıklı sorumlulukları genel olarak siyaset anlayışı ile ilgili bilgi ve örnekler günümüz toplumlarında da görülmektedir. XI. Yüzyılın anayasa kitabı haline gelmiş olan* Kutadgu Bilig'de *devlet,halk kavramalarının esin bilgilerini çıkartarak, bu ikisinin karşılıklı görev ve hakları çerçevesinde çağdaş toplumların durumu nasıl olması gerektiği hakkında bilgiler sunulmaktadır.*

Kutadgu Bilig'e *göre devlet, halk ve yönetim anlayışları eski Türklerdeki devlet geleneğinin temel prensiplerini esas almıştır. Ayrıca devlet, günümüz düşüncesine göre, hükümet ve özel yönetim kurumlarının oluşturduğu siyasi organizasyon olarak incelenmemiştir. Yusuf'un anlatmak istediği devlet, kavram olarak "ikbal", "saadet" ve "kut" manalarında algılanarak, bu devlete sahip olmak ve onu devam ettirme işinin de öyle kolay olmadığı eserde devamlı dile getirilmiştir.* Kutadgu Bilig'deki *devlet, millete yönelik kurulan kuruluştur. Yazar hükümdarın hak ve sorumlulukları, halkın sorumlulukları ve sonunda da, adaletin temel prensipleri ile ilgili bilgileri inceleyerek, gerçek devletin nasıl olması gerektiğini açıklamıştır. En önemlisi devlet yazara göre halk için, halkın oluşturduğu ve halka hizmet amacı ile kurulmuş olan bir organdır. Eserde devlet, Adalet, Devlet, Akıl ve Kanaat olan dört temel üzerine kurulmuştur. Yazar devletin tabiat ve karakterlerini açıklayarak, iktidar sahiplerinin devleti kendi şahsi malına dönüştürmemeleri gerektiğini eserinde devamlı dile getirmiştir. Bu düşüncenin günümüz açısından da aynı olduğunu yaşadığımız örnekler göstermektedir ki, devlet hiç bir zaman hükümdarın ebediyen malı değildir. Gündelik hayatta kullanılan bazı atasözleri bu savı tasdik eder.* Betege ketip bel kalat, bekter ketip el kalat *(Otları giderse dağlıkları kalır, Beyleri giderse halk kalır) şeklinde söylenen atasözleri zaten* Kutadgu Bilig'de *de, Ben göçüp giderim, bu halk kalır; şeklinde hükümdarın sözleri vardır. Demek ki Balasagun'lu Yusuf halkın devleti oluşturan en önemli unsur olduğunu anlamıştır.*

Eserde halk çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Her türlü iş ve meslek sahiplerini içine alan yazarın belirtmek istediği halk, tabiatı, bilgisi ve tavrı ile basit halktır. Her ne kadar halkın çalışıp didinmesi, karnını doyurmaktan ibaret olsa da Kutadgu Bilig'deki *halkın yöneticisinin görevi halkı doyurup-giydiren, adalet ile töreyi uygulayan, fetihler yaparak halkı dirlik ve düzen içinde yaşatan hükümdardır. Hükümdarın üzerine yüklenen bu önemli vazifeler direkt olmasa bile, günümüz şartlarında da devlet başkanının bunun gibi yükümlülükleri yerine getirmesi gerekmektedir. Bu durumda devlet başkanının görev ve yükümlülükleri ve halkın devletine karşı sorumluluklarının neler olması gerektiği de eserde net ve güzel ifade örnekleri ile açıklanmıştır. Hükümdarın halkına sağladığı olanaklara yanında halkın hükümdara karşı yükümlülükleri de eserde net bir şekilde vurgulanmıştır. Buna göre halkın hükümdarın emirlerine uyması ve vergininde zamanında ödenerek, ülke için zamanı geldiğinde canlarını feda etmeleri ve ayrıca, hükümdarın dostuna dost düşmanına düşman olmalarını istemiştir.*

Yöneticinin ve yönetilenlerin karşılıklı sorumlulukları incelendiğinde de, adaletli idare anlayışına daha çok önem veren yazar adaleti doğruluk olarak anlatmıştır. Doğruluk

ise, herkesin hakkını vermek demektir. Ayrıca doğruluğu da hükümdarın şahsında birleştirilerek baş rolü ona tanıması yazarın adalete ne kadar önem verdiğinin işaretidir. Eserde anlatıldığı şekli ile "Memleketin direği, temeli sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür" *diyerek anlatılması, adaletli uygulanan kanunun yönetimde ne kadar öneminin olduğunu anlatmamız bakımından yeterlidir. Yöneticilerin adaletli olmalarını tavsiye eden yazar, bunun karşılığında zalimliğin devletin yıkıcısı olduğunu da belirtmiştir. Demek bugün de önemini aynı şekilde koruyan bu konu yöneticilerin adaletten sapmamalarını devamlı uyarmaktadır.*

Başlıcası Kutadgu Bilig'de *savunulan bütün görüşlerden bugünkü toplumun alacağı örnek çoktur. Eğer eserde anlatılan ideal toplumun temelleri esas alınarak günün şartlarında uygulanırsa halkın da huzura erişeceği şüphesiz gerçektir.*

Kaynakça

AÇIKGÖZ, Hüseyin; **Kutadgu Bilig ve Bir Çalışma,** Erzurum, 2002.

AKYÜZ, Hüseyin; **Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedogojik ve Siyasal Söylem,** Erzurum,2002.

HAS, HACİB YUSUF; **Kutadgu Bilig,** Metin I, **Çev.** Reşit Rahmeti ARAT, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

ARAT, REŞİT Rahmeti; *Kutadgu Bilig,* **İA**, c.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002**.**

ARSLAN, Mahmut; **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul, 1987.

ARSAL, SADRİ Maksudi; *Eski Türklerin Hususi Hukuku,* **TA,** c.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ATAOĞLU, Remzi; *Kutadgu Bilig'e Göre Seçkin Devlet Adamı,* **KTMÜ Türk Uygarlığı Devlet Geleneği Sempoziyumu,** Bişkek, 2002.

ARSAL, SADRİ Maksudi; **Türk Tarihi ve Hukuk**,

İstanbul,1947.

ARTIKBAYEV, K; **Cusup Balasagm tuuraluu bayan,**

Bişkek,2004.

ATTOKUROV, S; **Kırgız Etnogtrafyası,** Bişkek, 1997.

BAYRAKTAR, F. Sibel; *Kutadgu Bilig'de Bulunma Hali Ekinin Üstlendiği Fonksyonlar,* **TDA.** S.115, (Ağustos-1998). ss.167-170.

BARTOLD, V. V; **İzbrannıye Trudı Po İstorii Kırgızov i Kırgızstana, Kırgızistan** "Sortos" Vakfı Yayınları., Bişkek,1996.

BARTOLD, V. V; **İzbrannıye Proizvedeniye,**

c.5,

BARTOLD, V. V; **Soçineniye,** c.1,

BARTOLD, V. V; **Soçineniye,** c.5,

BARTOLD, V. V; **Soçineniye,** c.7,

BASKAKOV,Nikolay.Aleksandroviç;**Vvedeniye**

v

izuçeniyetiyurkskih yazıkov, Uçebnik dlya gos.

Universitetov**,** izd 2-oe, Moskova,1969.

BAKTIGULOV, D; MOMBEKOVA, C; **İstoriya kırgızov i Kırgızstana s drevneyşih vremen do naşih dney,** Bişkek, 1999.

BAYTUR, Anvar; **Kırgız Tarihinin Leksiyaları,** c.2, Bişkek, 1992.

BALASAGUNİ, Yusuf; **Blagodatnoye Znaniye,** Çev. S.N, İVANOV,

Nauka, Moskova,1983.

BALASAGUNSKİY, Yusup; **Blagodatnoye Znaniye,**

Moskova,1986.

BALASAGUNSKİY, Yusup; **Blagodatnoye Znaniye,** Çev. İVANOV, S N, "Nauka" Yayınevi, Moskova, 1983.

BALASAGIN, Cusup; **Kuttuu Bilim**, Çev. KOZUBEKOV, T, Moskova,

1993.

BİÇURİN, N. Ya; **Sobraniya Svedeniy**, c.1,

BERTELS, Evgeniy. Eduardoviç; **İzbrannıye Trudı,** İzdanıye Vostoçnıye

Literaturı, Moskova, 1960.

BUZURMANOVA, A; SALİYEVA, Ç; *Cusup Balasagm'dın "Kut aliçu bilim"' dastanın mektepte okutuu,* **İlim cana Caştar**, Bişkek Gumanitardık Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2002.

BOMBACI, A; **Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar**, İstanbul, 1993.

BEŞER, Sait; **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna,** Ankara,1995.

ÇAĞATAY, Saadet; *Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'un Kişiliği,* TDAY**, Belleten** 2.Baskı, Ankara, 1989.

DİLAÇAR, A; **Kutadgu Bilig İncelemesi,** Türk Dil Kurumu Yayınları**,** Ankara, 1995.

DONUK,Abdulkadir; *Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları,* S.17. **TDA,** (Nisan-1992).

ERKUL, Ali; *Eski Türklerde Aile,* **TA**, c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ERALİYEV, Zakirbek; *Cusup Balasagın,* **Kırgızdar,** c.7, Uçkun Yayınevi, Bişkek, 2004.

ERALİYEV, Zakirbek; **Cusup Balasagın,** Bişkek, 2000.

MALOV, E. S; **Pamiyatniki Drevnetiyurkskoy Pismenosti,** Moskova, 1979.

NADJİP, E; **İstoriko sravnitelnıy slovar tiyurkskih yazıkov XIV veka,** Moskova, 1979.

ERKAL, E. Mustafa (Der. Yay.); **Sosyoloji** (Toplum Bilim) 5. Baskı, İstanbul, 1993.

GENÇ, Reşat; **Karahanlı Devlet Teşkilatı,** İstanbul, 1981.

GENÇ, Reşat; **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası,** Ankara. 1997.

GÖKALP, Ziya; **Türk Medeniyetinin Tarihi,** İstanbul,1995.

GÖKALP, Ziya; **Türk Uygarlığı Tarihi,** Haz.Yusuf Çotuksöken**,** İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1991.

GÖMEÇ, Saadetin; *Eski Türklerde Siyasi Hakimiyet*, S.100, **TDA,** (Şubat-1996).

GÖRKAŞ, İrfan; *Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri,* S.l,17, **TDA**, (Aralık-1998).

GÜNAY, Umay Türkeş; *Kutadgu Bilig*, c.3, **TA**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GRİGORİYEV,V.V; *Karahanidı v Maverennahre,***Yusuf Balasagunskiy Blagodatnoye Znaniye**, Moskova, 1983.

GUMİLOV,L. N; **Drevniye Tiyurki,** Moskova, 1993.

HROPANİYUK, Valentin. Nikolayeviç; **Teoriya Gossudarstvo i Prava,** Moskova, 1995.

İNALCIK, Halil; *Kutadgu Bilig'de Türk-İran Sayasat Teoriyası cana Salttarı,* Çev. Cıldız ASANBAYEVA, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** S.6, Bişkek, 2003.

İstoriya Kırgızskoy SSR, c.1, Frunze,1983.

KAYMAZ, Süleyman; **Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig,** Ankara,2000.

KARA, Mehmet; **Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig,** TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,

1998.

KAFESOĞLU, İbrahim; **Türk Milli Kültürü,** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim; **Kültür ve Teşkilat,** Türk Dünyası El Kitabı**,** Ankara, 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim; Eski Türklerde Sosyal Yapı, mad.., **Türkler**, **İA,** s.279.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri.*c.5 **TA**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.163-178.

KARAKAŞ, Selim; *İlk ve Orta Zamanlarda Türklerde Devlet Ülke ve Millet Fikri,* c.5,**TA,** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. 2002.

KARAYEV, Ömürkul; **İstoriya Karahanidskogo Kaganata,**

Frunze,1983.

KURTKAN, Amiran; **Sosyoloji,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1980.

KOZUBEKOV,Tölögön;**Cusup Balasagın: (Beyine Sürtümdörü),** Türkistan Yayınevi, Bişkek,2003.

KONONOV,D.A; *Poema Yusufa Balasagunskogo.* **Blagadatnoye Znaniye,** Moskova.1983.

KOCA, Salim; *Kutadgu Bilig'e Göre Türkler'de Seçkin İnsan Anlayışı,* S.6, **MK,** 1977.
KOCA, Salim; *Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı,* c.2,**TA**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOCA, Salim; **Türk Kültürünün Temelleri,** c.2, Geniş. 2.Baskı, Ankara,2003.

KLYAŞTORNIY, S. G; *Epoha Kutadgu Bilik*, **S. 4, Soviyetskaya Tiyurkologiya,**1970.

METS, A; **Musulmanskiy Renesans,** Moskova, 1997.

ÖĞEL, Bahaeddin; **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağlan,** TDAY.Geniş. 3.Baskı, İstanbul, 1988.

ÖNLER, Zafer; *Kutadgu Bilig'de İktidar Kavrarmve Siyaset Anlayışı,* c.5*,* **TA,** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖKTEM, Niyazi; **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyaolöjisi,** Beta Basıın Yayım Dağıtım,

İstanbul, 1988.

RADLOV,W; *Kut Bilim cönündö akırkı söz,* S.4, **Kırgızistan Madaniyatı,** 1969.

SEVİNÇ, Necdet; *İslam Öncesi Türk Hukuku.* **TDA,** S.6. (Haziran-1980).

SEVİNÇ, Necdet; Sevinç, Necdet. Eski Türklerde Kadın ve Aile HukukuTDA, Sayı: 17, (Nisan-1982).

SÜMER, Faruk; **Oğuzlar,** İstanbul,1999.

SIDIKBEKOV, Tölögön; *Kut belgisi bilim*, **Kuttuu Bilim**,Çev. Tölögön, KOZUBEKOV, Moskova, 1993.

STEBLEVA, İa, Vasiliyevna; **Poetika drevnetiyurkskiy literaturı i ego transfornatsiya v ranee klassiçeskoy period,** Nauka, Moskova, 1976.

ŞENER, Halil İbrahim; *Karahanlılarda Dil ve Edebiyat,* c.5, **TA,** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.2002.

TAN, E.E, Mine; **Toplum Bilimine Giriş Temel Kavramlar,** Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

TANERİ, A; **Türk Devlet Geleneği,** Ankara,1981.

TENİŞEV, Edgem. Rahimoviç; **Drevnekırgızskiy yazık,** Bişkek, 1997.

TENİŞEV, Edgem. Rahimoviç; **Tiyurkologiçeskiye İssledovaniya,** Moskova, 1976.

TUNÇ, Cengiz; *Eski Türkler'de Sosyo Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme,* **TDA,** S.7, (Ağustos-1980).

TURAN, Osman; **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I,** İstanbul, 1977.

ÜSÖN, M; **İssedondor**, Oş.1996.

ÜÇOK, Coşkun; **Türk Hukuk Tarihi Dersleri,** Ankara, 1972.

VALİTOVA,A; *Yusuf Balasagunskiy i ego "Kutadgu Bilik"* **(**Aftoreferat disertasii kandidata filologiçeskih nauk), Moskova, 1951.

VESTNİK KGNU; (Seriya Gumanitarnıh Nauk), S.3, Bişkek, 1995.

YUNUSALİYEV,B; **Tandalma Emgekter**, Frunze, 1985.

ZAKİROV, S; **Kırgız Sancırası,** Bişkek,1996.